

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милан И. Савић

**АУКСИЛИЈАРНЕ ЈЕДИНИЦЕ ГОРЊЕ
МЕЗИЈЕ У СВЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ
НАЛАЗА И ЕПИГРАФСКИХ ИЗВОРА**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Milan I. Savić

**AUXILIARY UNITS OF UPPER MOESIA
THROUGH ARCHAEOLOGICAL FINDS AND
EPIGRAPHIC EVIDENCE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024.

Ментор:

др Мирослав Вујовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Снежана Ферјанчић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Марко Јанковић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Јелена Цвијетић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Немања Мрђић, виши научни сарадник, Археолошки институт у Београду

Датум одбране: _____

Захвалница:

Изузетну захвалност дугујем ментору, професору др Мирославу Вујовићу, који је својим саветима утицао на почетак, ток и коначно уобличавање овог рада. Такође, посебну захвалност дугујем професорици др Снежани Ферјанчић и др Јелени Цвијетић на увек корисним сугестијама. Посебно бих се овом приликом захвалио и колегама др Ивану Радману-Ливаји из Археолошког музеја у Загребу и Флоријану Матеј-Попеску из Румуније, који су ми уступили исцрпну литерарну грађу о римској војној археологији, без које овај рад не би могао да пружи детаљнији преглед археолошких налаза.

Докторску дисертацију посвећујем својој породици.

Ауксилијарне јединице Горње Мезије у светлу археолошких налаза и епиграфских извора

Сажетак: Рад се бави проучавањем ауксилијарних јединица на територији провинције Горње Мезије, на основу писаних извора, епиграфских споменика и археолошких налаза. Методологија која је спроведена у овој тези подразумевала је комбиновање неколико метода, имајући на уму да је истраживање нераскидиво везано са грађом хуманистичких дисциплина попут античке топографије, епиграфике, латинске ономастике, анализе археолошких налаза и остатака архитектуре. Како би се историјат ауксилијарних јединица и живот ауксилијарних војника детаљније сагледао, рад се бави и проучавањем процеса регрутације, насељавањем и породицама војника, религијом, војном медицином, као и анализом фортификационе архитектуре. Стога је циљ дисертације био да се утврди најраније посведочено присуство помоћних одреда, подразумевајући и обраду бројних истраживачких питања попут: убикације логора, разлике између легионарског и ауксилијарног наоружања, моделе регрутације, култове, дедиканте вотивних споменика, порекло војника и њихових супруга итд. Свеукупна анализа грађе која је спроведена у овом раду, доноси неколико важних података по питању горњомезијских ауксилијарних јединица. Историјат помоћних одреда на подручју Горње Мезије, можемо пратити од времена римског освајања и формирања ове провинције на крају старе – почетка нове ере, па све до краја 3. почетка 4. века. У том дугом временском раздобљу на територији Горње Мезије краће или дуже боравио је велики број ауксилијарних јединица, од којих су неке долазиле из других крајева Царства, а било је и оних које су регрутоване у матичној провинцији, до оних за које је могуће претпоставити оријентално порекло. Ауксилијарне фортификације саграђене су на самом лимесу на обали Дунава, али и у унутрашњости провинције.

Кључне речи: ауксилијарне јединице, кохорте, Горња Мезија, војска, регрутација, утврђења, епиграфика, дипломе, опеке, наоружање

Научна област: археологија

Ужа научна област: археологија римског периода

УДК:

904:930.271(497.11)“00/03“(043.3)

904:355.1(497.11)“00/03“(043.3)

904:725.182(497.11)“00/03“(043.3)

Auxiliary Units of Upper Moesia Through Archaeological Finds and Epigraphic Evidence

Abstract: This paper focuses on the auxiliary units within the province of Upper Moesia based on written records, epigraphic monuments, and archaeological evidence. The methodology applied in this thesis integrates various approaches, acknowledging that the research is closely linked to the materials of humanities, such as ancient topography, epigraphy, Latin onomastics, and the examination of archaeological findings and architectural remains. The paper also addresses recruitment processes, settlement patterns, soldiers' families, religion, military medicine, and an analysis of fortification architecture to provide a more detailed view of the history of the auxiliary units and the daily lives of auxiliary soldiers. This dissertation aimed to determine the earliest recorded presence of auxiliary detachments, addressing a variety of research questions such as the location of camps, differences between legionary and auxiliary weaponry, recruitment models, religious cults, dedicators of votive monuments, and the origins of soldiers and their wives, among other topics. The in-depth analysis undertaken in this study yields several significant findings concerning the auxiliary units of Upper Moesia. The history of these auxiliary detachments in Upper Moesia can be followed from the Roman conquest and the establishment of the province at the close of the old era and the start of the new, up to the late 3rd and early 4th centuries. During that extended timeframe, numerous auxiliary units resided in Upper Moesia, some for shorter and others for more extended periods. Some units came from other regions of the Empire, others were recruited locally, and some likely had an eastern origin. Auxiliary fortifications were constructed both along the Danube frontier and within the interior of the province.

Keywords: auxiliary units, cohorts, Upper Moesia, military, recruitment, fortifications, epigraphy, diplomas, bricks, weaponry

Scientific field: Archaeology

Specific scientific field: Roman Archaeology

UDC:

904:930.271(497.11)“00/03“(043.3)

904:355.1(497.11)“00/03“(043.3)

904:725.182(497.11)“00/03“(043.3)

Садржај

Увод.....	1-2
Циљеви истраживања.....	2-3
Методологија истраживања.....	3
Хипотезе.....	3-4
Историјат истраживања теме.....	4
Територијално-хронолошки оквир рада.....	4-6
Освајање централног Балкана и постављање римске војне посаде у Горњој Мезији.....	6-9
Римске војничке дипломе и епиграфски споменици као важан извор проучавања ауксилијарних одреда.....	9-11
<i>COHORS I FLAVIA BESSORUM</i>	11-12
<i>COHORS VII BREUCORUM CIVIUM ROMANORUM EQUITATA</i>	12
<i>COHORS I CANTABRORUM</i>	12
<i>COHORS I CILICUM MILLIARIA EQUITATA SAGITTARIORUM</i>	12
<i>COHORS I CISIPADENSIVM EQUITATA</i>	12
<i>COHORS II FLAVIA COMMAGENORUM EQUITATA SAGITTARIORUM</i>	12
<i>COHORS I CRETUM SAGITTARIORUM</i>	12-13
<i>COHORS II GALLORUM MACEDONICA</i>	13
<i>COHORS V GALLORUM</i>	13
<i>COHORS I FLAVIA ULPIA HISPANORUM MILLIARIA CIVIUM ROMANORUM EQUITATA</i>	13
<i>COHORS II HISPANORUM SCUTATA CYRENAICA EQUITATA</i>	13
<i>COHORS V HISPANORUM EQUITATA</i>	14
<i>COHORS I LUSITANORUM EQUITATA</i>	14
<i>COHORS I MONTANORUM CIVIUM ROMANORUM</i>	14
<i>COHORS IV RAETORUM</i>	14
<i>COHORS I CLAUDIA SUGAMBRORUM VETERANA EQUITATA</i>	14
<i>COHORS I THRACUM SYRIACA EQUITATA</i>	15
<i>COHORS VI THRACUM EQUITATA</i>	15
Римска војна утврђења Горње Мезије.....	15-21
<i>Tricornium</i> (Ритопек).....	22
<i>Lederata</i> (Рам).....	23-23
Сапаја.....	23-24
<i>Pincum</i> (Велико Градиште).....	24-25

<i>Cypriae</i> (Голубац).....	25
<i>Novae</i> (Чезава).....	25-29
<i>Saldum</i>	29-30
Мале и Велике Ливадице.....	30
<i>Smorna</i> (Бољетин).....	30-32
<i>Campsia</i> (Равна).....	32-33
<i>Taliata</i> (Стари Доњи Милановац).....	33-35
<i>Transdierna</i> (Текија).....	35-36
<i>Statio Cataractarum Diana</i> (Караташ).....	37-41
<i>Pontes</i> (Костол).....	41-42
Ртково-Гламија I.....	43
<i>Egeta</i> (Брза Паланка).....	43-45
<i>Aquae</i> (Прахово).....	45-47
Стојник.....	47-49
<i>Timacum Minus</i> (Равна код Књажевца).....	49-52
<i>Timacum Maius</i> (?) (Нишевац).....	52-53
<i>Naissus</i> (Ниш).....	53-54
Опеке са печатом ауксилијарних јединица на простору провинције Горње Мезије.....	54-56
Проблем археолошке интерпретације опека са печатима.....	56-57
Производња опека и могућности њихове дистрибуције у римском свету.....	57-58
Ритопек.....	58
Нишевац.....	58-59
Ниш.....	59-60
<i>Timacum Minus</i>	60
Текија.....	60
<i>Diana</i> (Караташ).....	60-61
Налази наоружања и војне опреме у горњомезијским утврђењима.....	61-67
Опрема коњичких јединица (<i>alae</i>).....	67-68
Натписи на оружју и војној опреми.....	68-69
Налази наоружања у погребним контекстима и појам „ратничког” или „војничког” гроба у римској археологији.....	70-71
Налази наоружања у гробовима средњобалканских племена.....	71-72
Да ли је прилагање наоружања у гробовима погребни обичај Римљана или не?.....	72-74

Налази наоружања у погребним контекстима на територији Горње Мезије током римског периода.....	74
Процес регрутације у римској војсци.....	75-81
Регрутовање аутохтоног становништва на простору провинције Горње Мезије.....	81-85
Разбојници у служби римске војске.....	85-86
Насељавање ауксилијарних ветерана у Горњој Мезији.....	86-88
О браковима римских војника.....	88-90
Жене ауксилијарних војника на тлу Горње Мезије.....	90-94
Римска војна медицина.....	95-96
Римски војни лекари у ауксилијарним одредима на простору Горње Мезије.....	96-98
Римска војна болница на Космају.....	98-99
Религија ауксилијарних одреда на простору Горње Мезије: епиграфска сведочанства....	99-100
<i>Diana</i> – посвета (Херакле?).....	100
<i>Egeta</i> – светилиште Јупитера Долихена.....	100-102
<i>Novae</i> – посвета Јупитеру Долихену (?).....	102
Космај – посвете Јупитеру.....	102-103
<i>Timacum Minus</i> – посвете Дијани, Марсу коњичком и императору Гордијану.....	103
Медијана – посвета Јупитеру.....	103
Анализа вотивних споменика ауксилијарних војника на тлу Горње Мезије.....	103-104
Значај Јупитера Долихена у редовима римске војске.....	104-106
Закључак.....	106-114
Библиографија.....	115-135
Илустрације.....	136-204
Биографија аутора.....	205

Увод

Предмет истраживања ове дисертације су римске војне помоћне трупе (*auxiliae*) на територији провинције Горње Мезије. Ауксилијарне јединице основао је Август и оне се на основу археолошких налаза могу пратити до краја 3. – почетка 4. века. Аутор Шпајдел (*Speidel*) сматра да је битка код Акција била кључна прекретница у историји римске војске. Августова победа у овој бици најавила је настанак ауксилијарних јединица (*Speidel 2016: 79, 84*). Претварање републиканске војске која је сматрана војском грабљиваца у војску која се финансира из државне благајне убраја се, несумњиво, међу главна Августова достигнућа, док је сама та сложена операција била одличан контролни инструмент испитивања чврстине новооснованих институција (*Карије 2006: 146*). Одсад се војник више није могао надати да ће стећи богатство за неколико година војних кампања, већ је морао да сачека крај веома дуге службе, ако га уопште доживи, да би заиста побрао плодове свог дугогодишњег жртвовања. Ослањајући се на институционализоване и законске предности, нови систем свакако је утицао на друштвено порекло регрута (*Карије 2006: 147*).

У најужем смислу помоћне одреде римске војске чине але (*alae*), кохорте (*cohortes*) и коњичке, тј. мешовите кохорте (*cohortes equitatae*), док се у ширем смислу у ове јединице могу убрајати и *numeri* - трупе настале од ирегуларних одреда, састављених од припадника одређених народа, племена или становника неке области или града (на пример, *numerus Palmyrenorum, numerus Maurorum*).

Але су биле састављене искључиво од коњаника и подељене на мање одреде који се зову *turmae*. Назив су добиле по традиционалној крилној позицији коњице, која је својим маневрима са бочних страна могла битно да утиче на ток борбе (*Webster 1969: 146*). У зависности од броја војника, могле су бити *quingenariae*, што значи да су имале 500 војника, и *milliariae* од 1 000 војника. Једну алу од 500 војника чинило је 16 турми, а ону од 1 000 коњаника 24 турме. Турмама су заповедали декуриони (*decuriones*). Але су имале своју заставу (*vexillum*), а турме засебан знак (*signum*) (*Dautova Ruševljan, Vujić 2006: 20*). Заповедници але припадали су витешком сталежу (*equites Romani*). Алама од 500 војника командовали су префекти (*praefecti*), а онима од 1 000 војника трибуни (*tribuni*) (*Ferjančić 2018: 7*).

Кохорте су по правилу биле састављене од пешадије. Свака се, као и легија, делила на центурије (*centuriae*), којима су заповедали центуриони (*centuriones*). Кохорте су као и але, могле бити *quingenariae* и *milliariae*. У првом случају чинило их је 6 центурија, у другом 10. Кохортама од 500 пешака командовали су префекти, а кохортама од 1 000 пешака трибуни. Сви заповедници припадали су витешком сталежу (*Ferjančić 2018: 7*).

Мешовити одреди састојали су се од пешадије и коњице или коњаника-стрелаца (*cohors equitatae*). Ако су биле *quingenariae*, састојале су се од 6 центурија и 3 турме, док су *milliariae* имале 10 центурија и 6 турми. У ратним околностима борили су се заједно са легијском коњицом или као пешадија. Током периода мира, били су ангажовани, како на границама Царства за одбрану и контролу лимеса, тако и у унутрашњости провинција за осигуравање важних стратешких пунктова. Међу таквим местима засигурно су били рудници, копнени и речни путеви, царинске постаје и насеља (*Davies 1989: 146-148*).

Але и кохорте називане су најчешће по народу или племену на чијој су територији основане и у прво време регрутоване. Тако, на пример, у мезијским и дачким провинцијама имамо але Гала, Батаваца или Дарданаца и кохорте Бреука, Кантабра или Сугамбра. Неке јединице, нарочито але, називане су по својим првим заповедницима или су њихова имена сачувале у својим називима. Овој категорији припадају, на пример, але *Siliana, I Tungrorum Frontoniana, Gallorum Flaviana*. Мањи број јединица добио је назив по карактеристичном наоружању. У Горњој Дакији је на почетку треће деценије 2. века посведочена ала *I Ulpia*

contariorum milliaria civium Romanorum, названа по тешком копљу за коњанике, дугачком од 3 до 5 метара (*contus*). Војсци Дакије Поролисенси припадала је у 2. веку кохорта *I Aelia gaesatorum milliaria*. *Gaesum* је једна врста тешког копља за бацање, карактеристичног за Келте. Врста наоружања огледала се и у термину *sagittaria* или *sagittariorum*. Але и кохорте стрелаца по правилу потичу из источних провинција Римског царства, где су живели борци вични коришћењу лука и стреле. По томе су били чувени Крићани. Велеј Патеркул за њих каже: *Sagittarum usu celeberrimi* (Vell. Pat. II, 34, 1). Итурејци, који су живели у Сирији, такође су били вешти у баратању луком и стрелом. У римској војсци су служили још у грађанском рату између Цезара и Помпеја. У алама и кохортама су по правилу служили странци, осим ако није реч о кохортама римских грађана (*cohortes civium Romanorum*). Оне су током 1. века биле у повлашћеном положају у односу на друге помоћне одреде и готово изједначене са легијама (Ferjančić 2018: 8).

Циљеви истраживања

Основни циљ тезе је да на основу писаних извора, војничких диплома и епиграфских споменика и других археолошких налаза, утврди најраније посведочено присуство ауксилијарних трупа у Горњој Мезији. Посебан акценат биће стављен и на истраживање процеса регрутације домородачког становништва у оквиру помоћних трупа.

Да би се дошло до решења треба утврдити и обрадити следеће циљеве и истраживачка питања:

- Где су све на територији Горње Мезије посведочени ауксилијарни логори и која су задужења имали помоћни одреди (да ли је њихова улога у мирнодопским временима била само у војном контексту?).

- Да ли су помоћни одреди на тлу Горње Мезије учествовали у грађевинским активностима (градња мостова, храмова и других објеката)?

- Да ли веће концентрације одређених типова наоружања (праћке, стреле, каричасти и љуспасти оклопи) у утврђењима могу да укажу на присуство ауксилијарних трупа?

- Да ли у утврђењима на лимесу која се опредељују као ауксилијарна постоје и налази легионарског наоружања?

- На којим локалитетима су пронађени епиграфски споменици који потврђују припаднике ауксилијарних трупа као дедиканте одређених култова? Из којег периода потичу, у којим утврђењима су такви налази регистровани? Да ли су међу дедикантима били и обични војници и официри? О којим култовима је реч?

- Да ли су официри ауксилијарних јединица потврђени као градитељи храмова?

- Да ли су горњомезијска ауксилијарна утврђења имала војне болнице? На којим локалитетима се постојање таквих објеката може очекивати и из којег периода потичу?

- Да ли су на надгробним споменицима ауксилијарних војника као дедиканти потврђене и њихове супруге, и уколико јесу, шта на основу досадашње епиграфске грађе можемо рећи о њиховом пореклу?

- Да ли је на заснивање породица припадника помоћних одреда могао да утиче модел регрутације?

- Како је и у којој мери на распоред ауксилијарних јединица на горњомезијском лимесу могло да утиче освајање Дакије и њено напуштање током 3. века?

- У ком временском раздобљу и на којим горњомезијским локалитетима је регистровано присуство ауксилијарних трупа оријенталног порекла?

- Који је разлог за регрутовање разбојника у Горњој Мезији, током друге половине 2. века? Где и када су били присутни помоћни одреди формирани од дарданских разбојника у Горњој Мезији? (*cohors I Aurelia Dardanorum*, *cohors II Aurelia Dardanorum miliaria equitata*, *cohors II miliaria nova Delmatarum equitata*).

Методологија истраживања

Методологија која ће бити спроведена у овом раду подразумеваће комбиновање неколико метода, имајући у виду да је предложено истраживање нераскидиво везано са грађом хуманистичких дисциплина попут античке топографије, епиграфике, латинске ономастике, анализе археолошких налаза и остатака архитектуре.

Анализе ће бити подвргнут археолошки материјал различите врсте, у првом реду налази наоружања у гробним контекстима на простору провинције Горње Мезије. У питању су примерци гробног наоружања и војне опреме, над којима треба спровести функционалну и симболичку анализу, тј. посматрати их као реликте старијих традиционалних или германских гробних обичаја (пример савијене спате из гробнице у Феликс Ромулијани и проблем интерпретације наоружања на Магури). У обзир ће се свакако узети и контекст налаза у циљу садржаније анализе археолошке грађе на једном локалитету.

Посебан корпус грађе представљају примерци наоружања и војне опреме у утврђењима (стреле, праћке, делови оклопа, одређени типови мачева и копаља) чији су претпостављени носиоци војници ауксилијарних трупа. Контекстуалном анализом утврдиће се присуство помоћних одреда у фортификацијама на основу наоружања (пример утврђења Чезава у коме је нађена велика остава праћки). Истраживањем ће бити обухваћена и група оружја и војне опреме са натписима.

Посебан сегмент рада биће посвећен налазима опека са печатима ауксилијарних трупа. Анализираће се палеографске одлике печата и њихов контекст, како би се утврдило да ли и у којој мери опеке са печатом могу бити посматране као поуздан доказ присуства ауксилијарних трупа на неком локалитету?

Највећи корпус грађе у раду представљаће налази војничких диплома, надгробних и вотивних споменика. Ономастичка анализа биће спроведена у покушају да се што прецизније одреди порекло војника. Са друге стране анализа њихове просторне дистрибуције, као и налаза друге врсте, пружа могућност да се у одређеним временским контекстима потврди присуство ауксилијарних трупа у појединим утврђењима.

Компаративна анализа је један од кључних метода у овом истраживању. Биће спроведена са циљем да се утврди какве информације могу пружити различите врсте археолошких налаза: нпр. до каквих података долазимо анализом опека са печатима, за разлику од епиграфских - надгробних и вотивних споменика, војничких диплома, налаза наоружања и др.

Хипотезе

Полазне хипотезе су:

- регрутовањем локалног становништва Горње Мезије попуњаван је релативно велики проценат људства и у легијама и у ауксилијарним одредима ове провинције
- регрутација припадника ауксилијарних одреда није вршена само у оним местима где је било појачано војно присуство (околина војничких логора, простор лимеса)
- ауксилијарни одреди могли су бити изразито хетерогеног етничког састава

- супруге ауксилијарних војника су током 1. века ретко посведочене као дедиканти надгробних споменика
- провинција Горња Мезија спада у области које су давале релативно велики број регрута

Историјат истраживања теме

Изучавање римске војске има веома дугу традицију, како у иностраној, тако и у домаћој научној литератури. Досадашњим анализама истраживача ова веома важна тема римске археологије сагледавана је из различитих аспеката. Чини се међутим, да је у ранијој римској војној археологији већа пажња посвећивана изучавању легија у односу на ауксилијарне одреде. Можда из разлога што су легионари један од најпознатијих симбола Римске империје, па је улога помоћних одреда сматрана мање битном. Ипак, временом бројни научни текстови, монографије, магистарске и докторске тезе, између осталог посвећене су и ауксилијарним јединицама. Неки радови се баве историјом појединачних одреда, проблемима убикације њихових логора у утврђењима, обрађују појединачне епиграфске споменике, војничке дипломе, опеке са печатима одреда итд. Са друге стране постоје и научни радови који проучавају конкретне теме у оквиру помоћних одреда, као на пример: процес регрутације, идентитет, етничко порекло војника, војну медицину. Међу публикацијама у иностраној научној литератури треба навести следеће радове Чизман 1914, Деркс 2006, Спаул 2000, Шпајдел 1977, 1984, 2014, 2016, Филдс 2006, Каф 2010, капитална и веома студиозна дела, која представљају важну основу за даља истраживања.

Тек последњих пар деценија у археолошкој науци се указала потреба за проучавањем друштвене историје различитих слојева становника Римског царства. Сходно томе се и проучавању ауксилијарних одреда приступа из различитих научних углова. Све већа пажња посвећује се изучавању свакодневног и приватног живота војника, њихових породица, односа са цивилним становништвом итд. Такође, све су чешће студије које анализирају налазе наоружања из ауксилијарних утврђења, посебно оних из гробних контекста који су веома битни у разматрању учешћа домородачких заједница у римској војсци. Кључну улогу имају и радови који анализирају ликовне представе ауксилијарних војника. Иконографске анализе показују да разлику између легионарског и ауксилијарног наоружања није тако лако утврдити. Премда је та разлика у ранијој литератури посебно истицана на основу представа војника на Трајановом стубу.

У домаћој стручној литератури теми ауксилијарних јединица посвећен је релативно велики број научних текстова: Душанић С. (1978, 1982, 1987, 2000, 2010а, 2010б), Петровић В. Филиповић В. (2013, 2015, 2016, 2021), Петровић П. (2014), Ферјанчић С. (2008, 2010, 2010а, 2011, 2018, 2018а), који из различитих углова проучавају ауксилијарне трупе Горње Мезије. Као посебно узорне радове треба поменути научне текстове Душанић С. који се односе на проучавање различитих ауксилијарних одреда, а посебно значаја ових јединица у обезбеђивању рударских ревира Горње Мезије. Као најсвеобухватније радове треба издвојити текстове Ферјанчић С. будући да се у њима обрађују и теме попут регрутације и порекла ауксилијарних војника, религије, проблема интерпретације појединачних налаза итд. Ауксилијарним трупама Горње Мезије бавили су се и неки од страних аутора: Матеј-Попеску Ф. и Тентеа О. (2006, 2010/2011, 2012, 2018). Тематика ауксилијарних утврђења горњомезијског лимеса, посвећен је велики број текстова са каталогским обрађеним налазима објављених у часопису *Старинар*, у виду извештаја или прегледних радова, након вишегодишњих заштитних ископавања приликом изградње хидроцентралне Ђердап I и II.

Територијално-хронолошки оквир рада

Радам је обухваћен простор провинције Горње Мезије (*Moesia Superior*) (Т 1/1). Много пре оснивања Мезије, на југу, 148. године пре н. е. оформљена је прва балканска провинција - Македонија. Чини се да римска власт дуго није претендовала на области северно од Македоније, иако писани извори бележе повремене ратове са неким од средњобалканских племена.

Озбиљније ратне операције на централном делу Балкана, забележене су за време Августове владавине. По свему судећи простор данашње Хрватске, Босне и Херцеговине и Србије, освајан је из два правца. Један који је ишао долином реке Саве, а други из правца југа, који је можда нешто ранијег датума. Наиме, тек успостављена римска власт у западним и централним областима Балканског полуострва, била је угрожена избијањем делматско-панонског устанка, који су подигла незадовољна племена Бреука и Деситијата (6-9. године н. е.) *bellum Pannonicum* (Vell. Pater. II, 115; Ферјанчић 2013: 17).

Посебно је за овај рад занимљив податак који се односи на повод самог устанка. Са једне стране узрок устанка јесу прекомерни порези, док се као непосредни повод узима мобилисање војске за борбу против Маробода, односно насилно регрутовање младића. Нови поданици узимани су у помоћне одреде. Устанак је највероватније подигнут у близини данашњег Сарајева. По свему судећи главни иницијатори устанка били су Деситијати на челу са владаром Батоном, који је савезнике нашао у владарима Бреука, Батону и Пинесу. Удружена племена Паноније и Далмације озбиљно су запретила римској власти, а борбе су вођене око Сисције и Сирмијума, са великим губицима на обе стране. Овај устанак је остао запамћен као један од најтежих ратова вођених током раноцарског периода. Док су Римљани ужурбано појачавали посаду Сисције, побуњеници су губили време на неуспешне походе према обалним градовима. Тиберије је започео офанзиву тек 7. године, кренувши на исток, у сусрет снагама које су долазиле из правца Сирмијума, спојивши војску са две легије из Азије, пет мезијских легија, као и трачком коњицом под вођством краља Реметалка. Те су се трупе са устаницима сукобиле код Волцејских мочвара, а након битке, изгледа са неодлучним исходом, повукле су се према Сисцији, где се у том тренутку сакупила највећа римска војска још од Грађанских ратова (Radman-Livaja 2004: 17).

Римљани су спровели и уништавање пољопривредних ресурса побуњених племена. Та стратегија је уродила плодом, јер су се догодине Бреуци на челу са Батоном, који је претходно утамничео свог колегу Пинеса, предали у августу 8. године. Са друге стране Деситијати су покренули офанзиву према Панонији. Римски противнапад предводио је Плаутије Силван са трупама из Сирмијума, присиливши устанике на повлачење и на тај начин окончао побуну у Панонији. Након зиме, римска војска спроводи коначну офанзиву према устаницима у Далмацији. Рат је коначно завршен римском победом над опкољеним Батовим снагама у Андетрију (*Cassius Dio*. LV, 28-34).

Након гушења устанка створили су се услови за коначно освајање западних и централних делова Балкана, који су подразумевали формирање провинција (Grbić 2012: 99). Некадашња територија Илирика је вероватно 8. године подељена на Горњи и Доњи Илирик, да би 10. године н. е. од исте територије биле основане две мање провинције: Панонија (*Pannonia*) и Далмација (*Dalmatia*). Формирање провинције Мезије је нешто каснијег датума, али није могуће прецизно датовати, јер извори пружају противречне податке. У недостатку прецизнијих података, оснивање Мезије може се само оквирно датовати у време између покорвања Скордиска (11. или 10. године пре н. е.) и 15. године н. е. када се први пут помиње у литерарним изворима (*Tac. Ann.* I, 80). Мезијом, Ахајом и Македонијом је у првој половини 1. века управљао један намесник. Оне су раздвојене тек 45. године, када је Мезија поверена царском легату конзуларског ранга (Mirковић 1968: 22; Ферјанчић 2013: 17-18).

Тако је основана једна од бројних подунавских провинција, која ће се убрзо наћи на удару варварских племена, најчешће Дачана. За време цара Домицијана 86. године, због опасности од Дачана и лакшег управљања, провинција је подељена на Горњу и Доњу Мезију. Провинција Горња Мезија, обухватала је добар део данашње Србије. Са сигурношћу је могуће утврдити само њену северну границу, коју је чинила река Дунав. То је уједно био и лимес, утврђења граница Царства. Западну границу није могуће прецизно дефинисати, тако да међу истраживачима постоје различите претпоставке. По једној она се поклапала са ушћем Колубаре и даље на југу иде током реке Ибар, нешто источније од Чачка и прелазећи преко Западне Мораве (Wilkes 1969: 78-80; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић 2008: 11). Јужна граница спуштала се до античког града Билазоре, данашњег Велеса у Македонији, док се источна граница поставља на ток реке Чибрице у данашњој Бугарској (Mirковић 1968: 10-11).

Хронолошки, рад обухвата период од 1. века наше ере до краја 3. – почетка 4. века. За доњу границу временског оквира узет је 1. век, будући да је током овог столећа посведочено најраније присуство ауксилијарних трупа у Горњој Мезији, на основу писаних извора и епиграфских сведочанстава. У 1. веку такође бележимо и стационарање римских легија у овој провинцији, али и градњу првих утврђења у којима су могли бити смештени помоћни одреди.

Као горња граница временског оквира који се у овом раду обрађује, узет је крај 3. – почетак 4. века, из више разлога. Током овог периода спроведене су Диоклецијанове и Константинове административне и војне реформе, које су у великој мери утицале и на организациону структуру римске војске. Тако су и дотадашње ауксилијарне јединице постепено престале да постоје. Наиме, Диоклецијанова војна реформа подразумевала је нову поделу римске војске на две основне категорије: на пограничне трупе (*limitanei*), које су се стално налазиле у пограничним зонама и на мобилне трупе (*comitatenses*), које су се према потреби пребацивале с једне границе на другу. Овај принцип војне организације, касније је довршио цар Константин. Поред организационих промена, Диоклецијанова војна реформа односила се и на бројност јединица и начин попуњавања трупа. Цар је обавезао крупне земљопоседнике да држави дају одређен број регрута у зависности од броја робова и колона на њиховим имањима. Заробљени варвари на римској територији, такође су били у обавези да служе војску (Mathisen 2020: 265).

Провинција Горња Мезија која представља територијални оквир овог рада, такође је престала да постоји након Диоклецијанових реформи, што је још један разлог зашто се као горња граница ове тезе узима крај 3. – почетак 4. века. Поменуте реформе подразумевале су поделу читавог Царства на 12 дијецеза, које су се даље делиле на провинције (Wilkes 2005: 706). Новим административним поделама биле су обухваћене и подунавске провинције. Територија Горње Мезије подељена је на више мањих провинција. Североисточни део који је обухватао подручје Рацијарије и област око Аква, улазио је у састав Приобалне Дакије (*Dacia Ripensis*), основане 271. године након напуштања Дакије под Аурелијаном (Милинковић 1998: 164). Југоисточни део Горње Мезије око Наиса и Ремезијане, припао је Средоземној Дакији (*Dacia Mediterranea*) са главним градом у Сердици. Остатак Горње Мезије подељен је на две провинције. На северу се налазила Прва Мезија (*Moesia Prima*) или *Moesia Margensis* и обухватала је Сингидунум, Виминацијум, као и муниципијум *Horreum Margi*. Њена северна граница је и даље била на Дунаву, на истоку до Талијате. Од централних и јужних области Горње Мезије основана је провинција Дарданија (*Dardania*), са градским насељима Скупи, Улпијана и Муниципијум Дарданорум (Ферјанчић 2013а: 27-28).

Освајање централног Балкана и постављање римске војне посаде у Горњој Мезији

Римско освајање централног Балкана одвија се релативно касно за разлику од других области (Шпаније, северне Африке, Македоније, Грчке), које су веома рано потпале под

римску власт. Најстарија балканска провинција Македонија, основана је 148. године пре н. е. покорвањем Македонског краљевства. Одатле су Римљани постепено почели да шире свој утицај и на северније области које су насељавали ратоборни Дарданци и Скордисци. Међутим, до коначног освајања ових крајева доћи ће тек пред крај старе – почетка нове ере. Покорвању племена северно од Македоније, претходи неколико римских војних кампања, које су за циљ имале заштиту северних граница најстарије балканске провинције. Освајање територија Дарданаца и Скордиска није било ни мало лако, а подразумевало је неколико жестоких борби у којима су Римљани доживели велике поразе и знатне војне губитке у људству. Тежња римске државе у овом периоду био је излазак на Дунав, који је представљао знатно сигурнију границу у овом делу Царства.

Зато се може рећи да је најранији правац продирања римске војске на подручје централног Балкана долазио са југа, из Македоније, док је други, знатно каснијег датума спроведен са запада, долином Саве. Интезивнији сукоби Римљана и Скордиска највероватније започињу од краја 2. века пре н. е. на шта указују писани извори. Убрзо након формирања провинције Македоније, већ 135. године пре н. е. забележен је сукоб Римљана и Скордиска, вероватно приликом покушаја Скордиска да уђу у Македонију. Борбе су вођене и 118. године пре н. е. када су против Скордиска ратовали Секст Помпеј и квестор Марко Аније, а 114. године пре н. е. Конзул Порције Катон претрпевши пораз. Једну од већих победа на Скордисцима однео је М. Друз 112. и 111. године пре н. е. (Mirković 1968: 14). Претпоставља се да је војни поход конзула Луција Сципиона Азијагена 83. године пре н. е. био одлучујући у слабљењу војне снаге Скордиска и сузбијању њиховог даљег напредовања. У римским изворима они се више не помињу на територији будуће провинције Мезије (Mirković 1968: 15).

Поход Луција Сципиона Азијагена описао је Апијан, наводећи да су Трибали и Скордисци некада насељавали велики простор, али су у сукобима са Римљанима толико ослабили, да су били принуђени да се повуку преко Дунава, код Гета (*App. III.5*; Mirković 1968: 15). Иако се из Апијановог дела да закључити да је Азијаген успешно ратовао против Скордиска, претпоставља се да он ипак није стигао до Дунава. Као први Римљанин који је из Македоније доспео до Дунава јесте војсковођа Гај Скрибоније Курион, победник над Дарданцима 75-72. године пре н. е. (Ферјанчић 2013: 16). Након његовог похода Дарданци су постали римски савезници, а у полунезависном положају су остали све до 28. године пре н. е. када је завршен рат против Бастарна који је водио Марко Лициније Крас (Mirković 1968: 21; Ферјанчић 2013: 16). Као западну границу до које је Крас доспео сматра се да треба узети реку Тимок (Mirković 1968: 21).

Територија Скордиска је, по свој прилици, присаједињена римској држави 11. или 10. године пре н. е. у време када је Августов пасторак Тиберије ратовао против Бреука и Амантина на доњем току Саве и Делмата у залеђу Салоне (12-9. године пре н. е.). Крајњи резултат ових похода било је ширење Римског царства до Дунава (Ферјанчић 2013: 16). Скордисци су у Панонији покорени око 15. године пре н. е. а код Диона Касија се спомињу као римски савезници у панонском рату (*Dio Cass. LIV 31.3*; Mirković 1968: 22).

У западним деловима Балкана, од 35-33. године пре н. е. Октавијан је водио Илирски рат, који је у свом делу *Illyrike* описао Апијан. Он је тврдио да је дело написао по личном исказу Октавијана (*Comentarii*) (*Appian Illyr*, 14; Šašel Kos 2005: 389). О сукобима против Јапода, Панонаца и Делмата много краће извештаје дао је и Дион Касије (Šašel Kos 1997: 187). Као главни узрок рата Апијан наводи намеру Октавијана да заштити Италију од племена која су претила њеним границама (Šašel Kos 1997: 187), а са друге стране и да осигура долину Саве од евентуалног напада Марка Антонија (Šašel Kos 1996: 257). У рату против Сегестијана/Панонаца, Апијан и Дион су описали Октавијанову опсаду Сегесте (касније римске Сисције), на ушћу реке Купе у Саву (Šašel Kos 2018: 42). Било је то важно упориште ових племена, око којег су вођене жестоке борбе. Веома су драгоцени Апијанови описи

Паноније, коју наводи као шумовиту земљу, чији становници живе у селима која су организована по племенима. Имају око 100 000 људи спремних на борбу, међутим без заједничког вође, тако да њихова војска није била добро организована (Šašel Kos 2018: 42). Октавијан је за осам дана опустошио њихову земљу и опсео Сегесту, коју је хтео да користи као базу за будуће борбе против Дачана и Бастарна. Страбон такође описује веома важан стратешки значај Сегесте (Šašel Kos 2018: 43). Након опсаде која је трајала 30 дана, Октавијан је у Сегести сместио 25 кохорти, под командом Фуфија Гемина (Šašel Kos 1997: 191; Dautova-Ruševljan, Vuјović 2006: 7; Radman Livaja 2012: 162; Šašel Kos 2013: 192; Šašel Kos 2018: 43). Овај Октавијанов поход, може се сагледати и као наставак Цезарове спољне политике, док је био проконзул Цисалпинске Галије и Илирикума (59-49. године пре н. е.) (Šašel Kos 1996: 255).

Након што је успостављена римска власт у централним и западним деловима Балкана, дошло је до избијања делматско-панонског устанка *bellum Batonianum*, који је трајао од 6. до 9. године н. е. Устанак су подигла незадовољна племена Бреука који су живели између Саве и Драве и Деситијата у горњем току Батинуса, тј. реке Босне. (Т 1/2). Вође побуне била су двојица Батона, један из редова Бреука, други из Деситијата, а од бречких војсковођа помиње се и Пинес (Dautova-Ruševljan, Vuјović 2006: 7). За овај рад је од посебног значаја податак у историјским изворима, који нам сведочи да је главни разлог побуне било насилно и многобројно регрутовање војника из редова племена која су насељавала просторе западног Балкана (Мирковић 2000: 72). То би била најранија потврда историјских извора о регрутацији у овим крајевима од стране римске власти, која је као што видимо спроведена већ за време Августове владавине. Наравно, могуће раније укључивање аутохтоног становништва у редове римске војске свакако не треба искључити. Таква пракса римског војног система можда не треба да изненађује, будући да се историјат регрутовања помоћних трупа може пратити још од времена Републике (Cuff 2010: 4). О размерама делматско-панонског устанка можда најбоље сведочи податак да је Август у Сенату одржао веома драматичан говор, указујући да 800 000 побуњеника за свега неколико дана може доћи до Италије. Војска је бројала око 200 000 пешадинаца и 9 000 коњаника (Šašel Kos 2015: 67).

Устаници су напали и нека важна римска упоришта од којих је највише био угрожен град Сирмијум. Против њих је упућена римска војска из суседне Мезије, најпре под командом Цецине Севера легата војске у Мезији, а затим и Плауција Силвана. У помоћ је пристигла и чувена трачка коњица коју је предводио римски савезник, краљ Тракије Реметалк (Dautova-Ruševljan, Vuјović 2006: 7; Šašel Kos 2015: 68). Сукоби су настављени у околини Волцејских бара, код данашњих Винковаца, као и у подножју Фрушке Горе (*Alma Mons*), чије су густе шуме пружале уточиште побуњеницима (Šašel Kos 2011: 111). Устаници нису дуго издржали, а основни разлог за њихов неуспех лежао је у неслози вођа.

Убрзо након формирања провинција на Балкану, Римљани су започели успостављање административног и војног система. Пошто је реч о граничним областима Царства, нема сумње да је војска морала бити присутна и стално стационирана од самог почетка у овим подручјима. Опасност од варварских трупа забележена је још за време Августа, који предузима опсежне мере за заштиту римске територије и дунавског лимеса. Тако су већ 11. године пре н. е. из Македоније у Мезију премештене две легије *Legio IV Scythica* и *Legio V Macedonica*. Најпре су биле стациониране на југу провинције, у Дарданији, највероватније у Наису или Скупима (Мирковић 1968: 24; Ферјанчић 2013: 18). Заштита лимеса подразумевала је градњу гарнизона и утврђења. Можемо претпоставити да су уз легије премештене и бројне помоћне јединице које су биле ангажоване на различитим пословима: градњи утврђења, путева, мостова, контроли границе, обезбеђењу значајних објеката, гео-стратешких пунктова и др.

Успостављање система утврђења на Дунаву и пребацивање легија из Дарданије, уродило је плодом, судећи барем по историјским изворима који не бележе озбиљније упаде и претње варвара на територији Мезије. Први већи напади забележени су 69. године, када су

мезијске легије, као и панонске, пружиле помоћ Веспасијану и кренуле за Италију. Њихово одсуство искористили су Дачани, прешли Дунав и заузели зимовнике помоћних трупа и припремали се да нападну легијске логоре. Даљу опасност спречио је Лициније Муцијан, намесник провинције Сирије, који је такође са војском кренуо ка Италији да подржи Веспасијана. Мир је успостављен тек 70. године (Ферјанчић 2013: 18).

Страховити упад Дачана 85. године у великој мери утицаће на даљи историјски ток, али и распоред војних трупа провинције Мезије. Наиме, тада је провинцијски намесник Опије Сабин претрпео тежак пораз, а читава једна легија је уништена. Бројна утврђења су нападнута, а опседани су и легијски логори Ескус и Нове. Домицијан је спровео енергичне мере које су између осталог подразумевале довођење нових легија и ауксилија, као и повећање војне снаге Мезије. Једна од легија била је и *IV Flavia* премештена из суседне Далмације. Она је прекомандована 86. године, када је и територијално пространа Мезија, подељена на Горњу (*Moesia superior*) и Доњу (*Moesia inferior*), ради лакшег управљања и одбране од Децебала (Mirković 1968: 27; Ферјанчић 2013: 19). Стални логор легије *IV Flavia* био је у Сингидунуму, док је *VII Claudia*, раније прекомандована из Далмације, била стационирана у Виминацијуму (Mirković 1968: 31).

Посаду Горње Мезије поред наведених легија чинили су и бројни ауксилијарни одреди. Њихово присуство током 1. века у овој провинцији потврђено је војничким дипломама и епиграфским налазима. Ови одреди су у зависности од историјских прилика у Горњој Мезији пристизали у различитим временским периодима и из различитих крајева Царства. Неки су били приступни од самог оснивања Горње Мезије, поједини су се у овој провинцији затекли током опсежних Трајанових припрема за рат против Дачана, док је одређен број помоћних одреда посведочен касније током 2. или 3. века. На основу досадашњих истраживања за већину ауксилијарних одреда који су били део горњомезијског гранизона, тешко је убицирати места њихових сталних логора, сем за неколико јединица.

Римске војничке дипломе и епиграфски споменици као важан извор проучавања ауксилијарних одреда

Пошто би одслужили 25 или више година, странци су добијали одређене привилегије од цара. Оне су пре свега подразумевале грађанска права (*civitas Romana*) не само за војнике већ и за њихову децу и потомство. Војници отпуштени из службе добијали су и право да склопе законски правоснажан брак (*conubium*), са женама са којима су живели кад су им дата грађанска права или, ако су били нежењени, са женама које ће узети касније, с тим што је сваки мушкарац могао да има само једну жену. Током јесени 140. године дошло је до промене у повластицама. Деца рођена у току службе више нису добијала грађанска права (Green 2015: 13; Juntunen 2018: 1039-1040; Lavan 2019: 33).

О додељивању привилегија сведоче документи које модерни истраживачи називају војничким дипломама (*diplomata militaria*). Римске војничке дипломе представљају легитимне преписе царских декрета који су били јавно изложени у Риму, а којима се испуњеним војницима додељују извесна права и законске повластице. Добили су их припадници помоћних одреда (*auxilia*), ветерани флоте, припадници преторијанских кохорти (царева лична стража), као и градских кохорти (градска стража) за посебне заслуге (Miškić 1997-1998: 84)¹.

¹Овове треба додати да је рок службе у римској војсци зависио од врсте јединица, као и рода војске. Тако су војници у морнарици служили 26, у пешадијским помоћним трупама 25, у легијама 20, а у преторијанским кохортама 16 година (Miškić 1997-1998: 84). Тек по примању дипломе војник је званично бивао отпуштен из војске (Miškić 1997-1998: 96). Позивајући се на привилегије ветерана из републиканског раздобља, а додавши им и право на *conubium*, император Клаудије је започео издавање првих војничких диплома (Коледин 1999-2000: 231, Ikić 2010: 263).

Издаване су ауксилијарним војницима све до 193. године², припадницима флоте до 250. године, а преторијанским и градским кохортама до 306. године (Коледин 1999-2000: 231).

Међутим, насупрот опште прихваћеној претпоставци да су војне дипломе добијали сви припадници римских ванлегијских одреда који су одслужили прописани рок, постоје бројне индикације да је додела тих исправа била селективна. Према тумачењу С. Душанића дипломе су могуће додељиване као одликовање за посебне заслуге – *ob virtutem, ob merita* по формули војничких натписа, обично стечене у ратним походима, тешким грађевинским радовима или када је реч о морнарима због изузетних пловидбених подухвата (превоз императора и сл.) (Ђушанић 1982: 197-232; Душанић 1987: 163-164; Ђушанић 1987: 165-185). Индикације за овакво тумачење пружају налази војних диплома из 1. и 2. века, док се од епохе Севера нека својства ових докумената мењају, а дипломе постају још ређа привилегија, доступна једино емеритима престоничких трупа и италских флота (Душанић 1987: 163).

Археолошки налази војничких диплома генерално посматрано су релативно ретки. Међутим, на основу веома садржајних, детаљних и драгоцених података који су дати у њиховим текстовима, можемо рећи да спадају у ред хронолошки најосетљивијих археолошких артефаката. Дипломе се састоје од две бронзане плочице које су међусобно спојене жицом на два места. Обе плочице са сваке стране садрже текст који је исписан урезаним словима. Текст декрета је два пута написан, на две унутрашње стране плочица по ширини и на другој спољашњој страни по висини. На првој спољашњој страни наведена су имена сведока који потврђују веродостојност преписа. Најчешће их је било седам, а некада и више³. Плочице су затваране тако што би се обмотале жицом провученом кроз две средишње перфорације, а затим запечатиле печатима сведока смештеним по средини у посебном простору (*theca*). Најверодостојнијим сматран је унутрашњи текст, док је спољашњи препис текста имао функцију да се у сваком случају не морају уклањати печати и жице (Мишкџић 1997-1998: 84).

Текст војничке дипломе исписиван је по посебно уређеној формули. Најпре би започињао именом цара у номинативу и свим његовим почасним титулама, затим би се наводиле војне јединице којима су припадали дотични војници, назив провинције у којој су биле стациониране, име намесника провинције, потом формула о давању грађанског права и права на брак, датум отпуста са именом конзула, назив јединице, име њеног заповедника, име војника, његов *origo*, име његове жене и деце (не увек)⁴. На крају, дат је и податак где се тачно у Риму налазио оригинал првог текста, са именима свих војника истог војног одреда за које је тог датума начињен препис⁵. Издавањем војничке дипломе, војницима и њиховим потомцима додељивано је римско грађанско право (*civitas*), као и право законитог брака (*conubium*) (Мишкџић 1997-1998: 84).

Међутим, издавање војничких диплома имало је једну узрочну-последичну појаву. Ранији истраживачи напомињу да нису само испуњени војници имали користи од војничких

² Римљани су ауксилијарне дипломе сматрале својеврсним одликовањем, што је чинило част не само примаоцу већ и његовом старешини и целој провинцијској војсци. Отуда се захтевало да се у тексту дипломе наводи и име официра који је водио примаочеву јединицу у тренутку доношења одлуке о одликовању, а не њеног спровођења у дело (Душанић 2000: 117).

³ J. Morris и M. Roxan наводе да су у првој групи диплома до Веспасијана, сведоци били саборци или сународници, који су у Риму видели листу имена на бронзаним плочама и то потврђују својим печатима (Morris, Roxan 1977: 299-333).

⁴ У неким ауксилијарним дипломама навођена су имена управника провинција који су већ напустили своју команду. Такви анахронизми би обично одражавали спорост у поступку израде диплома или прекиде у том поступку. Нема сумње да је било диплома које су исписиване у дисконтинуитету, у две или више фаза. Прекиди у исписивању обично нису велики, премда су јасни и доказиви (Душанић 2000: 115).

⁵ За потребе војничких диплома неретко су коришћене и накнадно исечени делови бронзаних табли са ранијим натписима. Један такав случај забележен је и на војничкој дипломи која је случајно пронађена у Скели код Обреновца (Лазивић 2006).

диплома, већ и цареви. Додељивањем правних повластица они су себи могли створити одане заједнице са статусом римских грађана и то на читавој територији Римске империје којом су владали (Iškic 2010: 263)⁶. Стиче се утисак да су оне провинцијске војске, које су биле у чешћим сукобима са варварима, добијале више диплома него што би им припало на основу механичке процене снаге њихових *auxilia* и бродовља (Душанић 1987: 164).

Издавање војничких диплома захтевало је висок степен организације бирократског система административно-правне природе. Претпоставља се да је *officium* у Риму био задужен за производњу диплома. Нема сумње да је он био у сталној кореспонденцији са највишим провинцијским чиновничким апаратима, који су кандидовали будуће добитнике диплома и бринули се о именовању сведока из круга официјала који су читали одговарајуће дописе. Дописи о кандидатима били су подељени према провинцијским војскама, чинећи једну целину, за чије обрађивање је било задужено једно одељење официја (Душанић 2000: 120).

С обзиром да су војничке дипломе додељиване ислуженим ауксилијарним војницима, оне представљају незаобилазан арсенал археолошких налаза када је у питању изучавање ове врсте римских војних одреда. Мноштво података које је дато у њиховим текстовима, пружа могућност истраживачима да се баве проучавањем различитих аспеката римског живота, посебно добро организоване римске војске, улоге војних официра, реконструкцијом кретања и распореда помоћних одреда, њиховим успешнијим хронолошким убицањем у утврђењима. Дипломе садрже имена конзула који су у одређено време обављали ту функцију, затим и важне ономастичке податке, о примаоцу, на основу којих је могуће некада спекулисати и о његовој етничкој припадности или завичају, односно месту регрутације, члановима породица и др.

Овове треба додати да је ипак испитивање свих ових података лимитирано, будући да су војничке дипломе најчешће нађене у фрагментованом стању. Према томе, податке које добијамо из диплома, зависе од фрагмента текста који је очуван. С обзиром да је одређен број диплома пронађен случајно, често нису познати подаци о контексту и околностима налаза, који су веома битни за детаљнија археолошка тумачења.

За истраживање историје помоћних одреда у провинцијама на подручју Горње Мезије веома су значајни, поред војничких диплома, и други епиграфски извори. Натписи заповедника, активних војника и ветерана ала и кохорти могу помоћи приликом одређивања локација њихових логора. У том смислу су драгоцене епиграфски споменици које су постављале читаве јединице, као и грађевински натписи или миљокази, опеке са печатима, на којима су забележени њихови називи.

У даљем делу текста биће наведен списак ауксилијарних одреда чије је присуство у другој половини 1. века у Горњој Мезији посведочено војничким дипломама и епиграфским материјалом. У тексту ће бити наведени и кратки историјати ових јединица⁷.

COHORS I FLAVIA BESSORUM

Време настанка ове јединице није тачно утврђено. Иако њен епитет *Flavia* указује на период династије Флавијеваца, она је могла настати и раније. Њени војници отпуштени су из службе 93/94. године у Горњој Мезији (Ferjančić 2018: 108, Tabela 39). Ако узмемо у обзир да су војници службовали 25 година, можемо рећи да су регрутовани 68/69. године. То би био *terminus ante quem* за настанак кохорте *I Flavia Bessorum*. Не треба одбацити могућност да су

⁶ Нагли пораст броја диплома на почетку владавине Флавијеваца објашњава се жељом Веспасијана да награди своје присталице из италских флота (*classis Misensis* и *Ravennas*, *II Adiutrix*) за истрајну помоћ у окршају са Вителијем (Душанић 1987: 164).

⁷ За детаљније историјате свих ауксилијарних одреда, који су досадашњим налазима посведочени на територији Горње Мезије, погледати рад С. Ферјанчић (2018) са старијом литературом.

војници отпуштени 93/94. године служили у некој другој јединици, а да су у кохорту *I Flavia Bessorum* прекомандовани када је основана. Чинили су основу искусних бораца око које је формирана нова кохорта. Наравно, она је у Горњој Мезији могла бити стационарана и пре 93/94. године, будући да у другим провинцијама није оставила никакве трагове (Ferjančić 2018: 108-109).

COHORS VII BREUCORUM CIVIUM ROMANORUM EQUITATA

Кохорта *VII Breucorum* формирана је највероватније за време Августа, током делматско-панонског устанка 6-9. године или одмах након његовог завршетка. Током прве половине 1. века била је стационарана у Горњој Германији, да би је Домицијан, најкасније 85. године преместио у Панонију (Dušanić 2010: 223-224). Крајем 1. и почетком 2. века ова јединица је припала гарнизону Горње Мезије (Ferjančić 2018: 121-123).

COHORS I CANTABRORUM

Кохорта је основана под Тиберијем, међу Кантабрима на северозападу Иберијског полуострва. У другој половини 1. века била је стационарана у Мезији. Њен логор налазио се у Аквама на Дунаву, код данашњег Прахова (Mirković 1968: 86-87; Ferjančić 2018: 158-160).

COHORS I CILICUM MILLIARIA EQUITATA SAGITTARIORUM

Кохорта је посведочена још за време Августа. Из времена његове владавине потиче име једног заповедника овог одреда, извесни Марко Магије Антиквус из града *Uxama Argaela* у Тараконској Хиспанији. Почасни натпис поставио је сенатор Мамије Мурије Умбер, а значајан је јер указује да је кохорта *I Cilicum* на почетку принципата била у Мезији, где је први пут посведочена 28. априла 75. године (Matei-Popescu 2010: 201; Matei-Popescu, Tentea 2018: 46; Ferjančić 2018: 164). За време Флавијеваца кохорта *I Cilicum* је доведена у Наис. На ову претпоставку указује надгробни споменик Гаја Јулија Платона, датован у време владавине Флавијеваца (CIL III 8259; IMS IV 33). Након поделе Мезије 86. године, кохорта је припала гарнизону Горње Мезије (Ferjančić 2018: 166).

COHORS I CISIPADENSIUM EQUITATA

Одред је основан међу Цисипадима који су живели у северној Африци, у залеђу залива Бу Гара, у близини Гигтиса. Највероватније је током прве половине 1. века била стационарана у Мезији. Као део мезијског гарнизона први пут је посведочена 75. године, а након поделе провинције 86. године, припала је Горњој Мезији (Ferjančić 2018: 172-175).

COHORS II FLAVIA COMMAGENORUM EQUITATA SAGITTARIORUM

Овај одред је судећи према епитету *Flavia* настао после 72. године када је Комагена припојена Римском царству. Војници ове јединице су уновачени најкасније 71. године, а отпуштени из службе 96. године у Горњој Мезији, о чему сведочи копија царске конституције од 12. јула нађена у Виминацијуму. Реч је о кохорти основаној под Веспасијаном, коју су чинили искусни ратници пребачени из других јединица како би сачињавали језгро новоформиране групе (Ferjančić 2018: 180).

COHORS I CRETUM SAGITTARIORUM

Одред је посведочен још током Августове владавине. Вешти критски стрелци, борили су се на Цезаровој страни у грађанском рату против Помпеја и у Александријском рату у Египту. Пред крај Веспасијанове владавине потврђена је као део мезијског гарнизона, на војничкој дипломи издатој између 1. јула 77. и 30. јуна 78. године, као и на оној од 7. фебруара 78. године (Ferjančić 2018: 185, Tabela 78). Међутим, може се претпоставити да је јединица

била стационарирана у Мезији знатно раније, још за време Клаудија. Такву претпоставу потврђује надгробна стела ветерана Тиберија Клаудија Валерија, нађена у Наису. Он је уновачен под Тиберијем, а отпуштен под Нероном после 33 године службе (IMS IV 34; АЕ 1964 262; Јанковић Михалцић 2004: 73; Ferjančić 2018: 186; Matei-Popescu, Țentea 2018: 49).

Након поделе Мезије 86. године, кохорта *I Cretum sagittariorum* припала је гарнизону Горње Мезије, где је посведочена 94, 96, 100. и 103-105. године (Ferjančić 2018: 186, Tabela 79). На основу горе поменутог епитафа, помишља се да би њен логор требало тражити у Наису (Ferjančić 2018: 186).

COHORS II GALLORUM MACEDONICA

Време оснивања ове кохорте није познато. Крајем 1. и током 2. века налазила се на средњем и доњем току Дунава. Познато је пак да су галске кохорте и нерегуларни одреди галских ратника учествовали у Германиковом походу преко Рајне 16. године (*Tac. Ann. II 16-17*). Назив *Macedonica* стекла је највероватније пре доласка у Горњу Мезију, када је била у Македонији. Као део горњомезијског гарнизона први пут је посведочена на дипломама издатим 16. септембра 94. године (Ferjančić 2018: 206, Tabela 87; Matei-Popescu, Țentea 2018: 55). Њен долазак у Подунавље треба везати за Домицијанове ратове на Дунаву против Дачана (85-89. године) или против Јазига, Квада и Маркомана (89. и 93. године). Кохорта је припадала гарнизону Горње Мезије и на почетку Трајанове владавине (Ferjančić 2018: 207, Tabela 88).

COHORS V GALLORUM

У питању је јединица чија нам је најранија историја до сада мало позната. На војничкој дипломи изdatoј 28. априла 75. године, помиње се међу одредима Мезије (Вучковић-Тодоровић 1968: 21-29; Ферјанчић 2010: 71). Део горњомезијског гарнизона је и 93, 94 и 100. године (Ферјанчић 2010: 73-74; Ferjančić 2018: 216, Tabela 96).

COHORS I FLAVIA ULPIA HISPANORUM MILLIARIA CIVIUM ROMANORUM EQUITATA

Кохорта је од краја 1. века посведочена као део горњомезијског и дачког гарнизона. Епитет *Flavia* указује да је настала за време Флавијеваца, а могуће да је постојала и пре тога. Не треба искључити ни могућност да је овај назив кохорта заслужила у неком од ратова које су водили владари династије Флавијеваца (Ferjančić 2018: 224, Tabela 104).

Раније се помишљало да је одред заједно са легијом *IV Flavia* дошао у Горњу Мезију из суседне Далмације, 86. године. Међутим, ову хипотезу треба одбацити, јер је кохорта која је посведочена у Далмацији, била *I Flavia Hispanorum quingenaria*. У Горњој Мезији је први пут сигурно посведочена на војничкој дипломи из 16. септембра 94. године (Ferjančić 2018: 224-225).

COHORS II HISPANORUM SCUTATA CYRENAICA EQUITATA

Кохорта се још током 1. века налазила у Панонији, могуће и пре Тиберијеве владавине, од времена делматско-панонског устанка (6-9. године). Крајем 1. века посведочена је под називом *II Hispanorum* у Горњој Мезији. Први пут је излистана на дипломи из 14. августа 97. године (Ferjančić 2018: 236, Tabela 111). Њен долазак у Горњу Мезију треба датовати у 86. годину, у време Домицијанових ратова против Дачана (Matei-Popescu, Țentea 2018: 60).

COHORS V HISPANORUM EQUITATA

Одред је основан још током Августове владе и стационариран на Рајни током већег дела 1. века. Посведочен је као део горњогерманског гарнизона 74. године (Matei-Popescu, Țentea

2018: 62). Већ почетком девете деценије 1. века, кохорта припада мезијског гарнизону. Потврђена је на војничкој дипломи од 20. септембра 82. године у Мезији, заједно са алом *Claudia nova* и кохортом *III Gallorum*. Претпоставља се да је премештена у Мезију 74. или на почетку 75. године, заједно са кохортом *III Gallorum*. Након поделе Мезије 86. године, припала је снагама Горње Мезије, где је и посведочена 93/94, 94, 96, 100, 101, 103-105, 108, 111/112, 112-114. године (Ferjančić 2018: 244).

COHORS I LUSITANORUM EQUITATA

Нема података о најранијој историји ове јединице. Први пут је посведочена као део гарнизона Мезије на дипломи од 28. априла 75. године. То би значило да су њени војници најкасније 50. године припадали римској војсци. Могуће да је од свог формирања била стационирана у Мезији (Ferjančić 2018: 261). Након поделе провинције 86. године, припала је снагама Горње Мезије.

COHORS I MONTANORUM CIVIUM ROMANORUM

Кохорта се на крају 1. – почетком 2. века налазила у Горњој Мезији. Најстарија војничка диплома која сведочи о томе издата је 12. јуна 96. године (Ferjančić 2018: 268, Tabela 129). Њен долазак у ову провинцију повезује се са Домицијановим ратовима на Дунаву, пре свега током припрема за рат против Децебала, у оквиру којих је 86. године извршена подела Мезије. Међутим, није познато одакле је доведена ова јединица. У обзир би могла доћи Панонија, на шта указује војничка диплома нађена на локалитету Белег у области Самођивара, издата 5. септембра 85. године, на којој су међу панонским јединицама наведене две кохорте *I Montanorum* (Matei-Popescu, Țentea 2004: 94; Matei-Popescu, Țentea 2018: 64).

COHORS IV RAETORUM

Кохорта је посведочена у Горњој Мезији крајем 1. и почетком 2. века. Први пут је посведочена као део горњомезијског гарнизона на војничкој дипломи од 16. септембра 94. године. О њеној најранијој историји готово да не постоје подаци. Део римске војске била је под Клаудијем, као и осталих седам кохорти Рета. Претпоставља се да је од оснивања била у Мезији, а од поделе 86. године у Горњој Мезији (Ferjančić 2018: 284-285, Tabela 136).

COHORS I CLAUDIA SUGAMBRORUM VETERANA EQUITATA

Кохорта је основана међу Сугамбрима који су од 9. године пре н. е. били настањени у Германији, на левој обали Рајне. Најстарији помен овог одреда налазимо код Тацита у његовом делу *Анали*. Пишући о борбама против побуњених Трачана, он каже да је 26. године трупе под командом Попеја Сабина, намесника Мезије, Македоније и Ахаје, од покоља спасла једна кохорта Сугамбра. Даље наводи да су се Сабинови војници, управо под њеном заштитом повукли са бојног поља (Tac. *Ann.* IV 47; Matei-Popescu 2010: 228-230; Ferjančić 2018: 292). Одред из Тацитовог навода треба идентификовати са кохортом *I Sugambrorum veterana* која је посведочена као део Горње Мезије, на војничкој дипломи нађеној у Талијати, издатој 28. априла 75. године (Вучковић-Тодоровић 1968: 21-29). Друга јединица истог назива *I Claudia Sugambrorum tironum* основана је највероватније тек под Клаудијем. Тацитов податак указује да је кохорта *I Sugambrorum veterana* оформљена под Августом, или можда Тиберијем, те да је од оснивања била у Мезији. Епитет *veterana* добила је после оснивања кохорте *I Claudia Sugambrorum tironum*, да би се од ње разликовала. Почасни епитет *Claudia* заслужила је током владавине Клаудија (Ferjančić 2018: 292). Након што је 86. године Домицијан извршио поделу Мезије, кохорта *I Sugambrorum veterana equitata* била је стационирана у Доњој Мезији (Ferjančić 2018: 292-293).

COHORS I THRACUM SYRIACA EQUITATA

Одред је основан највероватније још током Тиберијеве владавине, након побуне у Тракији 26. године, када и друге јединице Трачана. Епитет *Syriaca* посведочен у Мезији, Горњој Мезији и Доњој Мезији, сведочи да је кохорта пре доласка на Балкан била у Сирији (Matei-Popescu, Țentea 2006: 99; Matei-Popescu 2010: 233). Као део мезијског гарнизона је први пут посведочена 75. године. Можда је дошла пратећи сиријског легата Гаја Лицинија Муцијана. Он је са легијом *VI Ferrata* и помоћним одредима 69. године, подржавајући Веспасијана, на путу за северну Италију прошао кроз Мезију и зауставио пљачкашке походе Дачана (Mirковић 1968: 26; Ferjančić 2018: 299, Tabela 145). Њен долазак можда треба поставити и у време након завршетка рата у Јудеји, заједно са легијом *V Macedonica*, која се у своју матичну провинцију вратила 71. године (Ferjančić 2018: 299). Након поделе Мезије 86. године, кохорта је припала гарнизону Горње Мезије, где је и посведочена 100, 103-105, 109. и 111/112. године (Ferjančić 2018: 299, Tabela 146).

COHORS VI THRACUM EQUITATA

Формирана је током Тиберијеве владавине када и друге кохорте Трачана. У првој половини 1. века била је стационирана у Горњој Германији. Око 43. године или под Нероном бива пребачена у Британију, а за време Цивилисовог устанка боравила је у Доњој Германији (Matei-Popescu, Țentea 2018: 72). Након Домицијановог рата против Хата 83. године, прекомандована је у Панонију. Крајем 1. и почетком 2. века кохорта *VI Thracum equitata* је посведочена у Горњој Мезији. Најстарија војничка диплома на којој је посведочена издата је 12. јуна 96. године (Matei-Popescu, Țentea 2006: 96; Ferjančić 2018: 303, Tabela 148). Зато се њен долазак може повезати са оснивањем провинције Горње Мезије, 86. године. Она је у Горњој Мезији посведочена 100, 101. и 103-105. године. Њен логор се по свему судећи налазио у Дијани код Караташа (Ferjančić 2018: 304, Tabela 148).

Римска војна утврђења Горње Мезије

Простор Горње Мезије по много чему представљао је специфично подручје Римске империје. Наиме, била је то једна у низу пограничних провинција, чију је северну границу чинила река Дунав, на којој је основан утврђени римски *limes*, од Сингидунума до Радујевца. Процењује се да је на горњомезијском делу лимеса било и до 25.000 војника у време Трајана, односно око 17.000 у мирнодопским околностима (Цвјетићанин 2022: 157). Са друге стране, унутрашњост ове провинције са бројним планинама (Космај, Рудник, Копаоник, Радан, Стара Планина), била је богата разноврсним рудним сировинама, те је Горња Мезија у римском свету често називана и земљом рудника (... *in Mysia (!) vitium, ubi metalla sunt...*) (Dig. 48. 19. 16). С обзиром да су кроз Горњу Мезију пролазили путеви који су спајали различите делове Царства, ова провинција је поред привредног имала и геостратешки значај. Њене природне одлике као што су: плодне равнице, пространи пашњаци, шумско побрђе, бројни термоминерални извори, пружале су услове за подизање важних градских центара Империје: Сингидунум, Виминацијум, Хореум Марги, Наисус, Муниципијум ДД, Улпијана, Рацијарија и др.

Дунав природна, речна артерија Европе, у много чему предодредила је бурну судбину Горње Мезије. Пробијајући се вековима кроз стене Карпатске планине у далекој геолошкој прошлости, Дунав је управо на простору ове провинције, створио највећу и најдужу (100 км) клисуру Европе, познатију као Ђердапска клисура. Ова микро регија са бројним природним, климатским, топографским раритетима дуго ће чинити и значајан део горњомезијског лимеса.

Прилагођавање Ђердапске клисуре римским војним потребама био је по свој прилици веома захтеван подухват, који је пред бројне императоре доносио велика искушења. Предео Ђердапа окружен врлетним планинама, које пресецају узаврели брзаци Дунава, са бројним

котлинама, мањим клисурама, вировима, дуго је представљао „неукроћену” регију. Овај простор ући ће у састав Царства на прелазу из старе у нову еру, када је и основана провинција Мезија.

Одмах по формирању провинције започето је систематско утврђивање границе, праћено изградњом првих логора и комуникација. Дуж Дунава Римљани подижу свој познати пут, којим се пробијају чак и кроз најокомитије литице Ђердапа. Његова градња била је плод широко и далекосежно замишљеног плана. Већ током 1. века изграђен је пут од Сингидунума до Госпођиног вира у горњем Ђердапу, о чему сведоче три натписа уклесана у стену у којима се као градитељи помињу цареви Тиберије, Клаудије и Домицијан (Nikolić 2022: 90-91). У изградњи пута учествовале су две легије *IV Scythica* и *V Macedonica*, које су раније премештене из Македоније, односно Дарданије (Mirković 1968: 24). Тек касније под Трајаном изграђен је пут крајем 1. - почетком 2. века, који је пробијен кроз најтежи део кањона доњег Ђердапа, да би дошао до Костола где је подигнут Трајанов мост. Овај део пута обележен је и Трајановим натписом уклесаним у литицу, познатим под именом *Tabula Traiana* (Бошковић 1969: 16-17). Поред отежаних копнених комуникација, на сектору Ђердапске клисуре, пловидба је такође била веома ризична, због бројних брзака, вирова, ветрова и подводних стена.

Истовремено уз градњу путних комуникација, подизана су и војна утврђења дуж Дунава. Горњомезијски систем утврђења био је веома особен. За разлику од границе у другим деловима Царства, често изграђене у виду дугачких, континуалних зидова, ђердапски лимес био је ослоњен само на реку. Топографија Ђердапа није дозвољавала римским градитељима подизање бедема, којима би велики територијални простори били затварани, као што је то случај са Хадријановим или Антониновим зидом у Британији. Зато су војни стратежи били приморани да прибегну другим решењима. Она су подразумевала подизање фортификација разних димензија, међусобно повезаних путем, распоређених тако да пре свега бране ушћа појединих река и већих потока, чијим се долинама могло продрети дубље у унутрашњост провинције. Зато су простори ушћа неких река или већих потока била додатно брањена и обезбеђена преградним бедемима. Такав случај бележимо код утврђења Салдум на ушћу потока Кожица, фортификација на ушћу Поречке и Брњичке реке (Петровић 1982-1983: 89).

Висови и уздигнуте терасе пружали су услове за подизање кула осматрачница саграђених на таквом међусобном одстојању да су се сигнали ватром или димом могли предавати од једног до другог утврђења (Бошковић 1969: 17). Због свих ових услова, инфраструктура лимеса се није састојала само од утврђења, она је подразумевала и велики број осматрачница, канале, мостове, преградне бедеме и друге инфраструктурне објекте. Још једна од карактеристика Ђердапа утицала је на место настанка одређених утврђења. У питању је ток самог Дунава, који је на појединим местима био толико узак, да се услед јаким зима могао потпуно заледити и послужити као својеврстан прелаз. Такво стање врло радо су користила варварска племена са друге стране обале, посебно Дачани, како би прешли на територију Царства ради пљачке. Зато је таквим секторима клисуре римска војска поклањала посебну пажњу и морала је додатно да их оснажи.

Не треба заборавити да је Дунав на сектору горњомезијског лимеса правио и бројне рукавце које је требало обезбеђивати. На његовом току такође постојало је неколико речних острва – ада, на којима су постојала утврђења или куле осматрачнице. Може се поменути пример Поречке аде код утврђења *Campsă* (Равна) и острва Сапаја насупрот Ледерате (Рам). Речна острва су морала бити обезбеђена јер су непријатељима приликом преласка реке могла послужити као одморишта, а са друге стране у римском фортификационом систему имала су функцију предстража.

Утврђивање горњомезијског лимеса који се састојао од великог броја фортификација представљало је дуготрајан, вековни процес. Имајући то у виду, можемо закључити да нису

сва утврђења настала истовремено и да се она могу поделити у неколико грађевинских фаза. Кондић историју утврђења горњомезијског лимеса дели у неколико епоха. Најраније фортификације припадају времену Домицијанових ратова против Дачана. Тада услед повећаног броја ала и кохорти на овом делу лимеса настају прва утврђења, куле стражаре (Кондић, Зотовић 1978: 58). Следећој фази припадају прва камена горњомезијска утврђења, која су подигнута за време Трајана током припрема за рат против Дачана. Касније грађевинске фазе на утврђењима, везују се за снажне притиске Гота, Сармата, Карпа, и коначног римског напуштања Дакије за време Аурелијана. Извесне градитељске активности предузимане су и за време Диоклецијана, Константина и његових наследника.

На жалост, архитектура најранијих утврђења горњомезијског лимеса мало је позната. С обзиром да су фортификације на овом делу границе биле дуго у употреби, каснија градња камених утврђења, као и постојање више грађевинских фаза, које сежу до рановизантијског и средњовековног периода, у великој мери су девастирале или прекриле остатке најранијих утврда. Њихови остаци археолошки су могли бити евидентирани само на неком лимитираном простору, где их касније преградње нису оштетиле. Чест је случај да су трагови првог утврђења регистровани испод камених бедема и конструкција каснијих датума. Зато се постојање првих земљаних фортификација на простору Горње Мезије, углавном само претпоставља или наслућује. Иако су њихови архитектонски остаци веома малобројни, њихово постојање се претпоставља и на основу раноцарских налаза, као што су: примерци тера сигилате, новац, керамика и др.

На основу досадашњих истраживања могу се извести неке основне карактеристике првих римских фортификација у Горњој Мезији. То су утврђења земљано-палисадног типа, окружена одбрамбеним рововима чији су профили облика слова V. Најраније земљане фортификације евидентирани су на следећим локалитетима: Тимакум Минус (Петровић 1975а: 50; Петровић, Јовановић 1997: 20), Ледерата (Џуњак, Јовановић 2014: 15-16), Дијана (Ранков 1980: 60, Мirković 2015: 91), Сморна (Зотовић, Петровић 1969: 104; Кондић, Зотовић 1978: 58), Сапаја (Рашајски 1969: 78; Димитријевић 1982-1983: 34-35), Талијата, Бољетин (Кондић, Зотовић 1978: 58), Понтес (Гарашанин, Васић 1987: 73), Кампса (Кондић 1982-1983: 246-247).

Тешко је на основу малобројних сачуваних трагова говорити о њиховим димензијама, да ли су она била међусобно слична по габаритима, основама, распоредима кула, капија, унутрашњем распореду објеката итд.? Нема сумње, поједина горњомезијска утврђења, настала су на местима ранијих насеља или некропола средњобалканских племена, о чему сведоче бројни археолошки налази и топономастика. Поменимо пример Сингидунума (Mirković 1968: 37), Виминацијума (Mirković 1968: 57), Текије (Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 262), Талијате (Mirković 1968: 108), Понтеса (Гарашанин, Васић 1987: 73).

Треба можда претпоставити да су земљано-палисадна утврђења била разнолика по свом плану, зависно од топографије, доступности дрвне грађе, сврхе саме фортификације, као и помоћних трупa које су их изградиле о чему сведоче и анализе утврђења са других територија царства.

Истраживање дрвених ауксилијарних утврђења, које је спровео Хорус донело је занимљиве резултате. Наиме, он запажа да су у данашњој Холандији, на лимесу Доње Рајне (делта Рајне), постојале 3 различите групе дрвених ауксилијарних фортификација. Класификација је извршена на основу технике градње бедема и кула. Аутор претпоставља да различити конструкцијски склопови фортификација зависе од ауксилијарних трупa које су их градиле. Односно, да су у префлавијевском периоду, помоћне трупе још увек предвођене својим сопственим командантима из редова племенске аристократије, прилагођавале градњу фортификација према пракси своје традиционалне градње. Традиционално знање у градњи фортификација, комбиновано је са римским мерним системом (римска стопа), коришћењем

римске грађевинске опреме и инструмената (грома). Разноврсност грађевинских техника потиче од разлике у етничкој припадности војника. Постоји могућност да је и локално становништво упошљавано у експлоатацији и снабдевању дрвне грађе за потребе римске војске из околних шума (Chorus 2017: 25-26).

Извесна слобода у градњи римских утврђења коју прати и велика разноврсност њихових планова, према аутору Хорусу, односи се и на слободу и разноврсност техника градње. Надаље, не искључује могућност, повезивања изгледа римских утврђења са начином градње фортификација касног гвозденог доба - опидума. Стога се чини да изглед тврђава зависи и од регрутне области војника, и њихове градитељске традиције. Тако се у Галији као регрутној области, среће техника зидања *murus gallicus* (утврђења у Утрехту, Валкенбургу, Вердену), док се на простору Немачке, Чешке и Словачке, налазе утврђења са бедемима грађеним техником кутија (box ramparts), која се могу везати за градитељску традицију других племена (Chorus 2017: 27-30). Да ли се слични примери најранијих утврђења могу очекивати и у Горњој Мезији, за сада остаје отворено питање.

Другој градитељској фази горњомезијских утврђења припада велики број фортификација подигнутих за време Трајанове владавине, током припрема за рат против Дачана или непосредно по освајању Дакије. То су прва римска камена утврђења, од којих нека настају на месту старијих земљаних фортификација⁸. Била су различита по својим основама (правоугаона или квадратна), димензијама и у принципу представљале су минијатуре легијских тврђава (Jęczmienowski 2012: 38). Можемо их поделити у неколико група; већих и мањих кастела и кула (*speculum*). У веће фортификације можемо одредити следеће: Дијана (140 x 134 м), Чезава (140 x 120 м), Ледерата (200 x 140 м), Понтес (120 x 112 м), Тимакум Минус (144 x 112 м), Велики Градац (*Taliata*) (130 x 120 м), Текија (100 x 84 м), Купе (180 x 180 м). Мањим кастелима припадају: Сморна (60 x 50 м), Егета (84 x 33 м), Велике Ливадице (40 x 40 м), Кампса (40 x 40 м), Мали Градац (*Taliata*) (50 x 40 м). Групи спекулума овог периода с краја 1. века, можемо приписати остатке куле на локалитету Мале Ливадице.

Ове фортификације одликују камени зидови са заобљеним угловима и четвртасте куле које су подигнуте са унутрашње стране лица бедема⁹. Капије које су фланкиране кулама подизане су на средини или 1/3 бедема на све четири стране света. Од капија ка средишњем делу утврђења обично су водиле поплочане улице које су се укрштале под правим углом. Прилаз бедемима могао је бити додатно брањен са једним или више ровова. У централном делу утврђења подизане су принципије и преторијуми, као што је то пример у Чезави и Ледерати. Током археолошких истраживања Талијате (Мали Градац), Трансдијерне и Чезаве, евидентирани су и остаци војничких барака. Оне су биле квадратних основа распоређене у низовима, са темељима од камена, док су горње конструкције могле бити од лакшег материјала, плетера и блата, као што то показује пример у Трансдијерни.

Треба поменути и студију Јечмиеновског (2012) која се бави проучавањем горњомезијских утврђења, међу којима су и ауксилијарна које дели у пет група на основу њихових димензија и гарнизонске величине. Анализа аутора показује да највећи број ауксилијарних утврђења у Горњој Мезији припада групи 2, са површином од око 1.62 хектара, довољних за смештај око 600 војника. У њима су могле бити стациониране јединице попут *cohors quingenariae equitata*, *cohors milliaria peditata*, *ala quingenaria* или чак две *cohortes quingenariae peditatae* (Jęczmienowski 2012: 38, Table 3). Као такве оне се битно разликују од утврђења у Доњој Мезији где преовладава група 1 (1.315 хектара), или фортификација у

⁸ Треба напоменути да су на неким локалитетима прва камена утврђења подизана касније, крајем 2. – почетком 3. века, као на пример у Равни (*Camps*).

⁹ Постојала су и утврђења чији су заобљени зидови били без унутрашњих кула, као што је то пример кастела Сморна.

Британији где су свих пет група релативно често заступљене. Ове разлике су највероватније условљене другачијом топографијом лимеса у различитим провинцијама (Jęzmiński 2012: 38, 40, 52).

Важним објектима горњомезијских фортификација могу се сматрати и хореуми. Грађевине у којима је чувано прекопотребно жито за исхрану посаде, веома важно и приликом дуготрајних опсада. Њихови архитектонски остаци потврђени су у утврђењима Бољетин, Тимакум Минус, Трансдијерна, Нове и на острву Сапаја. Били су различитих димензија и основа. Као репрезентативне примере њихове архитектуре можемо навести хореум из Бољетина и Тимакум Минуса, који су били правоугаоне основе, подељени попречним зидовима или стубовима по средини, на више преградних јединица у којима се чувало жито или друге војне потрештине. Бољетински хореум имао је и сачувани малтерни под дебљине 6 цм, док су унутрашња лица зидова била омалтерисана.

Унутрашњост фортификација испуњавали су и објекти друге намене. Уз југоисточни бедем бољетинског утврђења нађено је неколико пећи потковичастих основа и калотастог пресека. Опређене су као металуршке пећи за топљење олова. У Тимакум Минусу пронађена је кружна грађевина са отвором у средини, датована у 2. век (Petković et al. 2005: 16), која је могла да служи као резервоар за воду или објекат у коме се обављала сепарација и испирање руде. Металуршке пећи налазиле су се уз северни бедем (Петровић, Јовановић 1997: 21).

Трајаново освајање Дакије утицало је на даљу судбину утврђења на горњомезијском лимесу. Наиме, граница Царства више није била на Дунаву, већ је померена далеко на север у новоосвојеној Дакији. Сходно томе поставља се питање, каква је била даља судбина горњомезијских утврђења, да ли су она изгубила свој некадашњи значај или су пак задржала неку од функција?

Изгубивши своју првобитну функцију ђердапска утврђења смештена на важним стратешким местима клисуре, могла су добити и другу намену. Утврђења као што су *Сиррае*, *Novae*, *Taliata*, *Diana*, *Pontes*, смештена на улазу и излазу из клисуре, као и на ушћима притока и раскрсницама путева, могла су послужити као пунктови са којих је надгледан речни саобраћај. С обзиром да су утврђења имала и своја пристаништа и хореуме, она су могла служити и као складишта хране и центри за даљу дистрибуцију и као таква функционисати са смањеном војном посадом (Delić 2018: 36).

Поједини докази сугеришу да је активно војно присуство задржано на мезијској обали чак и после Трајанове владавине како би се контролисала кретања на реци и трговински промет (Jęzmiński 2012: 32). Одбрана водотокова била је од посебног значаја. Највећа опасност претила је од Јазига са севера који су насељавали простор између Дунава и Тисе. Током Трајанових Дачких ратова они су били савезници Рима. Сукоб је избио 117. године, јер Трајан није вратио територије Јазигима које им је Децебал одузео. Испоставило се да територија римског Баната није имала ефикасну одбрану и да је ток Дунава и његових обала захтевао јачу контролу (Nikolić 2022: 94).

Током владавине Хадријана спроведена је консолидација провинције Дакије. Извршена је територијална подела, и у Мезију је враћена легија *IV Flavia*, док је у Дакији остала легија *XIII Gemina*. Из стратешких разлога јединице на обали Дунава уједињене су под командом једног легата, оног из Горње Мезије. Разлоге треба тражити у томе да је десна обала имала веће одбрамбене способности. Горња Мезија је имала две легије, а кохорта *V Gallorum* стационарана у Пожежени и *III Campestris* у Дробети поново се помињу у војничким дипломама међу горњомезијским гарнизонима у периоду након 132. до 179. године (Nikolić 2022: 94-95).

Међутим, како су Римљани за време Аурелијана коначно напустили Дакију, граница се поново враћа на Дунав, чиме отпочиње нова историјска епоха горњомезијских утврђења, која поново добијају на значају. Она ће током 3. века и периода касне антике од 4. до 6. века бити обновљена, некада и више пута. Процеси обнове били су дуготрајни и подразумевали су различите инфраструктурне интервенције. Поједини бедеми ранијих утврђења су обновљани делимично или у потпуности, на неким су дограђивани нови зидови, затворане капије, подизане нове куле, а има примера где су из темеља подизани нови кастели, или су пак површине старијих фортификација редуциране. За разлику од старијих утврђења која су имала куле са унутрашње стране бедема, куле обновљених фортификација су истурене у односу на раван спољашњег лица бедема. Такође је приметно да куле добијају и нове облике, неретко потковичасте. Ове промене вероватно су условљене новим ратним тактикама и стратегијама дефанзивне борбе.

Обнове неких фортификација су очигледно изведене у журби. Као пример можемо навести утврђење Тимакум Минус, које је обновљено средином 3. века. Део обнове подразумевао је уграђивање сполија у бедеме. Ради се о жртвеницима и надгробним стелама које су узете са старијих грађевина и оближњих некропола. Утврђење добија нове, полуистурене куле, а јужна и западна капија се такође обнављају.

Утврђење Дијана на простору јужне капије добија ојачања са унутрашње стране, док су са спољне саграђене куле потковичастог облика. Три куле старијег каменог утврђења на западном беду су испуњене трпанцем, а на истом беду саграђена је нова четвртаста кула која је излазила ван бедема. Западна капија пак задржала је свој претходни изглед. Слична ситуација бележи се и током обнове Понтеса када су јужна и западна капија затворене градњом већих кула.

Старија горњомезијска утврђења које је требало обновити била су сачувана у различитим стањима. Руинирано стање појединих бедема фортификација је било сачувано у довољној мери, да су могла бити искоришћена као потпора нових зидова. Дobar пример представља бољетинско утврђење, где је приликом обнове једног бедема у другој половини 3. века, искоришћено затечено стање круништа зида из 1. века. Северозападни бедем је пак померен за 30-50 цм ка унутрашњости са укопавањем плићих темеља. Капија на југоисточном беду је зазидана, а отворена је једна нова. У случају Талијате бележимо да је касноантички северни бедем призидан уз спољни плашт ранијег зида. Јужни зид је померен ка унутрашњости, а простор између новосаграђеног и старијег бедема је испуњен трпанцем и искоришћен као шетна стаза. Основа касноантичког утврђења поклапа се са старијом фортификацијом.

Интересантан је пример утврђења Текија (100 x 84 м) на левој обали Текијског потока, које је срушено у нападу Гота, крајем 4. века. Оно није обновљано, већ је из темеља саграђено ново, на десној обали истог потока, али знатно мањих димензија (32 x 25 м). Старије утврђење је можда до те мере било уништено, да је било исплативије и практичније подићи изнова фортификацију мањих димензија. Не треба заборавити да су поједине старије фортификације биле великих димензија, чија би обнова захтевала пуно времена и велике финансијске трошкове. Овome треба додати да је редуцирање површине старијих кастела, вероватно прилагођено мањим одредима, у складу са реформама касноантичке војске. За време Диоклецијана у Ледерати је такође редуциран простор старијег утврђења, тако што је у североисточном углу, подигнут кастел знатно мањих димензија (40 x 49 м). Преторијум је и даље био у функцији али не као командна зграда, већ као простор за становање.

Утврђења Нове и Салдум су до те мере била напуштена након освајања Дакије, да су њихову унутрашњост плавиле реке на чијим су ушћима саграђена. Приликом обнове Нова задржан је облик старије фортификације, али са бројним преградњама. Бедеми су удвојени,

померањем нових зидова ка унутрашњости. На источном бедему веза је додатно појачана мањим зидићима који су постављени управно. Међупростор је испуњен набијеном земљом и искоришћен као стражарска стаза. Принципија у средишњем делу је задржала старији облик, с тим што је добила нову пространу апсиду. Саграђен је хореум, а бараке су доживеле препреке крајем 2. – почетком 3. века. Крајем 3. века Нове су напуштене а њихова унутрашњост је поново била изложена плављењу. Нека старија утврђења нису обнављана у каснијим периодима. Можемо навести пример спекулума на Малим Ливадицама и кастела Градац на Великим Ливадицама.

У Горњој Мезији поред фортификација које су биле подигнуте на лимесу, првој граничној линији, постојала су и утврђења у унутрашњости провинције, као што су Стојник и Тимакум Минус. Поред своје примарне улоге у одбрани провинције од разних напада непријатеља, ови кастели имали су и друге функције. Налазили су се у близини значајних рудничких реона (*metalla Tricornensia* и *metalla Aureliana*), те су одреди који су у њима били смештени вероватно имали улогу у одбрани рудника, обезбеђењу транспорта робе, као и путних комуникација. Са својим површинама од 5 и 2 хектара ове фортификације су биле довољне да сместе веће одреде, чак и оне типа *cohors milliaria equitata*. Имале су и значајну стратешку улогу, иако смештене у залеђу провинције биле су релативно близу лимеса.

Претпоставља се да су значајни војни логори постојали у близини Чачка који је припадао провинцији Далмацији¹⁰ и Ниша. У околини Чачка нађено је неколико епиграфских споменика ауксилијарних одреда, највероватније ангажованих у одбрани рудника и путева који су водили ка Космају и Руднику. Након 169. године у Нишу је вероватно основан логор кохорте *I Aurelia Dardanorum*, који је имао улогу у одбрани града од латрона, пљачке, пустошења имања, као нека врста локалне милиције.

Утврђења у Стојнику, Тимакум Минусу и Нишу била су логори мешовитих јединица. Поред њих постојао је и низ мањих утврђења у којима су такође могли бити смештени ауксилијарни одреди. То су путне станице као на пример Тимакум Мајус или Президијум Помпеи, које су имале значајну улогу у обезбеђењу важних путних праваца на линији Наисус – Рацијарија.

Потребно је нагласити да изучавање горњомезијских утврђења, поготово оних на сектору Ђердапа у науци има веома дугу, вишевековну историју. Њихове остатке описивали су бројни историчари, путописци, љубитељи старина, балканолози, попут Марсиљија, Каница, Слободе, Милићевића и др. Континуитет проучавања ових војних фортификација одржао се до данашњих дана. Најобимнија истраживања вршена су приликом изградње хидроцентрале Ђердап I и II. Тада је археолошки ископан велики број фортификација. Међутим, иако су истраживања била дуготрајна, нису сва утврђења била истражена у целости. Зато се о њиховим појединим грађевинским фазама и даље спекулише, нека сазнања се и даље базирају на белешкама путописаца, а поједини детаљи војног живота у кастелима остали су заувек непроучени, с обзиром да је један број утврђења након изградње бране потопљен.

У даљем делу тексту појединачно ће бити наведена горњомезијска утврђења. Уз детаљне описе архитектуре биће коментарисани и епиграфски налази (надгробне стеле, жртвеници, опеке са печатом), на основу којих је у зависности од контекста, могуће претпоставити боравак одређених ауксилијарних одреда.

¹⁰ Недавним заштитним археолошким истраживањима у дворишту Народног музеја у Чачку потврђени су архитектонски остаци римског утврђења (Алексић Чеврљаковић 2024: 15).

***Tricornium* (Ритопек)**

Римско утврђење *Castra Tricornia* налазило се 14 миља удаљено од Сингидунума, код данашњег села Ритопек. Назив је добило по племену Трикорњана, који су у предримско доба насељавали подручје овог насеља. Каниц је остатке римског каструма видео на два места; на сеоском гробљу у Ритопеку и код Болеча (Mirković 1968: 95-97).

Прва археолошка истраживања спровео је Музеј града Београда 1958. године. Пошто на самом врху овог доминантног брежуљка није било могуће извести ископавања, сонда је отворена у његовом подножју. Ископавања су потврдила постојање римских зидова, темеља објеката, некрополе, али нису пружила одговор на питање где се тачно налазило утврђење и које су његове димензије. Цивилно насеље није имало градски статус (Mirković 1968: 97). Налазило се са обе стране каструма, а највећи број објеката је нађен на локалитету „Водице” (Kondić 1961: 121).

Трикорнијум је представљао једно од значајнијих утврђених места на западном делу горњомезијског лимеса. Међутим, ретко се помиње у античким изворима. Прве податке о њему оставио је Птоломеј, да би касније био наведен у касноантичкој Нотицији Дигнитатум (Kondić 1961: 120).

Војна посада Трикорнијума

Кохорта *I Flavia Bessorum* је током свог боравка у Горњој Мезији била стационирана у Трикорнијуму на Дунаву. У Ритопеку је нађена војничка диплома од 29. јуна 120. године (CIL XVI 67; Црнобрња, Крунић 1997: 263, 279, кат. бр. 448)¹¹. Припадала је Марку Антонију Тимесу или Тимису (датив је гласио *Timi*), из Хијераполиса у Сирији, отпуштеном у Македонији. По завршетку службе вратио се у горњомезијски логор (Țentea, Matei-Popescu 2018: 36). Његова жена била је Доротурма из Трикорнијума. Она је судећи на основу очевог и свог имена, припадала породици трачког порекла. Суфикс – *turma* саставни је део трачких женских имена. *Dotocha*, како је гласио њен патронимик такође припада трачком ономастикону (Dana 2014: 162). У дипломи су наведена и имена Тимисовог сина – *Secundus* и ћерке – *Marcellina* (Васић 1908: 147). Најстарија фаза Трикорнијума датује се у 1. век, у време Веспасијанове или Домицијанове владавине (Ferjančić 2018: 109). Претпоставку да је кохорта *I Flavia Bessorum* била стационирана у Ритопеку, потврђују и налази опека са печатом, које су често налажене у околини. На фрагменту једне опеке у делимично сачуваном правоугаоном пољу чита се натпис FL [] I [] BES (Т 41/1). Печат би се могао везати за кохорту *I Flavia Bessorum* (Васић Деримановић, Адамовић, Николић 2016: 173, сл. 18). На већем фрагменту опеке која је нађена на месту званом Оглавак, такође је утиснут печат. У натписном пољу у облику табуле ансате утиснута су слова CA [ST F] LAV, што би се могло односити на Кастра Флавијана (*Castra Flaviana*) (Васић Деримановић, Адамовић, Николић 2016: 173-174, сл. 19) (Т 41/2). Мада треба имати на уму да се на левој обали Дунава у непосредној близини Дубравице налазило и утврђење *Augusta Flaviensis contra Margum* (Mirković 1968: 51). С обзиром да је Трикорнијум улазио у област која је била под контролом легије *IV Flavia*, претпоставља се да је мањи одред ове легије у њему био стациониран (Mirković 1968: 97).

***Lederata* (Рам) (Т 2/1, 2)**

Ледерата представља једно од највећих римских утврђења на сектору лимеса Горње Мезије. Заузимала је важну позицију у систему дунавских утврђења. Удаљена је 10 миља од Виминацијума и убицира се на месту данашњег Рама (Томовић 1991: 25). Кастел је сграђен

¹¹ Војничку диплому је случајно пронашао сељак Михајло Пантић на обали Дунава код Ритопека. Сачувана је само једна бронзана плочица димензија 15.8 x 14 x 0.75 cm. Налаз је објавио М. Васић у Старинару (Васић 1908: 145-150).

на пространом платоу, око 50 м висине на десној обали Дунава¹². Правоугаоног је облика, димензија 200 x 140 м, са краћом страном на обронку више обале. У североисточном углу фортификације налазе се остаци мањег утврђења 50 x 60 м (Дероко 1951: 171).

Кастел је имао значајну улогу приликом припрема ратних операција преко Дунава у току првог Дачког рата 101. године. Претпоставља се да је један од прелаза преко Дунава којим је Трајан пребацио своје трупе на дачку територију био управо код Рама (Димитријевић 1982-1983: 34). На овом месту прелаз преко Дунава био је погодан и због острва Сапаја, на коме је такође постојало мање утврђење, као и фортификације на левој обали, на простору Банатске Паланке, где су откривене опеке са жигом седме Клаудијеве легије, остаци водовода и куле. Претпоставља се да је утврђење на десној обали хронолошки најстарије (Mirković 1968: 99; Цуњак, Јовановић 2014: 9).

Археолошка ископавања Ледерате под руководством проф. др Александра Јовановића и мр Млађана Цуњака, спровођена су у периоду од 1983. до 1988. и касније током 2012. године. Отворено је неколико сонди различитих димензија, на разним деловима утврђења. Истраживања су показала да је Ледерата вишеслојно налазиште, насељавано континуирано од 1. до 6. века, а констатовани су и средњевековни слојеви 11-14. века (Цуњак, Јовановић 2014).

Претпоставља се да је најстарије утврђење на месту Ледерате било палисадног типа из средине 1. века. Иако архитектонски остаци нису регистровани, постојање ове грађевинске фазе се дефинише на основу налаза републиканског и раноцарског новца, тера сигилате са жигом радионице Луција Гелија (Цуњак, Јовановић 2014: 15-16).

Прво камено утврђење саграђено је за време Трајана, непосредно пре Дачких ратова. Архитектонски остаци констатовани су на северном бедуу и североисточном, где је откривена кула и део зида. Кастел је био правоугаоне основе са четвртастим кулама, саграђеним уз унутрашње лице снажних бедема ширине 1-1.2 м. У средишњем делу налазио се преторијум правоугаоног облика, који се састојао из више просторија. Саграђен је крајем 1. или почетком 2. века. Приликом ископавања преторијума нађена је опека са печатом IV Флавијевске легије (Цуњак, Јовановић 2014: 15-16).

Током 3-4. века, највероватније за време Диоклецијана, извршено је редуцирање старије фортификације. У североисточном углу саграђен је мањи кастел 40 x 40 м са четвртастим кулама са спољне стране. Мањи кастел указује на редуцирање простора претходног Трајановог утврђења, које је руинирано и није било у функцији. Међутим, преторијум који се налазио у средини утврђења из Трајанове епохе био је у функцији, али не као команда војног гарнизона, већ као простор за становање (Цуњак, Јовановић 2014: 17).

За време владавине Јустинијана Ледерата је обновљена. У великој мери Јустинијанов кастел 170 x 145 м поклапао се са Трајановим. Утврђење је добило кружне спољне куле, а бедеми су знатно проширени до ширине 2.5-2.8 м (Цуњак, Јовановић 2014: 16).

Сапаја (Т 3/1, 2)

Када се разматра положај утврђења Ледерата, на уму се мора имати и позиција речног острва Сапаја, које данас више не постоји (Рашајски 1969: 78). Наиме, она се налазила насупрот Ледерате, и у римско време представљала је живописну дунавску аду, одвојену од леве, банатске обале уским речним рукавцем. Имала је дуга пешчана спрудишта која су се готово паралелно пружала са суседном обалом при ниском водостају. Повољан географски

¹² Треба нагласити да је у старијим радовима Ледерата различито локализована. Поједини аутори су сматрали да се она налазила на левој страни Дунава, док су други оправдано заступали тврдњу о њеној локацији на десној обали (Цуњак, Јовановић 2014: 5).

положај између ушћа Караша и Нере, условио је да Сапаја током римског времена буде значајно острво и у војном погледу (Димитријевић 1982-1983: 29).

Археолошка истраживања показују да је на острву подигнута фортификација. Не искључује се могућност да је најраније утврђење било земљано-палисадно, иако архитектонски остаци нису истраживањима евидентирани. Са друге стране пак, засигурно се може потврдити постојање куле-стражаре и хореума из 1. века, који су претходили подизању каснијег утврђења (Рашајски 1969: 78; Димитријевић 1982-1983: 34-35). Иако лимитирана, истраживања кастела су потврдила две грађевинске фазе: раноримску и касноантичку (Димитријевић 1982-1983: 37, сл. 3).

Будући да је смештена на траси римског пута Ледерата – Стара Паланка, претпоставља се да је Сапаја са својим утврђењем, представљала неку врсту мостобрана, осматрачнице, чијој посади је могло бити поверено чување прелаза. У периоду пре напуштања провинције Дакије, могла је служити и као место повременог задржавања појединих војних јединица у транзиту (Димитријевић 1982-1983: 51, 54).

Острво Сапаја имало је вероватно значајну улогу и током Трајанових припрема за рат против Дачана. На њему је нађена велика количина опека са печатима кохорти које су учествовале у Трајановом Дачком рату: *II Hispanorum*, *I Cretum* и але *II Pannoniorum* (Mirković 1968: 100, 113). Треба нагласити да су опеке са печатом VII Клаудијеве легије и кохорте *I Cretum*, нађене и у Ледерати и на острву Сапаја, што може указивати на правац наступања војних јединица у освит похода на Дакију (Димитријевић 1982-1983: 54; Петровић 2017: 102; Petrović, Filipović 2021: 133-134, fig. 2). Налази наведених опека могу указати на могућност, да су неки од одреда учествовали у изградњи објеката на острву.

***Pincum* (Велико Градиште)**

Утврђење Пинкум налази се на ушћу златоносне реке Пек у Дунав. Ово подручје насељавали су Пикензи који су били део неког већег племена. Име су добили по реци *Pincus*, које се касније пренело и на део становништва на левој обали Дунава (Mirković 1968: 101). Област античког Пинкума није археолошки истраживана, те се о самом утврђењу зна веома мало. Подаци из итинерара указују да је Пинкум био станица на путу поред Дунава, 13 миља удаљена од Виминацијума, односно 3 миље од Ледерате (Васић 1894: 14; Pindić 1961: 132). Остатке утврђења на левој обали Пека, димензија 45.5 x 45.5 м помиње Марсиљи, док Каниц приликом свог обиласка наводи да је од фортификације остао сачуван једино зид према Дунаву. Шездесетих година прошлог века, зидови висине 1 м били су и даље видљиви у профилу обале поред Дунава, као и у самој реци. Приликом зидања темеља фабрике 1958. године пронађени су остаци некрополе (Pindić 1961: 132). О бројним римским предметима налаженим на разним местима у Градишту писао је Милоје Васић (Васић 1894: 17).

Тешко је било шта одређеније рећи и о војној посади Пинкума. Сагледавајући близину Виминацијума, претпоставља се да је утврђење било под командом легије VII Клаудије. Ово размишљање базира се и на налазима опека са печатом ове легије које су налажене у Великом Градишту (Васић 1894: 16; Mirković 2015: 72). Међутим, мора се као и до сада више пута у овом раду нагласити, да се налази опека са печатом, не могу узети као сигуран показатељ боравка одређене јединице у неком утврђењу. Посебно када оне представљају усамљене налазе, без потврде исте јединице епиграфским или другим археолошким доказима.

За Пинкум се са сигурношћу може рећи да је представљао важно утврђење на горњемезијском лимесу. Он је највероватније био главно насеље рудничке области у долини Пека. У околини су били значајни рудници злата експлоатисани у време Хадријана, како показује натпис на рудничком новцу (*Metalla*) *Aeliana Picensia* (Mirković 2015: 72). У

административном погледу територија Пикенза, као рудничка област, била је изузета од власти провинцијског управника и потчињена је директно императору (Mirković 1968: 103).

***Suprae* (Голубац)**

Станица на путу и село (*vicus*) *Suprae* или *Supre*, према податку из Антониновог итинерара, налази се на 11 миља од Пинкума, односно 24 миља од Виминацијума. У касноантичком спису *Notitia Dignitatum*, помиње се као утврђење у коме су се налазила три одреда, део легије *VII Claudia, cuneus equitum Dalmatarum* и *Auxilium Cupense* (Mirković 2015: 74).

Претпостављено је да се римски кастел налазио на падини брега изнад данашњег Голупца. Његове остатке регистровали су Марсиљи, Каниц и Свобода (Симић 1982-1983: 71-72). Према Каницовом мерењу димензије кастела су 180 x 180 м, а по Свободи 165 x 165 м, док Пиндић наводи 160 x 160 м (Pindić 1961: 133). У унутрашњости су откривени трагови преторија, а на северној страни остаци мањег утврђења. Према Свободи ово би могло бити првобитно утврђење из кога се касније развио већи кастел (Mirković 1968: 103).

Војна посада Купа

С обзиром да остаци римског кастела у Голупцу нису археолошки истраживани, тешко је било шта рећи о његовој војној посади. Војна историја Купа пре 4. века готово да није позната. Међутим, на основу малобројних налаза који потичу са овог места, може се наслутити карактер јединица које су у утврђењу биле стациониране.

У Купама се могуће једно време налазила кохорта *I Flavia Hispanorum*, у време Трајанових припрема за рат против Дачана. Опеке са њеним печатом нађене су у Голупцу и Виминацијуму (Mirković 1968: 103; Mirković 2015: 74; Matei-Popescu, Țentea 2018: 60). Међутим, како су опеке биле у секундарној употреби, Ферјанчић сматра да се оне не могу узети као сигуран показатељ боравка ове јединице (Ferjančić 2018: 225). На локалитету су нађене и опеке IV Флавијеве легије *Leg III F F CVPP - Leg(io) III F(lavia) F(elix) Cupp(is)*.

У бедемима голубачке тврђаве, нађен је део надгробног споменика од кречњака, димензија 78 x 85 x 20 цм. Датује се у крај 2. или почетак 3. века (Петровић 1975: 78; Ferjančić 2018: 154).

D(is) M(anibus) | Iulio Ingenuo vet(er)ano | coh(ortis) III C|amp(estr)is vixit | a(nis) L Novia Cassia coniugi virgi(nio) | pientissimo et | [sibi] fecit vol() | [- - -

Припадао је Јулију Ингенуу, ветерану кохорте *III Campestris*, који је био сахрањен у данашњем Голупцу. Споменик је подигла његова жена Новиа Касија. Ова јединица боравила је у Горњој Мезији и Дакији током 2. и 3. века. Претпоставља се да је на ове просторе дошла са истока, из Битиније и Понта (Matei-Popescu, Țentea 2006: 86). Иако је посведочена као посада Горње Мезије у првој деценији 2. века, након завршетка рата са Дачанима, остаје у провинцији Дакији. Локација логора ове кохорте у Горњој Мезији није утврђена, док је у времену боравка у Дакији била стационирана у Дробети (Matei-Popescu, Țentea 2006: 86). Стеле војника који су служили у овом одреду нађене у Голупцу и Прахову, нису довољне да се тврди да је кохорта била стационирана у Купама или Аквама. Ветерани су могли остати на месту службе, а могли су и да се врате у места где су били регрутовани (Ferjančić 2018: 155).

***Novae* (Чезава) (Т 4, 5, 6)**

Каструм *Novae* налази се на ушћу Велике Чезаве у Дунав, удаљен 7 км од села Добра. На овом месту река Чезава направила је пространи рт, који је пружао повољне услове за подизање насеља (Mirković 1968: 105). У итинерарима се наводи као станица на путу дуж

Дунава *Tab. Seg. VII*, 12 миља удаљена од утврђења *Suprae* и 10 миља од следеће станице *Ad Scrofulas, Itin, Ant.* 217.2. Његове остатке евидентирали су Марсиљи и Каниц (Mirković 2015: 75).

Систематска археолошка ископавања овог локалитета трајала су у периоду од 1965. до 1970. године. Иако каструм није у целини ископан, истраживања су дала значајне резултате, на основу којих се могла јасно сагледати стратиграфија и грађевинске фазе утврђења. Наиме, Нове представљају једно од најзначајнијих утврђења горњомезијског лимеса, с обзиром да се налазе у близини улаза у Ђердапски теснац Дунава (Прибаковић 1969а: 88). Подигнуте су на платоу који је био издигнут од осталог терена. Фортификација је била у употреби од 1. до 6. века (Mirković 2015: 76).

1. грађевинска фаза констатована је у најдубљим слојевима. Реч је о остацима дрвених грађевина, које су изнивелисане током касније градње, али нису спаљене (Т 4/1). Остале су сачуване само у виду тешко уочљивих тамних пруга у шодеру, у које су темељи били укопани. Налази три новца Клаудија I, примерци тера сигилате указују да је први логор у Чезави настао у првој половини 1. века, иако други аргументи за прецизније датовање не постоје (Прибаковић 1969а: 88; Васић 1982-1983: 95).

2. грађевинска фаза дефинисана је само на основу малобројних зидова од запечене земље. И у овом случају је реч о дрвеним објектима с набојем који су страдали у јаком пожару (Т 4/2). Њихови остаци такође су нивелисани због касније градње. Датовање ове фазе опредељено је у средину 1. века (време Неронових грађанских ратова) (Васић 1982-1983: 96).

3. грађевинска фаза сачувана је у малобројним траговима објеката са набојем, констатованих на свим деловима који су ископавани. Они показују да је логор у овој фази заузимао приближно исти простор као и касније камено утврђење. Темељи појединих зграда очувани су у висини од 0.50 м. Између два паралелна реда талпи убацивана је земља и чврсто набијана. Зидови су били омалтерисани и украшени фрескама, чији су остаци нађени у јами испод принције (Т 5/1). Ова фаза датована је у другу половину 1. века, у време Флавијеваца (Васић 1982-1983: 96-98).

4. грађевинску фазу карактерише утврђење саграђено од камена, у схеми класичног римског каструма, готово квадратног облика, димензија 140 x 120 м, површине од 1.6 хектара (Т 5/2). Претпоставља се да је простор Нова могао да прими јединицу типа *cohors quingenaria equitata* (Mirković 1975: 221). Утврђење је имало на све четири стране света капије, док су куле распоређене уз унутрашње лице бедема. У центру у целини је откривена *principia* са централним двориштем и просторијама које су око њега распоређене. На западној страни је низ просторија, од којих средња има апсиду и чини *aedes*. Испред апсиде, у њеној оси, пронађен је један обрађени квадер, који је служио као постамент за кип божанства (Васић 1982-1983: 99, Т. II, 1) (Т 6/1).

Уз *porta principalis dextra* откривен је низ просторија, које су опредељене као војничке бараче (Васић 1982-1983: 99) (Т 6/2). Кроз *porta praetoria* пролазио је зидани канал са великом јамом за скупљање воде. У њој је нађено доста налаза керамике, новац, као и део натписа који сведочи о грађевинској делатности у каструму, секундарно искоришћен (Mirković 1975). На основу ових налаза фаза 4 се са доста сигурности може определити у време Трајана, вероватно у периоду припрема за Дачке ратове (Mirković 2015: 76). Ова фаза траје до шездесетих година 2. века судећи по налазу војничке дипломе издате ветерану флоте у време Антонина Пија (Васић 1982-1983: 99).

Током друге половине 2. века каструм је био напуштен, те је река Чезава плавила његову унутрашњост. Такво стање је вероватно захтевало комплетну обнову током грађевинске фазе 5 када утврђење у основи задржава претходни облик, али са извесним

преградњама (Т 7/1). Бедеми су удвојени, на раздаљини од 1 м, с унутрашње стране старијег бедема дозидан је нов зид. На источном бедуу веза зидова је појачана мањим зидићима постављеним управно на бедем. Међупростор је испуњен набијеном земљом, те је као такав, проширени бедем служио као шетна стражарска стаза (*agger*). На кулама јужне капије додати су полукружни делови.

Принципија такође задржава основни облик, али је добила нову пространију апсиду. Западне просторије су негиране, док су у централном делу дограђене нове. У сали испред апсиде, у њеној оси, нађен је други квадер који је служио као постамент за кип божанства (Т 7/2). Вероватно је ту стајала скулптура Јупитера Долихена, јер је поред квадера нађена бронзана вотивна плочица са посветом овом божанству (Васић 1982-1983: 99, сл. 22)¹³ (Т 8/1).

Истовремено, западно од принципије саграђен је и један мањи хореем неправилне основе. Војничке бараке код јужног бедема такође су доживеле преправке. Грађевинска фаза 5 се може датовати у крај 2. и почетак 3. века, време Септимија Севера или Каракале. Трајала је до друге половине 3. века (Васић 1982-1983: 99-100). Између фазе 5 и 6 у фортификацији се поново јавља нов ниво поплаве, што би указивало да је она поново једно краће време напуштена крајем 3. века.

Током 6. грађевинске фазе Нове су доживеле последњу велику преправку (Т 8/2). Стари план логора је потпуно негиран те су саграђени нови бедеми са округлим кулама, задржавајући димензије претходне тврђаве (Прибаковић 1969а: 88). Фортификација добија и пристаниште, а каструм је доживео темељно рушење. Једино је принципија задржала претходну функцију. Ова грађевинска фаза није дуго трајала и датована је у период прве половине 4. века (Васић 1982-1983: 100-102).

Утврђење је страдало у пожару средином 5. века, да би током грађевинске фазе 7 која датира из периода 6. века Нове добиле делимичну обнову, када је саграђена рановизантијска базилика око које се касније, током средњег века формирала некропола (Васић 1982-1983: 102) (Т 9/1).

Војна посада утврђења у Чезави

С обзиром да се поред утврђења *Novae* налазио један од битнијих прелаза преко Дунава, овај војни камп имао је веома значајну војну и геостратешку улогу у одбрани овог дела лимеса. Један епиграфски налаз потврђује боравак *cohors I Montanorum civium Romanorum*, која је и била ангажована у изградњи овог каструма (Прибаковић 1969а: 88; Mirković 2015: 76) (Т6/1).

[Imp(erator) Caesar Divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate)] | II co(n)s(ul) II p(ater) p(atriciae) | [- - -] sium fecit [- - -] coh(ors) I Mont(anorum).

Ова кохорта се на крају 1. – почетком 2. века налазила у Горњој Мезији. Најстарија војничка диплома која сведочи о томе издата је 12. јуна 96. године (Ferjančić 2018: 268, Tabela 129). Њен долазак у ову провинцију повезује се са Домицијановим ратовима на Дунаву, пре свега припрема за рат против Децебала, у оквиру којих је 86. године извршена подела Мезије. Међутим, није познато одакле је доведена ова јединица. У обзир би могла доћи Панонија, на шта указује војничка диплома нађена на локалитету Белег у области Самођивара, издата 5. септембра 85. године, на којој су међу панонским јединицама наведене две кохорте *I Montanorum* (Matei-Popescu, Tentea 2018: 64). На оној из 20. фебруара 98. године, поменута је само једна кохорта *I Montanorum* (Ferjančić 2018: 269). Матеј-Попеску и Тентеа указују и на

¹³ Налаз бронзане плочице са посветом Јупитеру Долихену, биће обрађен у посебном поглављу дисертације, посвећен изучавању религије ауксилијарних јединица на простору Горње Мезије, на страни 101.

могућност треће кохорте *I Montanorum*, посведочене у Норикуму, која је пребачена у Горњу Мезију где учествује у градњи утврђења у Чезави (*Novae*) (Matei-Popescu, Țentea 2018: 64-65).

Горњомезијска кохорта *I Montanorum* пре Домицијанових ратова на Дунаву, била је стационарана у некој другој провинцији. С. Ферјанчић претпоставља да би то могла бити Далмација (Ferjančić 2018: 269). На такву претпоставку указује помен кохорте *Montanorum*, из прве половине 1. века. У Бурному су посведочена два њена војника Сукус, сахрањен током Тиберијеве владавине и Ремон под Тиберијем или Клаудијем (Ferjančić 2018: 269). Јединица је 86. године могла бити доведена из Далмације заједно са легијом *IV Flavia*, у оквиру Домицијанових припрема за рат против Децебала (Ferjančić 2011: 27-28; Ferjančić 2018: 269).

Као део горњомезијског гарнизона кохорта *I Montanorum* посведочена је на дипломама издатим 96, 100, 101, 103-105, 109, 111/112. и 112-114. године. На оним из 100. и 101. године носи почасни назив *civium Romanorum*. Највероватније је одред овај епитет заслужио у борбама против Маркомана и Квада, које су вођене током пролећа, лета и ране јесени 97. године (Ferjančić 2018: 269).

На почетку свог боравка у Горњој Мезији кохорта *I Montanorum* је вероватно била стационарана у утврђењу Тимакум Минус код Равне. Туда је пролазио веома значајан пут од Наиса ка Рацијарији и дунавском лимесу (IMS III/2, 23-25). Нађена су два фрагмента надгробног споменика Тиберија Клаудија Меркуријала, префекта кохорте *I Montanorum* (Matei-Popescu, Țentea 2018: 65). Он је на основу сличности са спомеником Лудија Вецилија Модеста, заповедника кохорте *I Thracum Syriaca*, датован у време Домицијанове владавине (IMS III/2, 36). На самом крају 1. века кохорта *I Montanorum* је изградила Нове код ушћа Чезаве у Дунав (Васић 1982-1983: 98; Matei-Popescu, Țentea 2004: 94). То потврђује и фрагментовани грађевински натпис из утврђења, датиран у време Трајанове владе, могуће између октобра и 10. децембра 98. године (Mirković 1975; Mirković 2015: 76, no. 20) (Т6/1). Подизање фортификације везује се за Трајанове припреме за рат против Дачана (Ferjančić 2018: 270).

Није познато да ли је кохорта *I Montanorum civium Romanorum* учествовала у Трајановим дачким ратовима, али је сигурно потврђено њено учешће у рату против Партије 113-116. године. На војничким дипломама из 115. године, њен назив се налази међу одредима који су учествовали у овој војној кампањи (*translatæ in expeditione*) (Ferjančić 2018: 270; Matei-Popescu, Țentea 2018: 65). Након завршетка рата, поново је враћена у Горњу Мезију, где је и посведочена 126, 132, 135, 157, 160. и 161. године (Ferjančić 2018: 270, Tabela 129). Локација њеног логора је непозната. Помишља се да је могла бити стационарана у Новама, које је изградила 98. године. Претпоставља се да је и једна вексилација овог одреда била у рудничкој области чији је центар био у Улпијани, на шта би указивала надгробна стела нађена у Приштини, ветерана Септимија Дасија и његове жене Елије Нане, коју су подигли својим ћеркама Елији Целзини и Елији Романи и зету Анију Тименту (Ferjančić 2018: 270; Matei-Popescu, Țentea 2018: 66). Не треба заборавити да је ветеран могао на југ Горње Мезије да се врати у свој завичај. Илирско име *Dassius* је добро посведочено међу припадницима домаћег становништва Дарданије (Ferjančić 2018: 270).

На војничким дипломама издатим војницима гарнизона провинције Сирија Палестина за време Хадријана и Антонина Пија посведочена је једна кохорта *I Montanorum*. Најстарија издата је око 136/137. године, а најмлађа 7. марта 160. године. Имајући на уму да се кохорта *I Montanorum civium Romanorum* у Горњој Мезији налазила почетком 160. године, може се рећи да је реч о два различита кохортама. Међутим, не треба заборавити да је део горњомезијске кохорте након рата са Парћанима могао остати на истоку Царства. Почетком Хадријанове владавине премештен је у Јудеју и допуњен до снаге пуне кохорте (Ferjančić 2018: 271, Tabela 129; Matei-Popescu, Țentea 2018: 65-66).

У кастрому *Novae* нађено је 147 керамичких пројектила праћки који потичу из слојева 2-3. века (Vuјовић, Свјетић 2018: 52). Највећи број пројектила за праћку нађен је на сектору југоисточног бедема, тј. куле између југозападног улаза и куле IV где је пронађено 90 комада (Pribaković 1969: 153), као и у кулама V и III. Таква концентрација зрна на једном месту указује да је реч о локацији на којој је извршено сабирање муниције која је била покривена распоредом праћкаша и стрелаца дуж бедема и кула ради ефикасније одбране (Vuјовић 2007: 304; Vuјовић 2009: 253). Распоређени на бедемима и кулама утврђења са дometом од 100 до 200 м, праћкаши су својим дејством могли да покрију велики простор око кастела.

Довођење у везу налаза пројектила за праћку из утврђења код Чезаве са карактером војне посаде је неизвесно, али не и немогуће. И поред чињенице да још увек не постоје епиграфске потврде о присуству искључиво праћкашке јединице на тлу Горње Мезије, извесно је да међу трупама на дунавском лимесу треба имати у виду и оне које су источњачког порекла, управо из оних области које су давале најбоље стрелце и праћкаше (Vuјовић 2007: 307).

Са друге стране, налази коњичке опреме (Vuјовић 2009: 252, fig. 7) пружају индиције да је у утврђењу можда била смештена и коњичко-пешадијска јединица *cohors equitata*, са око 480 пешадинача и 120 коњаника (Vuјовић 2007: 307; Vuјовић, Свјетић 2018: 52). Посвета сиријском божанству Јупитера Долихена, у виду бронзане плочице нађене у принципији 2-3. века (Васић 1982-1983: 118, сл. 22/11), свакако је још један од показатеља присуства источњачке јединице у овом утврђењу (Vuјовић 2007: 308).

***Saldum* (T9/2)**

Утврђење Градац-Салдум подигнуто је на благо уздигнутој коси, на левој обали потока Кожица близу његовог ушћа у Дунав. Налази се непосредно пре улаза у Горњу клисуру, у једном од три кањона Гвоздене капије, око 4 км низводно од села Добра, између утврђења Чезава и Бољетин (Петровић 1982-1983: 129). На овом месту Дунав је веома широк и погодан за прелаз на леву обалу (турски салдум = прелаз) (Петровић 1969: 94). Античко име Салдума је непознато. Ранији истраживачи су га идентификовали са касноримском Грацијаном, односно рановизантијском Кантабазом (Петровић 1982-1983: 129). Археолошким ископавањима која су трајала 1966-1970 и 1980-1982, руководили су В. Кондић и П. Петровић (Јерemiћ 2009: 9-10). На основу анализе стратиграфије налазишта и архитектонских остатака, могуће је разликовати неколико грађевинских фаза од 1. до 6. века (Петровић 1969: 94; Јерemiћ 2009: 224).

Најстарија фаза везује се за оснивање насеља, за период Флавијеваца. Иако најранији слојеви локалитета нису у потпуности истражени, претпоставља се постојање дрвених конструкција са подовима од набијене земље и малтера. Налази (дачка керамика, луксузне раноримске посуде, лампе, фрагменти корице мача типа Помпеји) указују на хетероген састав становника, односно на суживот домородаца и носилаца раноримске културе. Није искључено да је уз војни логор постојао и викус (Петровић 1982-1983: 129-130; Јерemiћ 2009: 224).

Друга грађевинска фаза датује се у време Трајана када је подигнуто прво камено утврђење. Настало је током припрема за Дачки рат и могло је имати важну улогу, јер је Салдум био на идеалном месту за прелазак Дунава (Јерemiћ 2009: 224).

Трећој грађевинској фази припада период 2. и 3. века. Утврђење је било поплављено, а потврђени су и остаци спаљених дрвених конструкција. Вероватно након напуштања Дакије кастел је обновљен. На основу опека са печатом претпоставља се да је IV Флавијева легија у овом периоду боравила у Салдуму (Петровић 1982-1983: 130). Фортификација је изгледа задржала свој стратешки и функционални значај у контроли копненог и речног саобраћаја (Јерemiћ 2009: 225).

Четврта грађевинска фаза везује се за период Валентинијанове и Валенсове обнове лимеса. Салдум је вероватно страдао у нападима Гота 378-380. године, судећи по оставама новца. Последња, пета грађевинска фаза, датује се у период 6. века. Изграђено је рановизантијско утврђење за време Јустинијана. Био је то мањи кастел са три кружне куле, док је четврта била правоугаона са апсидом и највероватније је коришћена као црква. Крајем 6. века утврђење је коначно напуштено (Jeremić 2009: 226).

У долини потока Кожица, истражени су и остаци бедема који се са обе стране пружа управно на корито. Реч је о преградним зидовима, дебљине до 1.5 м у укупној дужини од око 400 м, који затварају ушће потока и спречавају продор у унутрашњости. На траси бедема нису уочене куле. Истраживањима нису могли бити прецизније хронолошки опредељени (Петровић 1982-1983: 134).

Мале и Велике Ливадице

Узводно од Лепенског Вира, на удаљености од 2 и 4 км налазе се остаци фортификационих објеката Мале и Велике Ливадице. Оба локалитета обухваћена су заједничком археолошком кампањом 1969. и 1970. године када су детаљно истражена (Кондић, Зотовић 1978: 84).

Мале Ливадице – *speculum* – осматрачница (Т 10/1, 2)

Систематски је истражен објекат осматрачнице димензија 20 x 17.5 м. Зидана је од великих камених блокова, који имају полигоналне форме. Зидови имају заобљене углове, који указује на рану фазу градње, карактеристичну за крај 1. и прву половину 2. века. Овакво датирање потврђују и налази раноримске керамике, фрагменти стаклених посуда, жрвањ, новац Хадријана, метална стрелица. На основу позиције и архитектонског склопа, грађевина на Малим Ливадицама се може определити као одређени стражарски објекат-*speculum* који је имао функцију обезбеђивања и осматрања ради појачања дејства околно стационираних кастела, пре свега на Великим Ливадицама. Осматрачница је доживела девастацију након које није више обнављана (Пиндић 1982-1983: 187, 190, 191).

Кастел „Градац” на Великим Ливадицама (Т 11/1, 2)

Налази се 2 км узводно од Малих Ливадица. На локалитету је истражена фортификација, чија је архитектонска конструкција била слична осматрачници на Малим Ливадицама. Реч је о кастелу квадратне основе димензија 40 x 40 м, подигнутом у 2. веку, на шта указују налази раноримске керамике, новца, раноцарски примерци тера сигилате, фибуле, оружје. Утврђење је напуштено вероватно након Трајановог освајања Дакије и није више обнављано (Пиндић 1982-1983: 188, 190, 191).

***Smorna* (Бољетин) (Т 12/1, 2, Т 13/1)**

Утврђење се налази недалеко од Госпођиног вира, на простору између Дунава и Бољетинске реке (Т 12/1). Смештено у Ђердапској клисури, заштићено високим планинама, представљало је једно од најзначајнијих упоришта овог дела лимеса (Mirković 1968: 107; Mirković 2015: 77). Фортификација је необичног облика, који подсећа на половину већег војног логора (Т 12/2). Археолошка истраживања која су спроведена 60-их година прошлог века, потврдила су постојање више грађевинских фаза.

Најстарија фаза припада земљаном утврђењу које је подигнуто у првој половини 1. века, највероватније у време Тиберија, када је грађен и пут од Госпођиног вира до Бољетина (Зотовић, Петровић 1969: 104; Кондић, Зотовић 1978: 58). Располаже се оскудним подацима, али се њено постојање претпоставља на основу анализе укупних архитектонских остатака 1. века (Зотовић 1982-1983: 211).

У другој половини 1. века подигнуто је прво камено утврђење, димензија 60 x 50 м (Кондић, Зотовић 1978: 78). Остаци бедема сачувани су у југоисточној половини кастела. Ову фазу карактерише фортификација која има бедеме са заобљеним угловима дебљине 2 м, без унутрашњих кула (Зотовић, Петровић 1969: 104). Зидови су грађени од већих каменних квадера и полигоналних тесаника, међусобно везаних кречним малтером, док је унутрашњост испуњена трпанцем од ломљеног камена. На средњем делу југоисточног бедема, очувани су трагови доворотника капије са унутрашњим распоном од 9 м. Уз првобитни отвор капије, са унутрашње стране очувана су четири подзида, као и степениште уз јужни блок. Приликом ископавања подзида степеништа нађен је новац Агрипе, који је био у употреби до почетка 2. века. У јужном углу, између објекта II и бедема, нађени су нагорели квадери у слоју запечене земље са већим комадима лепа. Овај шут формиран је у пожару (Зотовић 1982-1983: 214).

Приликом истраживања евидентирана је и друга грађевинска фаза каменог утврђења. Током обнове кастела, није извршено заравњавање бедемских остатака већ је коришћено затечено стање порушених зидова из 1. века. Северозападни бедем са плићим темељима од 30 – 50 цм, померен је незнатно ка унутрашњости у односу на зид старијег утврђења.

У унутрашњости утврђења пронађени су остаци неколико објеката. Југоисточну половину испуњавала су два велика четвртаста објекта димензија 21 x 22 м (објекат I) и 21 x 20 м (објекат II). Зидови објекта I грађени су од полигоналних притесаних каменних блокова, очувани у висини до 60 цм. Њихове круне су премазане чврстим малтером којим је извршено грубо заглачавање. У југозападној половини објекта налазио се трем правоугаоне основе са очуваним постаментима за дрвене стубове. Малтерни под у овом делу објекта био је прилично оштећен. У источном делу објекта дозидана је једна мања просторија са хипокаустом. Покретни материјал чинили су фина раноцарска керамика, фрагменти стаклених посуда, гвоздени ножеви, копље, стрелица, неколико раних фибула, жишци, као и једно дно црвено бојене зделе на коме су накнадно урезани потписи војника IV Флавијеве легије, датован у крај 1. – почетак 2. века (Петровић 1975: 43; Кондић, Зотовић 1978: 59; Зотовић 1982-1983: 215-216; Mirković 2015: 78). Са извесном резервом Зотовић претпоставља да је објекат I представљао командни штаб ове легије (Зотовић 1982-1983: 216). Мирковић наводи могућност да је у бољетинском утврђењу био смештен део IV Флавијеве легије, за време Домицијана када је из Далмације пребачена на Дунав (Mirković 2015: 78).

Објекат II је нешто лошије грађен. Зидови су грађени од ломљеног камена и очувани у висини до 40 цм. Њихова горња нивелета је такође премазана кречним малтером чиме је извршено заглачавање. Североисточни зид који је грађен са више пажње од притесаних каменних блокова имао је улаз у свом средишњем делу. Унутрашњост је имала сачуване делове малтерног пода и пода од опека, са отисцима вертикалних стубова, носача крова. На основу тога претпостављена је дрвена надградња са кровом покривеним тегулама. Ископавањима је констатован јак слој гаражи који указује на пожар у коме је грађевина страдала. Објекат је са површином од 420 м² уз два анекса од по 120 м² био је довољан за смештај 300 војника, тј. три центурије IV Флавијеве легије. При том би јужна и западна четвртина логора служиле за смештај војника, а источна четвртина за командни штаб, док је северна представљала економски део (Зотовић 1982-1983: 217).

Током истраживања нађени су и остаци хореума, правоугаоне основе, димензија 11.70 x 4.80 м. Попречним зидовима издељен је на осам преграда неједнаких ширина. Лица зидова грађена су од полигоналних притесаних каменних блокова. У јужном углу грађевине сачуван је малтерни под дебљине 6 цм. Унутрашња лица зидова била су омалтерисана. У преградама су налажени фрагменти сиво и црвено печених питоса (Зотовић 1982-1983: 217).

Уз југоисточни бедем утврђења нађено је неколико пећи, потковичастих основа и калотастог пресека (Т 13/1). У њиховој близини налажени су фрагменти амфора, здела, копља,

новац Августа и др. Све ове пећи опредељене су као металуршке. Њихови подови са изливним каналима наводе на овакву идентификацију. Како су пећи имале ниске калоте, те нису могле да омогуће развијање високих температура, претпоставља се да је у њима топлоено олово. То потврђују и бројни делови лонаца нађени у истом слоју, а који имају закрпе од олова (Зотовић 1982-1983: 218, 219).

Бољетинско утврђење било је напуштено у првим деценијама 2. века, да би његова обнова уследила у другој половини 3. века, у време Аурелијановог напуштања Дакије. Извршено је презиђивање три очувана бедема, док је северозападни зид подигнут из темеља. Обновљене су куле и капије кастела. У овој грађевинској фази зазидана је капија на југоисточном беду, док је на југозападном отворена нова. Унутрашњост је била испуњена шаторима, који су били распоређени у правилним низовима правца североисток-југозапад. Били су правоугаоне основе различитих димензија (6 x 6 до 9 x 5 м). Један низ сачињавало је од 7 до 10 шатора, распоређених у 7 до 8 редова. Основу је чинило уредно сложено ломљено камење, које је служило као ослонац шаторској конструкцији од коже. У унутрашњости констатована су кружна огњишта. Налажени су лични предмети: чешљеви, делови одеће, накит, жишци, новац, а од оружја: копља, стреле и умба за штитове. У културном слоју ове грађевинске фазе нађене су и три оставе металних алатки, најбројнија су земљорадничка оруђа. Логор је био напуштен у првим деценијама 5. века да би током рановизантијске епохе био поново обновљен (Зотовић 1982-1983: 219-222).

О војној посади утврђења у Бољетину зна се веома мало. Пронађене опеке са печатом кохорте *I Lusitanorum* не могу се узети као довољан доказ да је бољетинско утврђење било њен логор. На основу једне војничке дипломе кохорта је потврђена као *equitata* (Fečjančić 2018: 261). У том смислу треба размотрити следеће, да ли би бољетински кастел димензија 50 x 60 м, био довољан за смештај једне мешовите јединице, или је ту могао бити смештен само један њен део? Да је у фортификацији био смештен и део легије, у својим радовима наводе Зотовић, Петровић и Кондић, на основу јединствене војничке некрополе 1. века са гробовима спаљених легионара, откривеним у близини фортификације (Зотовић, Петровић 1969: 105). Такође, они надаље претпостављају да су у питању гробови који припадају војницима који су изгинули у неком војном походу. Иако аутори наводе налазе оружја попут копља, стрела и умба, изостаје додатно појашњење зашто су поједини гробови конкретно опредељени као легионарски (Кондић, Зотовић 1978: 59).

***Campsă* (Равна) (Т 13/2, Т 14/1, Т 15/1, 2)**

Утврђење се налазило приближно на средини између кастела *Smurna* (Градац на Лепени код Бољетина) и Талијате (Велики Градац код Доњег Милановца). Кастел је имао геостратешку позицију, јер је подигнут на рукавцу, којим је Дунав заобилазио једно од највећих острва, Поречку аду (Кондић 1969: 114). Острво је раздвајало ток Дунава и смањивало његову ширину. Између леве обале Дунава и северне стране аде, при ниском водостају били су видљиви пешчани спрудови. У време јаким зима, Дунав је на овом месту бивао залеђен, и било га је могуће прећи са одмориштем које је пружала Поречка ада. Претпоставља се да је на острву постојала и римска кула осматрачница, мада њени остаци нису археолошки потврђени (Кондић 1982-1983: 233).

Археолошка ископавања кастела *Campsă* спроведена у периоду од 1967. до 1970. године, показала су да фортификација има више грађевинских фаза (Т 14/1). Утврђење је квадратне основе 40 x 40 м, оријентисано у правцу североисток-југозапад (Кондић, Зотовић 1978: 75). Најстарији римски културни слој који је веома танак, констатован је новцем Августа, Веспазијана, Домицијана, Трајана, Хадријана, као и раним налазима тера сигилате. Кондић претпоставља да овај стратум може указивати на постојање привремене трајановске

фортификације са палисадама. Она је веома кратко трајала и завршава се са Хадријаном (Кондић 1982-1983: 246-247).

Након освајања провинције Дакије, на овом делу лимеса уследило је мирно време. Прва камена фортификација у Равни сазидана је на прелазу из 2. у 3. век, вероватно за време владавине династије Севера. Реч је о квадрибургијуму, квадратне основе са квадратним кулама на угловима (Т 15/1). Представља један од најраније хронолошки одређених квадрибургијума римског света. У унутрашњости је подигнута велика грађевина, која је у једном делу имала поплочан под са жртвеником уз сам бедем. Судећи по налазу бронзане апликације са лављом кожом и батином, могуће да је реч о сакралном простору посвећеном Хераклу (Кондић 1982-1983: 247) (Т 15/2).

Крајем 4. века утврђење је страдало, али изгледа да бедеми и куле нису озбиљније оштећени. Фортификација је обновљена с тим да габарит и основа нису мењани. Бедеми су ојачани, додате су куле које су штитиле капије, а грађевина у унутрашњости је добила проширење (Кондић 1969: 115). Како је и ово утврђење страдало половином 5. века, последња обнова уследила је током рановизантијског периода, када су сазидана нова бедемска ојачања и куле латиничног слова U. Фортификација је коначно срушена од стране Авара 596. године чиме коначно престаје живот у овом утврђењу (Кондић 1982-1983: 247-248).

О војној посади утврђења *Campsia* за сада не постоје одређени подаци. Иако је прво камено утврђење подигнуто крајем 2. или почетком 3. века, један налаз указује на присуство војних лица у ранијем периоду. Наиме, реч је фрагменту калоте и вратобрана бронзаног легионарског шлема датован у другу половину 1. века (Vuјović 1998: 12, Т I/5; Кондић 1969: 115, Т XLIII/2).

***Taliata* (Стари Доњи Милановац)**

Налази се између Горње и Доње Клисуре у Ђердапу, на месту где Дунав прави велику окуку, удаљена 15 миља од римске станице *Ad Scrofulas*. Реч је о равној и ниској обали у коју се улива више мањих река, одакле се отвара пролаз према југу, те је утврђење подигнуто на значајној раскрсници путева. Један путни правац водио је преко *Dierne* у Дакију, а други преко Мироч планине (*Gerulata*) водио до Брзе Паланке на Дунаву (*Egeta*) (Špehar 2010: 20). Важно је напоменути да Талијата представља фортификациони систем, који се састоји од неколико утврђења, насталих на узвишењима, на ушћу Златице, Папирнице, Поречке реке и Градишнице у Дунав (Mirковић 1968: 108, Mirковић 2015: 83).

У Птолемејовој Географији и у Географа из Равене, назив утврђења се помиње у аблативу *Taliatis*, док се у *Itin. Anton.* 218, спомиње као *Talia*, а у Нотицији *Taliata* или *Taliatae* (*Or* XLI 27 I 35). Остатке некада моћног утврђеног комплекса, крајем 17. века, први је уочио Марсиљи (Marsigli 1726: fig. XIX), а касније Каниц (Каниц 1987: 446-450) и Свобода (Swoboda 1939: 38). Археолошким радовима који су започети 1958. и са прекидима трајали до 1970. године, руководила је Д. Вучковић-Тодоровић (Вучковић-Тодоровић 1961: 279).

Ископавањима на локалитету Велики Градац потврђени су остаци кастела димензија 130 x 120 м (око 1, 7 хектара) (Vučković-Todorović 1961: 137) (Т 16/1), на Малом Грацу 40 x 50 м, док су на брду Главица на левој обали Поречке реке, евидентирани темељи кружне куле пречника 8.60 м. Од ње је полазио бедем у правцу југоистока дужине 150 м, на чијем се крају налазила још једна кула (Mirковић 2015: 84). Утврђење на Великом Грацу скоро квадратне основе, представљало је важну одбрамбену тачку од непријатељских упада из Дакије. Истраживања већег обима која су обављена непосредно пре отварања хидроелектране, била су једва довољна да се открије највећи део бедема и неколико важних објеката. Стога су ископавања овог важног утврђења, на жалост, остала недовршена, а локалитет је потопљен.

Претпоставља се да је на локалитету Мали Градац (50 x 40 м), око 120 м источно од Великог Градца, постојао привремени, првобитни логор јединице која је изградила прво утврђење на Талијати. Низом сонди попречно је на Малом Градцу пресечен оквирни насип и том приликом је константован један ред камена на запеченој земљи (Vučković-Todorović 1961: 138). На угловима су се налазиле куле, које су остале неиспитане. Међу ретким покретним налазима, помиње се римска керамика 1. века (Поповић 1982-1983: 267).

Остаци бедема првобитног логора на Великом Градцу само су местимично очувани (Т 16/2). Могуће је било пратити га само у северном и јужном делу кастела. Са нешто већом сигурношћу једино се могло констатовати да је северни касноантички бедем призиан уз спољни плашт најранијег зида или да га је у потпуности покрио. Јужни бедем био је знатно боље очуван. Његови остаци истражени су у дужини од 27.70 м. У кули 1 уочено је његово лучно скретање ка северу. На овој страни утврђења, касноантички бедем није прислоњен уз првобитну конструкцију, као што је случај се северним. Између оба зида створен је међупростор, који је испуњен трпанцем и искоришћен као шетна стаза касније фортификације. Интересантно је да су у унутрашњем плашту првобитног бедема регистровани отвори, који указују на присуство неких од дрвених конзола, које су придржавале платформу прислоњену уз зид (Поповић 1982-1983: 268).

Унутар утврђења археолошки су испитане и грађевине А и В, димензија 18 x 13 м. Реч је о приземним објектима који су страдали у пожару. Имали су темеље од камена, подови су били од набијене земље, док одсуство шута упућује да је горња конструкција била од дрвета. У досадашњој литератури ови објекти су опредељени као бараке за смештај војне посаде (Поповић 1982-1983: 268). У близини северне капије утврђења нађена су три хореума, од којих се најстарији може приписати првобитном логору. Најраније утврђење датује се у другу половину 1. века, што је потврђено налазима новца, дачке и римске керамике. Са друге стране новац указује да је Талијата после заузимања Дакије, изгубила свој значај, али не сасвим. Она је постала нека врста војне прихватне станице са складиштима за храну (Поповић 1982-1983: 269).

Касноантичко утврђење подигнуто је у 3. веку и његова основа се у целости поклапа са претходном фортификацијом (Т 17/1, 2). Одликује се масивношћу бедема, док су на углу подигнуте увучене трапезоидне куле. Капије су биле фланкиране правоугаоним истуреним кулама. Касноантичком утврђењу припада водовод, као и неколико објеката: грађевина D (житница), F (житница, на чијим темељима је касније настала радионица метала), G, H (стражарска кућица), терме, као и конструкције од лаког материјала. Истражени су и делови калдрмисаних улица које су спајале капије и делиле простор кастела на четири дела (Поповић 1982-1983: 279).

Војна посада Талијате

Иако Талијата представља значајно утврђење римског горњомезијског лимеса, на жалост, о њеној војној посади знамо веома мало. Утврђење са површином од 1.7 хектара било је довољно да смести једну ауксилијарну јединицу. Једини до сада познати епиграфски материјал представљају опеке са печатима, које припадају ауксилијарним и легијским одредима. Од ауксилијарних одреда нађена је опека *cohors I Lusitanorum equitata*, која је на војничким дипломама с краја 1. па све до шездесетих година 2. века, више пута потврђена као део горњомезијских гарнизона (Ferjančić 2018: 261). Налази легијских опека припадају касноантичком раздобљу и на њима су потврђени следећи примерци натписа: EG VII CL TA [L]eg(io) VII Cl(audia) Ta(liatis), LEG VII CL, LEG VII, LEG VII SC, LEG VII CL TARA P P Le(gio) VII Claudia (sub cura) Tara(e) p(rae) p(ositi); исти жиг C TAR, SC TR PI, P RIP LEG CL, S RIP, по свој прилици *Tara p(rae) p(ositus) rip(ae) leg(ionis) VII Cl(audiae)* (Mirković 1968: 108-109). У Талијати сходно томе претпостављено је седиште префекта *ripae legionis VII Claudiae*.

У Нотицији се у Талијати наводе одељења *auxilium Taliatense* и *milites exploratores* (Not. dign. or. XLI 27, 35).

О боравку ветерана ауксилијарних одреда у Талијати или њеном непосредном окружењу, сведочи и налаз изузетно добро очуване војничке дипломе, издате 27. априла 75. године (Вучковић-Тодоровић 1969: 125) (Т 18/1). Пронађена је у остацима куле на јужном бреду, приликом ископавања Великог Градца, августа 1966. године. Припадала је војнику Хери, Серапионовом сину, родом из Антиохије, који је служио у кохорти *I Raetorum*, под командом Гаја Квинта Лаберија Тудора Сабинијана. Реч је о драгоцену дипломи с обзиром да се у њеном тексту помиње десет кохорти, стационираних 75. године у Мезији, под командом Секста Ветулена Церијала. Њен текст у великој мери доприноси и бољем познавању распореда ауксилијарних одреда на горњомезијском лимесу (Вучковић-Тодоровић 1968: 21-27, Т. I-VI). Могућност да је кохорта *I Raetorum*, била стационирана у Талијати не одбацују ни други истраживачи (Mirković 2015: 85).

***Transdierna* (Текија) (Т 18/2)**

Остаци римског утврђења Трансдијерна, евидентирани су у атару села Текија, насупрот дачког града Диерна. Назив Трансдијерна пак посведочен је за сада једино у касноантичкој Нотицији Дигнитатум (Not. dign. or. XLII, 29). Ово значајно војно упориште било је удаљено 12 миља од Талијате, на месту где се налазио значајан прелаз преко Дунава (Mirković 1968: 110). Фортификацију квадратне основе 27 x 27 м, први је на брдовитом терену недалеко од Текијског потока, констатовао Марсиљи, за коју наводи да је саграђена од земље и опека, са четири кружне куле и ровом око ње (Marsigli 1726: Т. VI, fig. 25). Нешто касније, нове податке оставио је Каниц, који је на десној обали Текијског потока евидентирао већу грађевину са више просторија, наводећи да се стање на терену није слагало са Марсиљијевом скицом (Каниц 1987: 505). На овом месту 1934. године подигнута је зграда Ђердапске речне управе, када су откривени и остаци утврђења (Цермановић-Кузмановић 1969: 148). На основу грађевинских планова зграде и усменог саопштења надзорника радова, Е. Свобода је убицирао остатке грађевине 30 x 30 м, чиме су потврђени Марсиљијеви подаци (Swoboda 1939: 60). Код ранијих истраживача наилазимо и на претпоставку о постојању две утврде, старије на десној обали Текијског потока из Трајановог времена, док је на левој била млађа, као и да су се обе могле идентификовати као античка Трансдијерна (Mirković 1968: 110). Ђ. Јанковић је на овом месту убицирао утврђење *Caput Bovis* (Јанковић 1981: 32).

Тек су археолошка истраживања спроведена од 1962. до 1970. године, пружила нову, реалну слику античке Текије. Ископавања су показала да на обе обале Текијског потока постоји по једно утврђење, на левој – старије, а на десној – млађе (Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 259).

Габарит старијег утврђења није било могуће тачно утврдити, због савремене агломерације која је у великој мери прекрила остатке, али је вероватно било веће од 100 x 84 м. У унутрашњости кастела откривено је неколико правоугаоних објеката исте оријентације, дужине око 30 м, поређаних у пару, са једном већом просторијом на крају и дрвеним стубовима на каменим базама на предњој страни. Реч је о војничким баракама са узаним каменим темељима (ширине око 0.50 м), са зидовима од плетера облепљеног блатом. Аналогни објекти нађени су на германско-рецијском и британском лимесу (Conolly 1997: 13, Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 259, Chorus 2017: 22).

У централном делу утврђења откривена је грађевина Х, солидне конструкције, са више одаја и једним коридором, испод које су били видљиви темељи старије грађевине – бараке. Претпоставља се да је реч о објекту *principia*, управном и религијском центру утврђења. Током ископавања овог објекта нађене су две бронзане светиљке, од којих једна има натпис Q.A. ()

IU . S(acris) Nym(phis) d(onum) d(edit), као и две статуе Јупитера. Поред је истражена и грађевина X, а, б, опремљена луксузним мермерним плочицама и остацима сликане декорације на зидовима, опредељена као кућа команданта – *praetorium*. Принципијум, преторија и хореум (грађевина XI) су познијег датума од војничких барака. Налази ране тера сигилате и фирнисоване керамике око барака, датују их у другу половину 1. века, вероватно у време Домицијана, да би у време Трајана били изграђени принципија и преторијум. Старијем утврђењу припадају и терме које су откривене на десној обали Текијског потока (Сермановић-Кузмановић, Јовановић 2004: 259). Познати су примери да се терме често налазе ван оквира утврђења (Webster 1969: 199, Conolly 1997: 28).

Током 3/4. века на левој обали потока, настало је насеље истовремено са касноантичким кастелом, који је саграђен на десној обали Текијског потока (Сермановић-Кузмановић 1982-1983: 340). Има облик неправилног ромбоида, димензија 32 x 25 м, са четири ромбоидне куле различитих димензија. Утврђење има две грађевинске фазе. Старија фаза датује се у време Диоклецијана, док млађа припада крају 4. века, после напада и продора Гота (Сермановић-Кузмановић 1982-1983: 338-339).

Ауксилијарни одреди Трансдијерне

Раноцарско утврђење на левој обали Текијског потока, имало је значајну војну посаду, коју су чинили и поједини ауксилијарни одреди. Током истраживања пронађене су опеке са печатом две помоћне јединице: *Coh(ors) V Gallo(rum)* (АЕ 1977, 740 а) и *Coh(ors) IX (vel VIII) Gem(ina) vol(untariorum)*. Налази ових опека у досадашњој литератури различито су датовани. У раду Цермановић-Кузмановић опредељене су као истовремене (Сермановић-Кузмановић 1982-1983: 341), док је у каснијој публикацији, претпостављено да су налази опека IX кохорте каснијег датума (Сермановић-Кузмановић, Јовановић 2004: 259). На основу налаза ових опека, није могуће рећи да ли су ове две ауксилијарне јединице учествовале у градњи најранијег логора на левој обали Текијског потока.

Међутим, за разлику од IX кохорте, за коју сем опека, за сада не располажемо другим подацима, кохорта *V Gallorum* се уз велику дозу резерве може определити као јединицу, која је одређено време чинила посаду утврђења у Текији, а да се један њен део налазио у Купама (Karavas 2001: 77; Tentea, Matei-Popescu 2004: 284; Ферјанчић 2010а: 74). Други аутори наводе да локација њеног логора за сада ипак остаје непозната (Ферјанчић 2018: 215-216). О њеном присуству у Текији поред опека, сведочи и један несвакидашњи налаз мерице (*hemina*) (вис. 9.7 цм, пречник отвора: 6.2 цм, пречник дна: 9.5 цм) (Т 19/1). У питању је бронзани суд који је баждарен за кохорту (0.2736 л) и који је служио за мерење војничких следовања. На мерици је урезан натпис следеће садржине: *Coh(ortis) V Gall(orum) (hemina) | exacta | at leg(ionem) VII Cl(audiam) re(cognita)* (Сермановић-Кузмановић 2004: 216, kat. 7; Мirkовић 2015: 80; Ферјанчић 2018: 217).

О интезивном присуству војних лица у Текији и њеној непосредној околини сведоче и други налази. Пре свега, треба навести налаз чувене текијске оставе из друге половине 1. века, у којој је међу бројним предметима било и налаза који су припадали легионарским појасевима (*cingulum militis*) (Mano-Zisi 1957, Поповић 1994, Vujović 1998: 163-166, Savić, Marković 2020: 205, fig. 3, 4, Tab. 1/8, 9). Нађен је и жртвеник с почетка 2. века на коме се помиње легијски центурион под именом Анотоније Максим (Мirkовић 2015: 81, 82). Истраживањем кастела нађен је и завидан арсенал налаза наоружања, који ће бити коментарисан у посебном поглављу ове дисертације под насловом *Налази наоружања и војне опреме у горњомезијским утврђењима*, на странама 66-72.

Statio Cataractarum Diana (Караташ)

Утврђење Дијана код Караташа, подигнуто је на десној обали Дунава, на узвишењу, око 300 м низводно од ђердапске бране (Špehar 2010: 28). Удаљена је 12 км од Трајановог моста на Дунаву (Mirковић 2015: 90) и представља једну од највећих ауксилијарних фортификација, на сектору горњомезијског лимеса, са површином од преко 3 хектара (Кондић 2013: 46). Међутим, иако је реч о веома значајном кастелу, у писаним изворима нису сачувани ближи подаци. Тек у 6. веку, Прокопије у спису „О грађевинама” наводи између Дијерне (*Zerna*) и утврђења *Pontes*, још три утврђења: *Dukepraton* (вероватно *Ducis pratum*), Капутбоес (*Caput bovis?*) и *Zanes*, што је очигледно вулгарнолатински облик за Дијану (*De. aedif.* IV 6; Mirковић 2015: 90).

Неке од најранијих текстуалних и графичких података о Дијани, забележио је Феликс Каниц крајем 19. века. Он наводи податке о „једном значајном грађевинском објекту” преко пута места Гура Вај, уочавајући остатке утврђења чије су димензије, по њему, износиле 172 x 100 м (Каниц 1987: 489, 499).

Знатно касније, додатне податке о овом утврђењу пружила су заштитна и систематска археолошка истраживања, током којих је нађен велики број налаза, који сведоче о животу људи у овом кастелу, димензијама, техникама градње, распореду објеката, војној посади и др. Утврђење у Караташу је најпре више пута археолошки рекогносцирано, све до 1964. године, када су изведена прва сондажна ископавања, под руководством Илије Јанковића (Ранков 1980: 51). Касније, 1971. године, истраживања су обновљена под руководством Владимира Кондића и Љубице Зотовић.

Вишегодишња ископавања показала су да је утврђење у Дијани вишеслојно археолошко налазиште. Фортификација има облик правоугаоника, димензија 140 x 134 м. Евидентирано је више грађевинских фаза, које указују да је ово војно упориште коришћено од средине 1. до 6. века. Све фазе градње се настављају у континуитету, без рушења претходно затечене фортификације. По свему судећи Дијана није напуштена ни након Трајановог освајања Дакије, када је померање границе са Дунава на север довело до напуштања неколико утврђења на горњомезијској обали.

Најстарији трагови архитектуре указују на постојање утврђења земљано-палисадног типа, које је могло настати средином 1. века. Претпоставља се да је било коришћено и у време Домицијана (Ранков 1980: 60, Mirковић 2015: 91).

Следећој фази припада прво камено утврђење, које се датира на крај 1. и почетак 2. века, у време највећих Трајанових активности на Дунаву. Фортификација је имала облик правоугаоника, са бедемима зиданим од грубо притесаног камена, везаног кречним малтером. Четири капије фланкиране кулама биле су распоређене по странама света. Утврђење је имало заобљене углове, а куле квадратне основе биле су подигнуте са унутрашње стране лица бедема (Т 19/2).

Изградња каменог утврђења у Караташу, била је део велике градитељске делатности цара Трајана, током припрема за рат против Дачана. О томе сведочи један изузетан епиграфски споменик. Наиме, приликом грађевинских радова 1970. године на брани на Дунаву, око 150 м југоисточно од утврђења у Караташу, откривена је мермерна плоча 97 x 209 x 20 цм. Састојала се од три дела, са профилисаним оквиром у коме се налазило натписно поље са словима висине од 7.5 до 12 цм, са текстом следеће садржине:

Imp(erator) Caesar Divi Nervae f(i)lius Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriciae) co(n)s(ul) III ob periculum cataractarum derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit.

Његов превод гласи:

„Император Цезар син божанског Нерве Трајан Нерва Август, победник над Германима, врховни свештеник, у време када је имао трибунску власт по пети пут отац отаџбине, конзул по четврти пут, скренуо је ток реке Дунава да би избегао опасности подводног стења и тако учинио пловидбу сигурном” (Mirković 2015: 66-67).

Натпис је постављен 101. године и потврдио је постојање Сипског канала кога је још Каниц уочио и нацртао (Каниц 1987: 499-500). По његовим истраживањима канал је био дугачак 3220 м, широк 10 м. Висина насипа са обе стране износила је 14 м, а констатован је 150 м јужно од реке. Канал је свој улаз-излаз имао негде око речице Кашајне. Он је у уској вези са функцијом кастела на Караташу. Изграђен годину дана након окончања радова на путу у клисури представљао је део јединственог концепта мера, предузетих пред дачки поход, за обезбеђење комуницирања и снабдевања трупа (Ранков 1980: 52). На почетку канала налазио се кастел мањих деимензија (31 x 28.80 м), који је имао задатак да контролише улазак, односно излазак пловила. Имао је правоугаону основу са кулама на угловима (Милошевић 1969: 150).

Од посебног је значаја и епиграфски налаз – жртвеник од кречњака, димензија 116 x 43 x 45 цм, са натписом у коме се спомињу катаракте „брзаци” на Дунаву, као и сам назив Дијана за кастел у Караташу (Kondić 1987: 43-47). Натпис је следеће садржине:

Deo Toto [.] VITIONI Aur(elius) +- 8] Agathominus (!) mil(es) leg(ionis) III Fl(aviae) Catarac(tarum) stationis Dia[na]e honest(e) votum libies posuit.

Жртвеник из Караташа, поред тога што сведочи о значају овог логора и његовог пристаништа у речној пловидби, први пут је потврдио пуно име утврђења Дијане (*statio cataractarum* – станица на слаповима) (Kondić 1987: 43-44).

У тексту се помиње Тот, египатски бог, као и термин катаракта, који по В. Кондићу упућује на Нил, односно утицај египатске пловидбене терминологије, која се примењивала и у именима дунавских бродова (Mirković 2015: 92). Он такође претпоставља да је и дедикант жртвеника био припадник *militia officialis* задужен да води администрацију о заједничким пословима флоте и IV Флавијеве легије (Kondić 1987: 44). Због свог положаја и карактера логор на Караташу могао је да служи као станица за претоваривање бродова и транспорта. Претпоставља се постојање већег пристаништа, будући да су на овом месту заобилажени слапови, а не треба заборавити да су се на овом локалитету укрштали сувоземни и водени каравани (Kondić 1987: 44) (Т 20/1).

Дијана је као логор коришћена и током династије Севера, да би током касноантичког периода, након бројних рушења, уследиле и две обнове. Бедем око јужне капије добио је са унутрашње стране ојачање у дужини од 31 м, ширине 1.30 м, чији су делови највероватније коришћени као шетна стаза са степеништем на једном крају. Са спољне стране капија је ојачана потковичастим кулама, унутрашњих димензија 5.50 x 5.50 м. Грађене су од камена и опека које су коришћене као либажни слој у техници *opus mixtum* (Ранков 1984: 8) (Т 20/2). Југозападни угао кастела је такође са унутрашње стране ојачан ужим и плиће фундираним зидом, тако да у том делу достиже ширину од 4.70 м (Ранков 1980: 54). Три куле на западном бедему које су припадале старијој фази, испуњене су трпанцем. У југозападном углу утврђења саграђена је и четвртаста кула у комбинацији опеке и камена, која је делом излазила из линије унутрашњег бедема за 1.20 м.

Откопавањем на сектору западне капије, истражена је и *porta principalis sinistra*, која је лоцирана на првој трећини северозападног угла утврђења. Она је задржала свој првобитни облик од момента изградње све до средине 4. века. Капија је фланкирана кулама издуженог четвороугаоног облика, чији чеони зидови у целисти излазе изван линије бедема. Оне су са

спољашње стране трапезасто профилисане, а са унутрашње формирају полукружне нише, грађене у техници *opus mixtum* (Ранков 1987: 5).

Ископавањима су јасно дефинисани габарити западне капије, стратиграфија, грађевинске фазе и преградње, које указују да је долазило до њеног рушења и обнове. Први слој рушења, манифестује интензиван слој гари, велика количина касноантичке глеђосане керамике, као и један коштани чешаљ са зооморфном дршком. Ближе датовање првог рушења капије у другој трећини 4. века доводи се у везу са познатом готском провалом 378. године (Ранков 1987: 10-11). Новосаграђени ниво пода, лежао је на слоју гарежи, док пећ саграђена у непосредној близини, указује да је дошло до извесног укидања функције капије (Ранков 1987: 12).

Након прве обнове, уследила је фаза другог рушења, која се везује за слој старији од рановизантијске обнове утврђења, највероватније почетком 5. века. Последња, најмлађа фаза обнове, подразумева затварање капије, када овај простор добија значај у одбрамбеном смислу, пре свега, изградњом моћне спољне куле са спољне стране бедема. Једна опека са Христовим монограмом, налази амфора и три примерка византијског новца (Јустин и Јустинијан), потврдили су хронолошко опредељење ове обнове у рановизантијски период – 6. век (Mirković 2015: 91). Дијана је, претпоставља се, страдала у току аварско-словенских упада, тачније 596. године (Ранков 1987: 15).

У средишњем делу утврђења, истражена је грађевина са апсидом. Приликом ископавања углавном су регистроване само темељне зоне зидова, који су били различито оријентисани и припадали су различитим временским периодима. Објекат је просторно и по значају, заузимао централни део утврђења. Постављен је у оси север-југ, са пространим портиком. Укупна дужина комплекса износи око 70 м. На северној страни грађевине налази се полукружна апсида, у темељној зони грађена од облутака, везаних компактним малтером. Изнад темељне зоне у градњи су коришћене опеке. Унутрашње лице апсиде било је омалтерисано, а на њеном средишњем делу налази се отвор ложишта (*praefurnium*). Отвор је био засвођен са два реда опека. Његовим чишћењем, у основи су нађени трагови пепела и грумење гарежи. Саставни део ложишта су и два мања паралелна зида грађена од опека везаних малтером. Регистровање два нивоа пода (I и II) у грађевини са апсидом, сведочи о различитим грађевинским фазама овог објекта, које потичу највероватније из касноантичког и рановизантијског периода. Под је и у једном и у другом случају био поплочан од опека (Ранков 1980: 56, 58). У непосредној близини, ван бедема утврђења на северној дунавској падини, археолошки је истражена и грађевина са криптом (Јанковић 1969: 158; Милошевић 2013: 236-237).

Ауксилијарне јединице у Дијани

Вишегодишња истраживања Дијане, изнедрила су на светлост дана и неколико епиграфских споменика ауксилијарних јединица, које су чиниле посаду утврђења. За овај рад од посебног значаја је цилиндрична база од плавичастог мермера, пречника 33.5 цм, висине 31 цм. У средишњем делу база је сужена, док је њен доњи крај профилисан. На горњој страни налазе се три перфорације, испуњене оловом, којима је статуа (можда Херакла?), била причвршћена за базу. На бази се налази натпис, са словима уједначене висине – 3цм (Mirković 2015: 93) (Т 21/1).

Aurel(ius) Gaia/nus (centurio) coh(ortis) V Gall(orum) / Anto(niniana) ex voto p(osuit)

У питању је јединица чија нам је најранија историја до сада мало позната. На војничкој дипломи издатој 28. априла 75. године, помиње се међу одредима Мезије (Вучковић-Тодоровић 1968: 21-29). Међутим, за сада није познато ни када је основана, нити да ли је у Мезији била од оснивања или је прекомандована из неке друге провинције. Претпоставља се

да је кохорта *V Gallorum* основана под Веспазијаном у Доњој Германији. Ову хипотезу треба узети са великом дозом резерве, јер је јединица могла бити стационарирана у некој другој провинцији (Dušanić 2010: 568; Ferjančić 2018: 215-216).

Такође нам је непозната и локација логора ове кохорте. Н. Гудеа, помишља да би то могло бити уврћење Пожежена, на левој обали Дунава, на улазу у Ђердапску клисуру. Највероватније је учествовала у Трајановим дачким ратовима, те је остала на територији новоосвојене провинције. Потврђена је међу јединицама Дакије 109. и 110. године, а након поделе ове провинције, припала је гарнизону Горње Дакије. На копијама царских конституција из 160. године, наводи се међу помоћним одредима Горње Мезије, а од 179. године се поново налази у Горњој Дакији. Ова премештања се можда могу објаснити чињеницом да су током Хадријанове и владавине Антонина Пија, лева и десна обала Дунава, биле под надзором легата Горње Мезије (Ferjančić 2018: 217).

Кохорта *V Gallorum* оставила је неколико епиграфских споменика на подручју Горње Мезије. Неколико опека са печатом ове јединице нађено је у Трансдијерни (АЕ 1977, 740 а) као и интересантан бронзани суд, запремине једне римске хемине, који је баждарен за кохорту, и који је служио за мерење војничких следовања. На мерици је урезан натпис следеће садржине: *Coh(ortis) V Gall(orum) (hemina) | exacta | at leg(ionem) VII Cl(audiam) re(cognita)* (Сermanović-Kuzmanović 2004: 216, kat. 7; Mirković 2015: 80; Ferjančić 2018: 217) (Т 19/1).

Судећи по налазу мермерне базе, можемо рећи да се кохорта *V Gallorum*, у Дијани налазила за време Каракале, можда у време посете овог цара Подунављу (Mirković 2015: 93). На основу епитета у називу јединице, постоји могућност повезивања и са Септимијем Севером (Ferjančić 2018: 218). Аурелије Гајан, центурион ове кохорте који је посветио базу, могао је заповедати вексилацијом овог одреда, која је била стационарирана у Дијани. Његов *ex voto* указује да је крајем 2. или почетком 3. века контрола над десном и левом обалом Дунава поново била поверена намесницима Горње Мезије. Промена надлежности, повезује се са догађајима из Каракаaline владавине, када је дунавским провинцијама претила опасност од Карпа. Они су крајем 212. или почетком 213. године упали у Горњу Панонију, а 213. или 214. године су напали и градове у Доњој Мезији (Mócsy 1974: 198; Ferjančić 2018: 218).

Будући да се на војничким дипломама из времена Хадријана и Антонина Пија, међу помоћним јединицама наводи и кохорта *V Gallorum Pannoniorum*, не треба одбацити ни могућност да споменици кохорте Горње Мезије, Трансдијерне и Дијане, који бележе назив *V Gallorum*, можда припадају заправо кохорти *V Gallorum Pannoniorum* (Ferjančić 2018: 219).

Опеке са печатом кохорте *V Gallorum*, нађене су и у утврђењу Купе (Голубац), те се претпоставља да је овај одред сачињавао у неком тренутку и посаду овог кастела, заједно са јединицом *I Flavia Hispanorum equitata* и припадницима мезијске флоте (*classis Flavia Moesica*). Помишља се чак да је логор кохорте *V Gallorum* био у Текији, а да се један њен део налазио у Купама (Karavas 2001: 77; Tentea, Matei-Popescu 2004: 284).

У Дијани је приликом археолошких ископавања, нађен и мали бронзани диск, део коњске фалере, пречника 3 цм (Т 21/2). На њему је очуван натпис, изведен пунцирањем у више редова: *Coh(ors) VI Thracum turma Ve[...] Iuli* (Kondić 1994: 72, Fig. 1; Vujić 1998: 136-137; Mirković 2015: 94; Ferjančić 2018: 304). Припадала је Јулију, коњанику кохорте *VI Thracum*, док су од имена његовог декуриона, односно заповедника турме, остала сачувана само прва два слова: *VE*. Фалера из Дијане као и епитафи двојице коњаника из времена кад је кохорта *VI Thracum* била у Горњој Германији, односно Британији, потврђују да је била *equitata* (Ferjančić 2018: 304). Фалера из Дијане вероватно потиче из времена Трајанових припрема за рат против Дачана (Mirković 2015: 94).

Кохорта *VI Thracum* основана је још за време Тиберија, када и друге кохорте Трачана, те је у првој половини 1. века била стационарана у Горњој Германији. Око 43. године, бива пребачена у Британију, па затим у Доњу Германију, одакле је после Домицијановог рата против Хата 83. године прекомандована у Панонију. Пред крај 1. века, овај одред је посведочен у Горњој Мезији, највероватније је доведен 86. године, када је основана провинција Горња Мезија. Присуство у овој провинцији посведочено је на неколико војничких диплома, издатих 100, 101. и 103-105. године. Њен логор се по свему судећи налазио у Дијани код Караташа. За сада остаје непознато да ли је ова јединица учествовала у Трајановим дачким ратовима, мада је посведочена као дачка 110. и 114. године. На основу војничких диплома из 130. и 131. године, знамо да је чинила посаду новоформљене провинције *Dacia Porolissensis*. Претпоставља се да је била стационарана у утврђењу у Цертијама, на путу од Напоке ка Поролисуму, где је нађено неколико опека са њеним печатом (Ferjančić 2018: 303-305).

Још један налаз који потврђује војно присуство у Дијани, јесте натпис нађен 200 м југоисточно од утврђења, на месту где се и данас налази извор воде, који указује на постојање војног купатила. Реч је о фрагментованој мермерној плочи, димензија 0.85 x 0.40 м. Натпис је исписан у пољу оивиченом троструким оквиром, док се на левој страни налазе рељефне представе. У горњем делу урезана су два храстова листа, као и један троугаони клин, кога придржава леђима и рукама један Атлант у клечећем положају. Будући да већи део текста на десној страни недостаје, извршена је допуна речи и редова (Кондић 1987: 37).

In hoc bal [neo]

M. Ulpi Antoni S [± 4 слова]

ex (centurione) missi honest(a)[miss(ione)a sa]

cratissimo imp(eratore) mil(i)tes pa[vim(entum) fec(erunt)].

Слободан превод допуњеног текста: „У овом купатилу М. Улпија Антонија С(екста?) бившег центуриона, отпуштеног часним отпустом од најсветијег цара, војници (камени) под (начинише)” (Кондић 1987: 38).

Натпис не може бити ранији од Трајанове владе. Чин центуриона, који је М. Улпије Антоније носио, постојао је у разним јединицама римске војске, али се сматра да је у овом случају реч о центуриону легија. Реч *militēs* вероватно се односи на припаднике легије, можда исте центурије или вексилације коју је Улпије водио. Војном купатилу у Дијани, најсличнији је пример из Сингидунума, који је такође изградио легијски ветеран (IMS I: 48; Кондић 1987: 38).

Pontes (Костол) (Т 22/1)

У селу Костол, око 5 км низводно од Кладова, налазе се остаци Трајановог моста, подигнутог између 103. и 105. године, као и кастел *Pontes (Transdrobeta)*, који са утврђењем *Drobeta* на супротној обали Дунава, чини јединствени градитељски комплекс заштите моста. Остатке једног објекта 89 x 89 м на овом месту први је констатовао Марсиљи, а касније трагове моста и утврђења у свом путопису бележи и Каниц (Каниц 1987: 486-491).

Археолошка рекогносцирања спроведена пре ископавања, указују да се уз мост, нешто низводно, у Дунав улива широка, данас сува долина. Са обе стране поменуто долине, постоје заравњени платои, на којима су подигнута утврђења, са десне (источне) стране било је веће утврђење (*Pontes*), а са леве (западне) фортификација знатно мањег габарита 50 x 30 м, која није археолошки истражена (Mirković 1968: 113, Mirković 2015: 31).

Због изградње хидроелектране Ђердап II, започета су заштитна археолошка истраживања 1979. године, на месту већег утврђења. Фортификација је саграђена на платоу, пешчаном брегу који доминира овим делом дунавске обале. Са северне стране, испред каструма, налази се стрма падина према Дунаву, док се терен са јужне и источне стране развија у равницу (Гарашанин, Васић 1980: 17). Утврђење је подигнуто на месту праисторијског насеља енеолитског периода (Гарашанин, Васић 1987: 73).

На основу археолошког материјала и архитектонских елемената, можемо рећи да Понтес, као и многа друга горњомезијска утврђења на лимесу, има више грађевинских фаза. Најранија фаза припада утврђењу са сухозидом и палисадом, које се не може са сигурношћу датовати. У досадашњој литератури предлагано је више претпоставки. По једној оно је могло настати у време Трајана и то пре подизања каменог каструма, у периоду градње Трајановог моста (103-105. г.), тј. да је истовремено са платформом на обали Дунава, која је коришћена као радна површина и нека врста магацина при грађењу моста (Гарашанин, Васић 1980: 21-22). Исти аутори у свом каснијем раду, не искључују могућност датирања овог утврђења у време Домицијанових ратова (85/86-89. г.) (Гарашанин, Васић 1987: 73).

Следећа фаза припада периоду каменог утврђења окруженог ровом, подигнутог у вези са одбраном Трајановог моста. Кастел је помало асиметричног облика димензија 112 x 120 м, подигнут на прилично нестабилној подлози, те његови бедеми имају карактеристичан начин градње. Зидани су на дрвеним шиповима, чији су трагови констатовани у темељним зидовима северног бедема (Гарашанин, Васић 1980: 17). Северозападни угао фортификације знатно је дубље фундиран од осталог дела северног бедема. Употребљена је иста техника градње као и код темеља стубова моста, тако што су у претходно ископан ров, постављене дрвене талпе као шалунг, испуњен ситнијим ломљеним каменом који је уливан у кречни малтер (*opus cementicium*) (Гарашанин, Васић 1980: 17). Капије су биле фланкиране са по две куле унутрашњих димензија 2-2.25 x 2-2.25 м (Гарашанин, Васић 1987: 74, План XXI).

Након што је утврђење доживело бројна разарања, уследиле су бројне преправке. Јужна и западна капија су затворене градњом већих кула спољашњих димензија 8.30 x 4.30 м (на јужној капији). У источном делу каменог утврђења, саграђене су куће које су негирале ранији бедем. Ова ситуација индицира значајне промене у изгледу и обиму утврђења, и оквирно се може одредити у касноантичку градитељску фазу (Гарашанин, Васић 1987: 74). Понтес је страдао у најезди Хуна (Mirković 1968: 114).

О војној посади утврђења Понтес готово да нема података. Приликом истраживања остатака Трајановог моста, нађено је неколико опека са печатом ауксилијарних јединица: *Cohors I Cretum*, *Cohors II Hispanorum*, *Cohors III Brittonum* (Mirković 1968: 113), *Cohors I Antiochensium*, а од легија: *V Macedonica*, *VII Claudia*, *IV Flavia*, *XIII Gemina* (Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984: 50-54), док су у Понтесу нађене опеке *Coh II Hispanorum* заједно са имбрексима и опекама легије *V Macedonica* (Гарашанин, Васић 1980: 22).

Међутим, поменуте бројне опеке са печатом, не могу бити потврда да је нека од ових јединица била стално стационирана у Понтесу. Са сигурношћу једино можемо рећи да су ови одреди учествовали у градњи Трајановог моста, а могуће и Понтеса. Претпоставља се да је истовремено саграђено и утврђење на острву Сапаји, насупрот Раму (*Lederata*), где је нађена велика количина опека са печатом кохорти *II Hispanorum*, *I Cretum* и але *II Pannoniorum* (Mirković 1968: 100, 113, 114).

Приликом ископавања Понтеса у слоју који раздваја епоху Севера од слоја 4. века, нађена је фрагментована војничка диплома, у близини *porta principalis dextra*. Датирана је у 230. годину, за време Александра Севера, и била је издата војнику који је чинио пратњу цара (Mirković 2015: 98, 99).

Ртково-Гламија I (Т 22/2)

Локалитет се налази око 3 км низводно од села Ртково. Остатке утврђења које је подигнуто на најдоминантнијој коти природног узвишења, прве је евидентирао Марсиљи (Marsigli 1726: 23), а касније и Каниц (Kanitz 1892: 44). Археолошка истраживања која су спроведена од 1980. до 1982. године, показала су да утврђење има две фазе. Мање утврђење димензија 18.5 x 18.5 м, чиниле су четири симетрично распоређене супструкције квадратне основе, на којима је почивала кула стражара. У горњим зонама вероватно саграђена од дрвене конструкције. Ова осматрачница порушена је у 5. веку. Током 6. века кула је делимично обновљена, а подигнута је већа фортификација димензија 55 x 51 м, која је ојачана новим бедемима. С обзиром да током истраживања, дуж бедема нису констатовани остаци шута, претпоставља се да је изградња овог утврђења нагло прекинута и да никада није завршена (Gabričević 1986: 73-74).

Иако утврђење у Раткову припада касноантичком периоду, током његовог истраживања пронађена је једна фрагментована мермерна надгробна плоча, употребљена као сполија у североисточном углу фортификације. Натписно поље налази се између два тордирана стуба, док је испод рељефна представа јелена у трку (Gabričević 1987: 158-161; Mirković 2015: 99) (Т 23/1).

M. Titius M. f(ilius) Quir(ina) Proculus Fabia Roma praef(ectus) coh(ortis) I Alpin(orum) trib(unus) mil(itium) leg(ionis) III F(laviae) f(elici) vixit an(nos) XXX mens(ibus) III dies XIII. M. Titius Zosimus patrono b(ene) m(erenti) f(ecit). D(is) M(anibus).

Стела је датована око 100. године, помиње војничку каријеру Марка Тиција Прокула из Рима. Он је као припадник витешког сталежа био префект кохорте *I Alpinorum* и трибун легије *IV Flavia* (Габричевић 1987: 157-161). Нажалост, овај споменик није релевантан за одређивање локације логора кохорте *I Alpinorum* у Горњој Мезији из два разлога. Прво, није сигурно да је Прокул заповедао баш гороњмезијском јединицом, у обзир долазе кохорта *I Alpinorum equitata* и *I Alpinorum peditata* из Паноније. Са друге стране, Прокулов боравак на Дунаву треба повезати са другом фазом његове војничке каријере, када је био трибун легије *IV Flavia* (Ferjančić 2018: 101). Горњомезијску кохорту *I Alpinorum* требало би идентификовати са истоименом јединицом потврђеном у Дакији и Горњој Дакији током 2. века. Могуће да је после Другог дачког рата остала неко време у Горњој Мезији и да је после Трајанове поделе новоосвојене провинције, припала гарнизону Горње Дакије. Бројне опеке са печатима *c(ohors) p(rima) Alp(inorum)* нађене су у римском утврђењу у данашњем селу Сарацени, које је штитило прилаз провинцији преко превоја Бучин. О њеном присуству на источном сектору горњодачког лимеса сведоче и опеке нађене у римском утврђењу у селу Калугарени, односно код села Инлачени (Matei-Popescu, Tentea 2016: 10-11).

Egeta (Брза Паланка) (Т 23/2)

Егета је била једно од старих насеља на Дунаву, насељена по свој прилици још у преримско доба. Међутим, на такву претпоставку, за сада једино указује име *Egeta*, које је трачког порекла (Mirković 1968: 115). Смештена на обали Дунава, код данашње Брзе Паланке, представљала је раскршће важних путних праваца који су полазили од Талијате. Један који је ишао дуж Дунава преко Трансдијерне и Понтеса и други који је ишао преко Мироча и утврђења Герулата (Mirković 2015: 87).

Остатке Егете у виду квадратног утврђења први је уочио Марсиљи, док је два века касније Каниц на овом месту евидентирао три утврђења (Вучковић-Тодоровић 1969а: 167; Каниц 1987: 454-456). Заштитна археолошка истраживања дала су неочекивано добре резултате. Између осталог, откривено је и светилиште Јупитера Долихена (Vučković-Todorović 1962: 208-210). Простор који је истраживан ради лакшег извођења радова, подељен је на 5

сектора. Сектор I обухватао је раноримску некрополу и обалу Дунава, сектор II цивилно насеље на обали Дунава код данашње цркве, сектор III покривао је кастел II, сектор IV кастел III, док се сектор V односио на касноантичку некрополу на десној обали Црквеног потока (Петровић 1984: 155).

Кастел II подигнут је на доминантном брегу изнад леве обале Црквеног потока и био је у визуелној комуникацији са Грабовицом на северу и утврђењем изнад ушћа Слатинске реке на истоку (Šrehar 2010: 39). Утврђење је правоугаоне основе, димензија 84 x 33 м, са истуреним кружним кулама правоугаоним проширењем на западном беду, највероватније капија. У зони темеља североисточне куле нађена је праисторијска керамика, као и малобројни антички материјал, који се везује за 1. век н. е. Међутим, овај материјал није био довољан да се са нешто већом сигурношћу одреди време настанка овог утврђења (Петровић 1984: 157-158).

Северно од кастела II налази се кастел III, делимично истражен. Ископавањима је само констатован троугаони облик утврђења. Најближу аналогију представља утврђење на Босману (Кондић 1984: 137–138). Мања количина материјала опредељује утврђење у 6. век, мада није искључено и постојање старијих фаза, јер су археолошка ископавања била временски и финансијски ограничена (Šrehar 2010: 41). Сва три кастела вероватно нису била истовремено поседнута војском. Хронологија њиховог настанка, на жалост до сада није прецизно утврђења (Mirковић 1968: 115).

Војна посада Егете

М. Мирковић претпоставља да је једно од утврђења у Брзој Паланци, градила легија VII Клаудијева, с обзиром да су опеке са печатом ове јединице налажене у близини. Не искључује могућност да је вексилација ове легије чинила и посаду овог кастела (Mirковић 1968: 115).

На основу опека са печатом кохорте *I Cretum* и других археолошких налаза, може се претпоставити да је овај одред једно време био стационаран у Егети. Реч је о јединици која има дугу војну историју, помиње се још током Августове владавине. Као део мезијског гарнизона посведочена је током Веспасијанове владавине. Након поделе Мезије 86. године, остаје у Горњој Мезији, 94, 96, 100. и 103-105. године (Ferjančić 2018: 186, Tabela 79). Њен првобитни логор треба тражити у околини Наиса (Ferjančić 2018: 186), имајући на уму да је надгробна стела ветерана ове кохорте, Тиберија Клаудија Валерија пронађена у Нишу (IMS IV 34; AE 1964 262; Јанковић Михалцић 2004: 73; Matei-Popescu, Țentea 2018: 49).

Кохорта *I Cretum sagittariorum* учествовала је у Трајановом дачком походу. Вероватно је била ангажована и на изградњи Трајановог моста на шта указују налази опека са њеним печатом (Răuț, Vozi 1979: 201; Гарашанин, Васић 1980: 9). Након освајања Дакије остала је у новоосвојеној провинцији што потврђују дипломе из 110. и 114. године, као и неколико опека и тегула са њеним печатом (Ferjančić 2018: 187, Tabela 80). Опеке са печатом *coh(ors) I Cret(um)* нађене су и у Банатској Паланци (Răuț, Vozi 1979: 201), у близини острва Сапаје и утврђења које се идентификује са Транследератом, изграђеног непосредно по оснивању Дакије 106. године (Mirковић 1968: 113, Matei-Popescu, Țentea 2006: 89; Ferjančić 2018: 188). На готово у целости сачуваној војничкој дипломи од 3-4. маја 114. године, забележен је војник келтског порекла, из панонског племена Боја, регрутован око 89. године, који је службовао у Горњој Мезији и у Дакији (Matei-Popescu, Țentea 2018: 51).

Јединица није дуго остала у Дакији, те је на копији царске конституције од 9. септембра 132. године поново посведочена у Горњој Мезији (Ferjančić 2018: 188, Tabela 81). Њен повратак је можда био још за време Хадријанове реорганизације дунавског лимеса после рата са Јазигима и Роксоланима (117-119. године). Одред је посведочен као горњомезијски 136/137, 151, 152, 157, 160. и 161. године (Ferjančić 2018: 188, Tabela 81). Локацију логора кохорте *I*

Cretum sagittariorum могуће је утврдити, налазио се у Егети на Дунаву (данашња Брза Паланка) (Mirković 1968: 115). Ту је нађено светилиште Јупитера Долихена, као и бронзана плочица у облику табуле ансате коју је овом божанству посветила кохорта *I Cretum* (Вучковић-Тодоровић 1964-1965: 173-182; Вучковић-Тодоровић 1969а; Ferjančić 2010: 143)¹⁴.

***Aquae* (Прахово) (Т 24/1)**

Једно од најзначајнијих римских насеља, између Егете и Дортикона, биле су Акве. То је утврђење преко кога је ишао пут грађен у време Трајана (CIL III 1642). На основу расположивих података Акве се убицирају код данашњег Прахова, приближно 16 или 17 миља удаљене од Егете (Mirković 1968: 85). Због положаја на раскршћу путева који су водили дуж Дунава и Тимока, Акве су стекле изузетан значај (Šrehar 2010: 46). Остатке утврђења близу ушћа Тимока, под именом Деч помиње Марсиљи, а знатно касније и М. Милићевић (Милићевић 1876: 965-955).

Каниц пак сматра да се поменуто утврђење не може идентификовати са Аквама, већ он предлаже њихову убикацију на видровачком платоу, који је пружао погодне услове за изградњу утврђења, у чијем подножју је евидентирао и остатке римског пута (Каниц 1987: 474).

Међутим, Каницове тврдње се у овом случају не могу сматрати тачним. Један натпис из Прахова, индицира постојање пута из времена Трајана који је пролазио преко овог насеља. Такође, у обзир треба узети и три снажна извора на обали Дунава у близини Прахова, који би могли оправдати антички назив *Aquae* (Mirković 1968: 85-86). Археолошка истраживања потврдила су постојање значајног античког насеља на месту данашњег Прахова. На југозападној страни видљив је на површини зид висине од 1.40 до 3.20 м. На северној страни, према Дунаву, један поток открио је темеље античког бедема, грађеног од великих обрађених камених блокова. Ископавањима 1958. године утврђени су бедеми у дужини од 840 м паралелно са Дунавом. Растојање између северног и јужног зида износи 485 м, а на источној се смањује на 135 м. У оквиру ових зидова нађен је и један објекат са апсидом. Његови темељи имали су две фазе градње, док се у слоју испод наишло на зидове из ранијег римског периода (Vučković-Todorović 1961: 138-139). Налази керамике из римског, византијског и словенског порекла показују да је Прахово континуирано насељавано, у дужем временском периоду. Зато и облик данашњег села, вероватно потиче од античке агломерације. Насеље је било на узвишењу, оивичено ровом на јужној страни, који је прокопан у античко доба (Mirković 1968: 86).

Војна посада Аква

Најстарији кастел у Аквама вероватно је настао у време доласка Римљана на Дунав. Можемо рећи да је ту почињао и низ утврђења, који су према југу, долином Тимока, обезбеђивали пролаз ка Наису. На рани датум настанка утврђења Акве указују и његове мале димензије¹⁵.

О војној посади и боравку одређених јединица на простору Прахова, сведочи више споменика. Један од њих је израђен у виду плоче од кречњака димензија 70 x 39 цм (Т 24/2).

¹⁴ Светилиште Јупитера Долихена у Егети и археолошки налази кохорте *I Cretum*, који се доводе у везу са овим храмом, биће обрађени у посебном поглављу ове дисертације, посвећеном изучавању религије ауксилијарних јединица на простору Горње Мезије, на странама 101-103.

¹⁵ Раноцарски кастели малих димензија познати су у Британији. Заузимају простор од око 1.5 југера (Cheesman 1914: 106-107).

До 1961. године био је узидан у једној сеоској кући у Прахову. Натпис који се састоји од грубо урезаних слова, налик курзиву, налази се у једноставном профилисаном оквиру.

[- -] *Crispus d[ec(uro)] do(mo) Amin(icus) Aqui(lae) f(ilius) Se(goviensis) visi(t) (!) ann(is) XX merui(t) anni(s) VI in coh(orte) I Cantabrorum heres fa(ciendum) c(uravit).*

Иако је наведени натпис различито тумачен, он пружа значајне податке о кохорти *I Cantabrorum*, чији се логор налазио у Аквама (Mirković 1968: 86-87). Надгробна стела из Прахова припадала је Криспу, који је умро за време Клаудија или Нерона. У римску војску је ступио под Тиберијем или Клаудијем, што указује да је кохорта била стационирана у Мезији и пре 75. године (Ferjančić 2018: 159). Регрутован је на простору Иберијског полуострва, а према мишљењу М. Мирковић припадао је малој заједници Аманика на подручју Сеговије у Тараконској Хиспанији (Mirković 1968: 125; Mirković 2015: 101).

Кохорти *I Cantabrorum* приписана је и опека нађена у Акуминкуму у Панонији. Међутим, како је Силађи последње слово [.]ОНИСАМ прочитао као N, пре ће бити да је реч о кохорти *I Campanorum voluntariorum civium Romanorum*, која је из Далмације прекомандована у Доњу Панонију (Душанић 1968: 98). Претпоставку је потврдио каснији налаз тегуле из Акуминкума са печатом СОНИСАМР. Сви налази кохорте *I Cantabrorum* датују се у 1. век, те се претпоставља да је овај одред уништен у Домицијановим ратовима против Дачана (85-89. године) (Ferjančić 2018: 160).

У Прахову је нађен и један споменик ветерана кохорте *III Campestris* (Т 25).

D(is) M(anibus) / Aurelio Ta(r)ae vet(erano) coh(ortis) III Campestr(is) / vexilar(io) vix(it) / an(nis) LX Ulpia / Marcia coniugi b(ene) m(erenti) [p(osuit)].

Ова јединица посведочена је као посада Горње Мезије у првој деценији 2. века, на дипломама из 103. и 105. године (CIL XVI 54), те њен долазак треба повезати са Трајановим припремама за поход против Децемале. Након завршетка рата, припала је гарнизону новоосвојене провинције (Ферјанчић 2010а: 74). Целокупна кохорта или нека њена вексилација послата је у поход против Парћана. Један војник ове јединице, Валенс из Скупа, сахрањен је у Атини као и неколико морнара Мизенске и Равенске флоте, где је Трајан 113. године на путу ка Партији провео неко време (Ferjančić 2018: 153).

Након поделе Дакије, кохорта је припала трупама Горње Дакије, што потврђује неколико епиграфских споменика. Оставила је трагове и на простору Горње Мезије. У бедемима тврђаве Голубац уграђена је надгробна стела, коју је подигла Новија Касија за свог мужа Јулија Ингенуа. У Прахову је нађена стела Аурелија Таре, коју такође подиже његова жена Улпија Марција. На основу формуле *vixit annis*, оба споменика треба датовати у крај 2. или почетак 3. века (Mirković 2015: 101-102, no. 54). Међутим, ова два споменика нису довољна да се тврди да је кохорта била стационирана у Купама или Аквама. Ветерани су могли остати на месту службе, а могли су и да се врате у места где су били регрутовани. Опеке са печатом ове кохорте пронађене су и у Виминацијуму (Ferjančić 2018: 155; Matei-Popescu, Țentea 2018: 45).

Локација логора ове кохорте у Горњој Мезији није утврђена, док је у времену боравка у Дакији била стационирана у Дробети (Matei-Popescu, Țentea 2006: 86). Њени чести прелази из Дакије у Горњу Мезију, објашњавају се тежњом да се лева и десна обала Дунава, из стратешких разлога, заштите од напада Јазига, под управом и надзором једног намесника. Тај задатак је током владе Хадријана и Антонина Пија повераван легатима Горње Мезије (Ферјанчић 2010а: 74). Пре и након тога надлежност дунавских обала припадала је намесницима трију Дакија (Ferjančić 2018: 155).

У 3. веку кохорта је била стационарана у утврђењу на брду Помат код Поролисума, у Дакији Поролисенси. Њено премештање из Горње Дакије у Дакију Апуленсис, па у Дакију Поролисенси, повезује се са опасношћу од Карпа, који током 3. века више пута пљачкају римску територију. Познато је да Каракала 214. године прекида путовање на исток, због упада Карпа и напада на градове црноморске области (Тирас, Калатис, Дионисополис, Марцијанополис) (Wilkes 2005: 224).

Стојник

Римски космајски рудници на простору између села Стојника, Губеревца, Парцана и Баба, били су најзначајнији извори олова и сребра у области *metalla Tricornensia*, једној од четири горњомезијске рудничке територије у оквиру *metalla Moesiae Superioris* (Црнобрња 2017: 237).

Будући да космајска рудничка област спада у подручја са најдужом традицијом археолошких истраживања у Србији, тако су и подаци о кастелу на локалитету Градиште код Стојника присутни у литератури већ дуже од једног века (Vulić 1912: 555-558, Vulić 1913: 339-343, Величковић 1958: 103-108, Борић-Брешковић, Црнобрња 2015: 28-30, Црнобрња 2017: 240-243). Прве описе утврђења оставили су А. Премерштајн и Н. Вулић, наводећи да се састоји од два концентрична круга бедема, спољашњи – обима око 900 корака и унутрашњи обима око 300 корака (Premerstein, Vulić 1900: 156). Димензије утврђења у литератури се различито наводе; 200 x 200 м (Premerstein, Vulić 1900: 156, Гарашанин, Гарашанин 1951: 153-154) или 200 x 250 м (Величковић 1958: 104, Вујовић 2007: 307, Merkel 2007: fig. 2), као и облик утврђења; неправилни полигон (Vulić 1912: 556) или правоугаоник (Merkel 2007: fig. 2). Својом површином од око 5 хектара, утврђење је могло да прими посаду једне *cohors milliaria* (Вујовић 2007: 307).

Треба навести и резултате недавних археолошких рекогносцирања које је спровео Народни музеј Србије. Облик и димензије утврђења премерени су ручним GPS уређајем. Добијени резултати потврдили су наводе Н. Вулића о полигоналном изгледу утврђења (Црнобрња 2017: 242). Унутар фортификације дефинисана је посебна целина, у виду елипсастог узвишење, окружено ровом, тзв. Мали град, на коме је Н. Вулић истражио неколико објеката. Кастел је са три стране окружен стрмим падинама и једини лак прилаз је са југозападне стране. Додатно је брањен ровом, данас у лошем стању, очуване дубине 0.5 – 1 м и ширине 1.5 – 2 м (Црнобрња 2017: 241).

Стојничко утврђење имало је улогу да брани бројна богата рударска постројења у његовој околини. Досадашњим археолошким истраживањима евидентирани су на простору Стојника, Баба, Губеревца и Парцана, интезивни трагови рударске активности (пинге, рударска окна, троскишта, шљакишта) (Борић-Брешковић, Црнобрња 2015: 30-37). Поред фортификације у Стојнику, Милутин и Драга Гарашанин наводе постојање још два утврђења на простору Губеревца, на локалитету Сопот-Вртаче и осматрачницу у Бабама на локалитету Мађарско гробље (Гарашанин, Гарашанин 1951: 152-153).

Присуство римске војске на Космају потврђено је у 1. и током 2. века. Претпоставља се да су делови легије IV Флавијеве, чувале и надзирале рудничку територију. Опеке са жигом ове легије чувају се у Центру за културу у Сопоту. Римска војска је вероватно била присутна на Космају и током каснијих периода, с обзиром на непрекинуту експлоатацију руде до 4. века (Глумац 2014: 155).

Захваљујући епиграфским споменицима који су нађени у Стојнику, Сопоту, Лисовићу Суводолу и Гумништу, можемо претпоставити да је војну посаду космајских утврђења чинило неколико ауксилијарних одреда. Реч је о трупама различитог бројног и формацијског састава, јер су међу њима регистроване пешадијске кохорте, коњичке але и мешовите јединице.

До сада су евидентирани епиграфски споменици кохорте *II Aurelia nova* (Т 26): *cohors II Aurelia nova* (IMS I, 99, 112, 117, 118, 120), *cohors II Aurelia nova sacrorum* (скитска) (Глумац 2014: 15), *II Aurelia nova equitata civium Romanorum* (IMS I, 105, 116, Gavrilović Vitas, Andelković Grašar 2020)¹⁶, као и стално стациониране у Панонији: *cohors V (Callaecorum) Lucensium* (Mirković, Dušanić 1976: 98) и коњичка *cohors I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* (Mirković, Dušanić 1976: 98).

Стојничко утврђење вероватно је било брањено и праћкашким јединицама. О томе сведоче оловни налази пројектила праћки (*glans plumbea*) са простора Космаја, од којих је један нађен приликом Вулићевих истраживања римског кастела у Стојнику 1911-1913. године¹⁷. Постоји индиција да су ови примерци нађени у близини стојничког бедема, односно кула (Вујовић 2007: 303). Зрна су ливена у калупу и имају издужени вретенасти облик, кружног пресека, са зашиљеним врховима. Већина примерака има устаљену, идентичну тежину (126-138 г.), те се може закључити да су произвођена у складу са мерним системом.

На жалост, није позната вексилација праћкашке јединице која је била стационирана у стојничком утврђењу. Имајући на уму интезивну и континуирану експлоатацију оловне руде, претпоставља се да су на Космају постојале и радионице за производњу оловних пројектила за праћку (Вујовић 2007: 303). Њихова израда до сада није потврђена налазима калупа или полуфабриката. Надамо се да ће будућа археолошка истраживања то доказати.

Када разматрамо присуство римске војске на Космају из вида не треба изгубити и контекст гроба 240 на некрополи Губеревац-Гомилице, који датира из друге половине 2. века. Међу гробним прилозима поред глеђосаног крчага, шоље, стаклене посуде, ексера, новчића Хадријана, наруквице, пронађен је и фрагмент каричастог оклопа (*lorica hamata*). Оклоп је израђен од међусобно уплетених алки у техници 4 у 1. Алкице су израђене од жице, а неке од њих су раскуцане и нитноване, што упућује да је оклоп имао сложенију конструкцију. У ранијим стручним радовима, овај налаз каричастог оклопа опредељен је као власништво војника или ветерана из оближњег стојничког каструма (Глумац 2014: 92, 158).

О идентитету покојника у гробу 240 у коме је пронађен део каричастог оклопа, не можемо ништа конкретније рећи. Судећи по бројним остацима са Космаја, могуће је на том простору очекивати јаку војну активност. Да ли поменути гробови на том простору припадају војним лицима тешко је рећи? Извесне симболичке вредности које је оружје као гробни прилог могло да има, не треба одбацити у интерпретацији поменутог гроба. Извесну симболичку, магијску (апотропејску) вредност, коју су делови каричастог оклопа могли да имају, поготово у гробовима жена и деце, у функцији амулета, не одбацују и други истраживачи (Czarnecka 2013: 169)¹⁸.

Поред већ поменутог гроба 240, са некрополе Губеревац-Гомилице, треба навести и гробове 253, 254, 255 и 309 у којима су нађене амфоре са функцијом либационих цеви. Оне су сличне налазима амфора из Бољетина, које по неким ауторима указују на заједничко покопавање војника погинулих у сукобу (*funus militare*), или пак припадају војницима из оближњег утврђења (Јовановић 1984: 120). Примерак зооморфне фибуле у облику делфина из

¹⁶ Овај епиграфски налаз из Стојника, који потврђује постојање римске војне болнице на Космају, анализиран је у посебном поглављу ове дисертације, посвећеном римској војној медицини, на странама 98-100.

¹⁷ Налази се чувају у Народном музеју Србије. Збирку оловних пројектила чини још неколико налаза, за које у већини случајева не постоје прецизни подаци о месту и условима налаза (Савинова 1996: 263-264). Поред 5 поменутих примерака, претпоставља се да још 12 налаза потиче са простора Космаја, због истог облика зрна (Вујовић 2007: 303).

¹⁸ Феномен прилагања наоружања и делова војне опреме у гробовима током римског периода, обрађен је у посебном поглављу ове дисертације, на странама 70-75.

гроба 171, на некрополи Губеревац-Гомилице, по аутору М. Глумац, можда припада војнику са оближњег пристаништа у Ритопеку (Глумац 2014: 158).

Јединице стационаране на Космају имале су улогу у одбрани рудника од непријатеља и пљачкаша, организацији басена, транспорту руде и радом у руднику. Према извештају Н. Вулића, утврђење у Стојнику имало је објекте за смештај посаде мешовите пешадијско-коњаничке јединице, чиновнички апарат, храм, војну болницу, терме, коњушнице (Глумац 2014: 155-156). Приликом ископавања 1912. године на локалитету Град, нађен је оштећени жртвеник са посветом Силвану (IMS I: 130, no. 109).

***Timacum Minus* (Равна код Књажевца) (Т 27/1, 2)**

Римско утврђење *Timacum Minus* налази се у источној Србији, око 8 км северно од Књажевца, односно 800 м североисточно од села Равне. Саграђено је на високој левој обали Белог Тимока, локацији познатој као Кулине. Археолошка ископавања на овом локалитету спроводе се од 1899. године са прекидима до данас.

Тврђава (*castellum*) је четвороугаоне основе и заузима површину од око 2 хектара. Била је у функцији од друге половине 1. до половине 5. века. У том великом временском распону, утврђење је мењало свој облик, доживело бројне преградње, дозиђивања, али и рушења. Археолошким истраживањима издвојено је неколико грађевинских фаза.

Прва фаза припада најстаријем утврђењу из друге половине 1. века. То је била фортификација земљано-палисадно типа, окружена ровом. Петровић износи могућност да се она могла налазити на другом месту, у близини постојећег логора или делом изван граница његових бедема (Петровић 1975а: 50). Њен изглед реституише се на основу малобројних сачуваних трагова у темељима позније тврђаве од камена, као и археолошким налазима (римски новац из средине 1. века, фибуле типа *aucissa* и др.) (Петровић, Јовановић 1997: 19-20).

Другој грађевинској фази припада прво камено утврђење на приближно истом простору 144 x 112 м¹⁹, које је на заобљеним угловима, са унутрашње стране имало четвороугаоне куле. На средини западног бедема налазила се капија (*porta principalis sinistra*), ширине 3 м, фланкирана квадратним кулама, док се на северном беду налазио једноставан пролаз (*porta decumana*) ширине 2 м. Фаза се датира на почетак 2. века, након Трајановог освајања Дакије (Петковић, Илијић 2012: 155).

Трећој грађевинској фази припада обновљено утврђење. Наиме, прва камена тврђава разорена је средином 3. века, услед инвазије Гота. Током треће четвртине 3. века, уследила је обнова, те је подигнуто друго камено утврђење, са дефанзивним, полуистуреним кулама. У коликој је журби ово утврђење зидано, најбоље сведоче примери сполија са старијих грађевина, жртвеника па чак и надгробних споменика који су, у недостатку грађевинског материјала, узидани у бедеме фортификације. Сполије су сакупљене са оближњих некропола и храмова (Петровић, Јовановић 1997: 20) (Т 28/1). Обновљене су такође западна и јужна капија (Т 28/2; Т 29/1). Посаду најранијег кастела чинила је кохорта *I Thracum Syriaca equitata*, а касније је у њему била стално стационарирана кохорта *II Aurelia Dardanorum*, чији је боравак добро документован епиграфским материјалом и налазима опека са печатом (Petković et al. 2005: 13, Петковић, Илијић 2012: 156).

Током четврте грађевинске фазе, фортификација је темељно реконструисана. Бедеми су удвојени, зидани у техници *opus mixtum*. Углови утврђења добили су масивне, истурене ромбоидне куле, као и по две квадратне истурене куле на сваком беду. На местима западне,

¹⁹ У литератури се наводе различите димензија утврђења. Аутори Петковић и Илијић наводе димензије 120 x 114 м (Петковић, Илијић 2012: 155).

северне и јужне капије подигнута је по једна моћна кула, којима су пролази потпуно затворени. Ова фаза датира се у 4. век (Петровић, Јовановић 1997: 2021). Иако ојачано, утврђење су спалили и срушили Хуни почетком 5. века. Околно становништво наставило је да живи у Тимакум Минусу све до половине 5. века, када су Хуни опустошили долину Тимока. Насеље је спаљено и Тимакум Минус више није обнављан на овом месту. Посаду фортификације од последње четвртине 4. века до 409. године, чинио је коњички одред *pseudocomitatenses Timacensis* (Петковић, Илијић 2012: 156).

Унутрашњи простор тврђаве био је испуњен различитим објектима. Уз главну улицу са тремом, која је везивала источну и западну капију (*via principalis*), била је смештена житница (*horreum*). Реч је о пространој грађевини по средини подељеној стубовима, која је служила за складиштење жита и других војних потребштина. Источно од ње највероватније се налазила штабска зграда. У североисточном углу утврђења, пронађена је и једна кружна зграда са отвором у средини, датована у 2. век (Petković et al. 2005: 16), која је могла да служи као резервоар за воду или објекат у коме се обављала сепарација и испирање руде. Металурушке пећи налазиле су се уз северни бедем (Петровић, Јовановић 1997: 21).

Уз каструм временом се развило и цивилно насеље (*vicus*), смештено углавном дуж пута који је са јужне стране, долазећи из Наиса, водио у утврђење. Са спољне стране, североисточно од утврђења, на обали Тимока ископане су терме (*thermae I*), док је на југозападној страни, делимично истражена грађевина са хипокаустом (*thermae II*). На обали Ропинског потока и брду Слог, ископаване су римска и касноантичка некропола (Petković et al. 2005, Петковић, Илијић 2012: 154).

Ауксилијарне јединице у Тимакум Минусу: епиграфска сведочанства

Дугогодишња систематска археолошка истраживања Тимакум Минуса, изнедрила су бројне епиграфске налазе, који сведоче о боравку више ауксилијарних одреда у овом утврђењу.

COHORS I THRACUM SYRIACA EQUITATA

На основу досадашњег епиграфског материјала може се закључити да је прву посаду утврђења чинила кохорта *I Thracum Syriaca equitata*. Ова ауксилијарна јединица имала је богату историју и посведочена је као учесник бројних ратних кампања широм римске Империје. Највероватније је основана још током Тиберијеве владавине, након побуне у Тракији 26. године, када и друге јединице Трачана. Пре доласка на Балкан налазила се у Сирији, о чему сведочи и њен епитет *Syriaca* (Matei-Popescu, Țentea 2006: 99; Matei-Popescu 2010: 233). Као део мезијског гарнизона први пут је посведочена 75. године, где вероватно доспева пратећи сиријског легата Гаја Лицинија Муцијана, подржавајући Веспасијана на путу за северну Италију (Mirkočić 1968: 26; Ferjančić 2018: 299, Tabela 145).

Након поделе Мезије 86. године овај одред припашће гарнизону Горње Мезије, где је и потврђен 100, 103-105, 109. и 111/112. године. Био је стално стационаран у Тимакум Минусу код Равне (IMS III/2, 37-41, Mirkočić 1968: 90-91) (**Т 29/2; Т 30/1-4**). Претпоставља се да је кохорта подигла првобитно утврђење земљано-палисадног типа окружено ровом (Петровић, Јовановић 1997: 20). Ту је пронађена једна база са натписом, коју је кохорта посветила свом префекту Луцију Вецилију Модесту, официру витешког сталежа из Хиспелума у Умбрији (**Т 29/2**). Он је био на челу кохорте током Веспасијанове владавине. Натпис потврђује да је кохорта била део гарнизона Мезије и *equitata: praef(ectus) coh(ortis) | I Thrac(um) Syr(iacae) in Moesia eq(uitatae)* (IMS III/2, 23; Matei-Popescu 2014: 221-222; Ferjančić 2018: 299-300). Боравак јединице у Тимакум Минусу потврђује још неколико епитафа војника и ветерана (IMS III/2, 38, 39, 40; Matei-Popescu 2010: 233). Кохорта је учествовала у Трајановом рату против Дачана и Партије, након којих се враћа у Доњу Мезију где је посведочена 125, 127, 136, 145, 146, 154.

и 157. године. Локација логора није тачно утврђена, мада се помишља на Трансмариски, где је и потврђено њено присуство за време Трајана (Matei-Popescu, Țentea 2006: 100; Matei-Popescu 2010: 234; Matei-Popescu, Țentea 2018: 71).

COHORS I MONTANORUM CIVIUM ROMANORUM

Током 1. века у утврђењу Тимакум Минус, вероватно је била стационирана и кохорта *I Montanorum*, на почетку свог боравка у Горњој Мезији. У том периоду ово утврђење имало је веома значајан стратешки положај, с обзиром да се налазило на путу од Наиса ка Рацијарији и дунавском лимесу (IMS III/2, 23-25). У Тимакум Минусу нађена су два фрагмента надгробног споменика Тиберија Клаудија Меркуријала, префекта кохорте *I Montanorum* (Matei-Popescu, Țentea 2018: 65). Он је на основу сличности са спомеником Луција Вецилија Модеста, заповедника кохорте *I Thracum Syriaca*, датован у време Домицијанове владавине (IMS III/2, 36) (Т 31/1). Аутори Петровић и Јовановић, претпостављају да су кохорта *I Montanorum* и *I Thracum Syriaca equitata*, краће време делиле логор у Тимакум Минусу (Петровић, Јовановић 1997: 18).

COHORS II AURELIA DARDANORUM MILLIARIA EQUITATA

Формирана 168. или 169. године када и друге кохорте Делмата и Дарданаца. Била је стационирана у Горњој Мезији у утврђењу *Timacum Minus* код Равне, где је нађен релативно велики број натписа ове кохорте.

Најстарије поуздано датовано сведочанство је фрагмент почасне базе коју је 199. године поставила за Септимија Севера (IMS III/2, 18) (Т 31/2).

Imperato]ri | [L. Sep]timo | [Seve]ro Pio | [Pertina]ci Aug(usto) | [Arab(ico) Adiab(enico) P]art(hico) | Maximo p(ontifici) m(aximo) tr(ibunicia) | [pot(estate) VII imp(eratori) XI co(n)s(uli) II | [p(atri) p(atriciae) pr]oco(n)s(uli) coh(ors) II Aur(elia) | [Dard(anorum) (milliaria) eq(uitata)] dId(i)[(cante)] C. Gabin | [io+- 3]G[---

Трибун кохорте Гај Атрије Декорат је поставио три вотивна споменика за владе Септимија Севера, Каракале и Гете (Т 32). Два су посвећена Марсу Коњичком (*Mars equitum*), заштитнику јединице чији је назив забележен као *II Aurelia Dardanorum Antoniniana milliaria equitata* (IMS III/2, 8; IMS III/2, 9), док на трећем није сачувано име божанства (IMS III/2, 19). Сва три споменика су подигнута за добробит Септимија Севера и његових синова, између 208. и 211. године. С обзиром да је Гета осуђен на *damnatio memoriae*, избрисано је треће слово *N* у скраћеници *NNN* после речи *d(ominorum)* и цео текст после скраћенице *IMPP*. Уместо њега су поново уклесани име дедиканта и назив јединице (IMS III/2, 8).

Кохорта је посветила и почасну базу Гордијану III 242. године, док је Горњом Мезијом управљао Луције Катије Целер. Она у натпису носи почасни епитет *Gordiana* (IMS III/2, 22) (Т 35/1). Из Равне потиче и фрагмент жртвеника од пешчара посвећен Марсу који носи епитет *Campestris*. Поставила га је кохорта *II Aurelia Dardanorum equitata* за добробит цара (или царева?) или неког заповедника чије име није сачувано (IMS III/2, 7). Да је ова јединица боравила у кастелу Тимакум Минус сведочи читав низ других натписа њених заповедника, војника и ветерана (IMS III/2, 29, 43, 45-52) (Т 33/2, 3; Т 34, Т 35). Посебно треба поменути надгробну стелу од кречњака коју су Аурелије Марцијан, *praepositus* кохорте, његова жена Аурелија Доната и ћерка Аурелија Северина поставили својим синовима, односно браћи Аурелију Марку и Аурелију Марцијану (IMS III/2, 42). То је најмлађе сведочанство о присуству кохорте *II Aurelia Dardanorum milliaria equitata*, по облику и украсима слична је споменицима из доба позног Царства нађеним у Гамзиграду и Макрешу (IMS III/2, 50).

Познато је да је један одред кохорте *II Aurelia Dardanorum milliaria equitata* штитио Скупе у време Маркоманских ратова Марка Аурелија. На источној некрополи овог града нађен је 1996. године надгробни споменик Тимона, декуриона дарданске кохорте (АЕ 2005, 1315). Он је убијен од стране Костобоца који су 170. године опљачкали балканске провинције (Ferjančić 2010: 138-139). Највероватније је заповедао вексилацијама јединице у Скупима. Њен боравак у Скупима треба повезати са одбрамбеним мерама Марка Аурелија на почетку Маркоманских ратова, које су за циљ имале заштиту градова у унутрашњости балканских провинција. Тако су бедеми Салоне у Далмацији саграђени 170. године, а Филипополиса у Тракији 172. године. Тимонов надгробни споменик указује да су се Скупи нашли на удару Костобока, што је довело до изградње одбрамбених зидина (Ferjančić 2018: 196).

Кохорта *II Aurelia Dardanorum* могла се похвалити и храбрим војницима, који су своје ратничке вештине успешно исказивали на бојном пољу. О томе речито сведочи надгробна стела Валерије Фурније из друге половине 2. века, која је секундарно узидана у бедеме утврђења. Споменик је својој преминулој супрузи подигао декурион кохорте Елије Рустик, иза чијег се имена у натпису налази скраћеница *dd* (*donis donatus*), која означава одликовану особу. На стели се препознају и представе одликовања изведених у рељефу: торквеси (*torques*), наруквица (*armillae*), фалера (*phalerae*) и венаца (*coronae*) (Petrović 2014: 294-296)²⁰.

Тимакум Минус био је административни центар рудне области, што је потврђено и археолошким истраживањима. Богатство руда Старе планине, међу којима су најзаступљенији бакар, злато, сребро и гвожђе, утицали су на развој овог утврђења ка примарној обради и експлоатацији рудних сировина (Симић 1951: 327-332, Petrović, Filipović, Luka 2014: 100). Област Сврљишког, Трговишког и Белог Тимока, где се налазио и Тимакум Минус, припадали су рудничком реону *metalla Aureliana* (Петковић et al. 2016: 49).

Током ископавања утврђења, нађени су металурушки остаци. У том погледу најзанимљивија је кружна грађевина у северозападном углу фортификације, за коју се претпоставља да је служила за спирање и сепарацију рудних сировина (Živković et al. 2014). Кохорта *II Aurelia Dardanorum milliaria equitata*, смештена у овом утврђењу, имала је важну улогу у заштити богатих рудника у сливу Тимока, као и обезбеђењу саобраћајнице између Наиса и Рацијарије на Дунаву (Petrović 2014: 301).

Тимакум Минус представља добар пример праксе, да су једно утврђење могле користити различите ауксилијарне јединице. У зависности од историјских прилика, војно-стратешких околности, одреди су у њима могли бити стационарани повремено или у дужем временском периоду. С обзиром да је током касноантичког периода, посаду утврђења чинио коњички одред *pseudocomitatenses Timacensis* (Петковић, Илијић 2012: 156), можемо рећи да је Тимакум Минус могао служити као фортификација за смештај пешадијских, али и коњичких јединица.

***Timacum Maius* (?) (Нишевац)**

Археолошким ископавањима у селу Нишевац код Сврљига евидентирани су остаци римског насеља. Претпоставља се да је реч о римској путној станици *Timacum Maius*, која се налазила на траси пута *Lissus-Naissus-Ratiaria*, који је повезивао јадранску обалу са Дунавом. Постојање агломерације и потенцијалне бање на овом месту потврђује већи број налаза; вотивна ара посвећена Хери Сонкетени, миљоказ, остаци више објеката и бројни случајни

²⁰ Надгробни споменици у римском свету нису означавали само место сахране покојника. Њихове ликовне представе могле су имати значајну улогу у истицању покојникове професије, угледа, достигнућа, друштвени статус и др. Више о овој теми погледати радове (Rizakis, Touratsoglou 2016; Vujović 2021: 43-44, 51-52, sl. 6).

артефакти (Petrović, Filipović 2013: 36, 41, map 1). Локалитет се налази на обали Сврљишког Тимока на ниској лувијалној тераси (Petrović, Filipović, Luka 2014: 100).

Пут *Lissus-Naissus-Ratiaria* саграђен је половином 1. века, те се претпоставља да је и римско насеље у данашњем Нишевцу већ тада настало (Petrović, Filipović 2021: 131). Типолошка анализа керамичких налаза из једне отпадне јаме, коју је у свом мастер раду спровела Ј. Богић, сведочи о постојању раног римског насеља на овом локалитету. У питању су налази керамичких дубоких здела, које се на основу аналогичности могу датовати у 1. век. На основу обрађеног материјала може се закључити да је утврђење постојало до друге половине 4. века, када је највероватније страдало приликом готских напада (Богић 2018: 36, 38). *Timacum Maius* имао је веома значајну стратешку позицију. Била је то прва станица на путу између Наиса и Тимакум Минуса, а не треба заборавити да су се у сврљишком и тимочком крају налазили важни римски рудници.

С обзиром да се Тимакум Мајус налазио у близини Тимакум Минуса који је потврђен као ауксилијарни логор и Ниша који је био важан римски град и војни логор, можемо претпоставити да су и у њему повремено боравили одређени одреди, ради обезбеђења пута или рудника. Током ископавања терми у Нишевцу, откривено је девет опека са печатом *cohors I Cretum* (Т 41/2, Т 42/1). Из вида не треба изгубити и надгробну стелу ветерана ове кохорте, Тиберија Клаудија Валерија, нађену у Нишу (IMS IV 34; АЕ 1964 262; Јанковић Михалцић 2004: 73; Matei-Popescu, Țentea 2018: 49). Поменути налази свакако указују да је кохорта *I Cretum*, неко време боравила у Нишу и утврђењима у његовој близини. Могуће да је један њен део неко време био стационаран и у станици Тимакум Мајус, како би се обезбедила раскрсница путева из правца Наисуса и Пауталије (Petrović, Filipović 2015; Petrović, Filipović 2021: 135).

Naissus (Ниш)

Антички *Naissus* представљао је једно од најзначајнијих насеља дарданске области Горње Мезије. Језгро овог града налазило се на десној обали Нишаве, на простору који данас покрива Нишка тврђава. Заузимајући положај на значајном раскршћу балканских путева, представљао је важно административно, економско, трговачко, касније и епископско седиште. Смештен у релативној заштићеној зони Царства, удаљен од лимеса, није било потребе за оснивањем великих војних логора на његовој територији (Јеремић, Чершков 2021: 9). Међутим, мора се истаћи чињеница да су различити војни одреди, на територији Наиса присутни од краја 1. века, о чему сведоче епиграфски споменици и опеке са печатом *cohors I Cretum* и *cohors I Cilicum* (IMS IV, 33, 34) (Т 36/1, 2). Након 169. године, за време владавине Марка Аурелија, у Наису је основан стални логор са командом *cohors I Aurelia Dardanorum*, са капацитетом од 1000 војника (Јеремић, Чершков 2021: 9)²¹. На локалитету Мали саборни храм у порти цркве архангела Михаила и Гаврила, и у селу Каменица недалеко од Ниша, нађене су тегуле и опеке са печатом ове кохорте (Максимовић 2004: 204).

На простору нишке тврђаве, нађен је надгробни споменик војника овог одреда Гаја Јулија Севера (CIL III 8251; IMS IV 32) (Т 37/1), док је надгробни споменик Аурелија Атијана, који се повезује са овом кохортом нађен у Вукашиновцу (Ferjančić 2018: 194) (Т 37/2).

На жалост, остаци логора прве дарданске кохорте још увек нису археолошки потврђени, тако да његов изглед и величина остају и даље непознати. У досадашњој литератури, као локација логора ове јединице предлаган је простор Нишке тврђаве (Петровић 2014: 24-25, Јеремић, Чершков 2021: 126), као и село Рутевац, недалеко од Алексинца, које се идентификује са путном станицом *Presidium Pompeii* у долини Мораве (Петровић 2007: 73-74).

²¹ Spaul помишља да је кохорта основана у Ораховцу (Spaul 2000: 349).

Cohors I Aurelia Dardanorum била је задужена за заштиту путева, који су се укрштали у Наису, а вероватно се старала и о снабдевању града. Присуство војних формација попут *cohors I Aurelia Dardanorum*, као локалне милиције, било је неопходно у областима око Наисуса због опасности од разбојника – латрона (*latrones Dardaniae*), који су пљачкали караване, трговце и пустошили имања у околини утврђених станица (Петровић 2007: 73-74). Имајући на уму значајне привредне објекте којима је Наис располагао, као и честе посете царева током 4. века, тешко се може замислити да је овао град могао остати без војне посаде (Петровић 2014: 31).

У том контексту, треба се присетити још једног епиграфског споменика нађеног у Медијани, који пружа драгоцене податке о ауксилијарној јединици Батаваца у близини Наиса. У питању је жртвеник који је трибун војног одреда Батаваца, посветио Јупитеру са епитетом *Cohortalis*²² (Т 38). Ова елитна јединица формирана је вероватно после 293. године. Није познато када је овај одред боравио у Медијани. Претпоставља се да је то период пре настанка Нотиције. То би могло бити раздобље кратке Јулијанове владавине, или током неке од Константинових посета Наису. У том случају *auxilium* Батава је са Константином могао доћи са запада, због рата са Лицинијем (Петровић 2014: 33).

Да је антички Наис поседовао значајне војне објекте, сведочи и списак фабрика источних предела Царства у Нотицији Дигнитатум. Поред Солуна, Рацијарије, Хореум Маргија, Сирмијума, наведена је и оружарска радионица у Наису (*Naissatensis*), али без јасно наведене делатности, те је тумачена на различите начине, без правих разрешења идентификације оружарских производа (Vuјović 1998: 235).

Међутим, један недавни археолошки налаз употпуњује наша знања о делатности радионице у античком Наису. Реч је о римском мачу типа *spatha*, случајно пронађеном у селу Ратари код Обреновца, који датира с краја 3. или почетка 4. века. На њему су са обе стране утиснуте ознаке; на једној страни је жиг EX B NAISS, који највероватније означава место израде, а на другој жиг IOVIANA, који по свој прилици указује на војну јединицу за коју је мач искован *legio Ioviana* (?) (Црнобрња, Ратковић 2019: 255, 261). Мора се напоменути да ниједан досадашњи налаз спате са натписом не бележи присуство ознаке царске радионице и војне јединице, што обреновачки налаз чини јединственим (Црнобрња, Ратковић 2019: 258). Постојање *fabrica armorum* у Наису, до сада није посведочено ни археолошким ни епиграфским налазима, па је жиг на спати прва и права потврда њене делатности. Не треба заборавити и остале доказе који указују на постојање радионице за израду предмета од племенитих метала у Наису, о чему такође сведоче натписи (Дрча 2013: 10). Ознака B (EX B NAISS) даје основ за претпоставку да је мач искован у другој официни погона за израду оружја у Наису. Идентичан начин обележавања среће се и на налазима римског новца, први пут евидентиран на кованицама из времена раних ковања за време Диоклецијана и Максимијана 287. године (RIC V-2: 212–215).

Опеке са печатом ауксилијарних јединица на простору провинције Горње Мезије

Римске опеке са отиснутим жиговима војних јединица у чијим су радионичким центрима произведене релативно су чести налази. Пружају значајне податке о кретањима и претпостављеним положајима различитих формација римске војске (Црнобрња, Ратковић 2015: 245).

Наиме, опеке представљају посебну групу керамичког, грађевинског материјала, чија је производња представљала важну привредну грану Римске империје. То је један од основних грађевинских материјала Римског царства, често коришћен због своје издржљивости,

²² Овај жртвеник представља најмлађе датован епиграфски налаз са поменом ауксилијарне јединице који је разматран у овом раду.

економичности и прилагодљивости (Раичковић-Савић, Јевтовић, Богдановић 2018: 68). Коришћен је за градњу различитих конструктивних елемената, те су их стога Римљани производили у различитим величинама и облицима који су одговарали посебној намени (McComish 2015). Постојале су опеке различитог формата (подне: *bessalis*, *pedalis*, *lydon*, *sesquipedalis*, *bipedalis*; кровне опеке: *tegulae et imbreces*), употребљаване за градњу зидова, стубова, канала, поплочавање подова, покривање кровова и др (Јевтовић 2023: 28).

Опеке су могле бити производ приватних радионица, царских циглана или радионица војних јединица, којима су управљали *praepositi* нижи војни заповедници (Петровић 1975: 24). Организована производња опека започиње током владавине цара Августа²³ када постепено почињу да замењују дотадашњи ћерпич²⁴. У време цара Клаудија и Нерона, евидентирано је прво војно обележавање опека, најпре урезивањем натписа у виду графита, а касније као формални оквир – печат (Јевтовић 2013: 3). Најстарији налази опека са печатом потичу са простора рајнских провинција, и датирају из времена изградње првих сталних утврђења од камена са крововима и другим елементима од опека. Можемо рећи да појава опека са печатом настаје у време када расте и потражња војних јединица за овим грађевинским материјалом (Јевтовић 2013: 3). Печате на опекама треба посматрати и као потребу за обележавањем својине војних јединица, како би се пратили производи, капацитети радионица, да би се спречио губитак или злоупотреба приликом транспорта, али и као својеврсна потврда квалитета (Kurzmann 2006: 21, 30-31).

Печате за обележавање опека су користиле све војне јединице римске војске, које су их производиле (легије, кохорте, ауксилије, морнарица). Поред рајнских области, масовна производња опека забележена је и на простору Подунавских провинција где су најстарији примерци датовани тек у период династије Флавијеваца (69-96. год. н. е.). Печати су утискивани на површину опека пре печења, када је глина била донекле осушена и стврднута. Отисак на опечи је углавном једини преживели елемент који сведочи о техничкој страни печатарања, с обзиром да је до данас пронађено свега пар печата (Јевтовић 2013: 3). Печати су били израђени од керамике, ређе од метала, а претпоставља се да је коришћено и дрво. Најчешће су правоугаоног облика, ређе кружног или у облику табуле ансате, док су за украшавање коришћени разни декоративни елементи. Печати су могли бити и у облику стопала, што потврђују и налази опека са печатом легије *X Gemina* нађени на локалитету Мишов-Burgstall (утврђење које је требало да постане глави град предложене провинције Маркоманија) (Janek 2018: 596, fig. 2). Типичан војни печат састојао се од картуше-оквира, различитог облика и натписног поља у коме је наведено име јединице. Треба напоменути да поред оних уобичајених, постоје и печати са другим, додатним информацијама (личним именима команданта или мајстора, чиновима, империјалним титулама или називима места). У натпису се редовно користе скраћенице, лигатуре, знаци интерпункције, некад и хедере. Постоје и примери када је натпис дат ретроградно, што представља грешку приликом израде печата. Након утискивања печата, опека би још неко време била сушена, а потом печена у опекарским пећима²⁵. Свеже опеке извађене из калуца, излагане су сунцу да би се осушиле и постављале на земљу, вероватно у широком кругу око радионице²⁶; стога се на опекама, не

²³ Најраније податке о производњи опека налазимо у Витрувијевом делу *De architectura* (II. 8, 18), иако се његови наводи више односе на опеке сушене на сунцу (ћерпич), него на опеке прављење у пећи.

²⁴ Претпоставља се да разлог преласка са опека сушених на сунцу, на опеке печене у пећима, треба тражити у климатским условима новоосвојених области, па се тако на подручју Северне Африке и Блискоисточних провинција Империје употреба ћерпича наставља (Kurzmann 2006: 8-11).

²⁵ Током сушења и печења опека се уједначено смањује (око 5%). Том приликом може доћи до разлике у величини између самог печата и отиска. Разлика достиже и до 18%, а зависи од више фактора, највише од температуре печења (Kurzmann 2006: 22).

²⁶ Витрувије предлаже да је опеку најбоље правити у пролеће или јесен како би се равномерно осушила (Витрувије 2009: 82-83).

ретко, могу наћи отисци шапа домаћих животиња (мачке, пса)²⁷. На опекама се често могу наћи и ознаке датума, које су биле нужне с обзиром да у технологији израде опека сушење представља одлучујућу фазу за квалитет производа. Интересантно је да је на више примерака регистрован урезан број 302, што је могућа дневна норма радника (Петровић 1975: 25).

Претпоставља се да је у војним цигланама у сваком тренутку било у употреби више печата. Поставља се питање по ком критеријуму су опеке печатирани, имајући на уму да нису све опеке произведене у војним цигланама обележене печатом. До данас није дат коначан одговор на ово питање, те се сматра да не постоји униформни обичај за све војне јединице.

Треба рећи да се на печатираним опекама поред помена војних јединица могу наћи и називи ауксилијарних утврђења. Неколико примерака таквих опека који потичу са територије Горње Мезије (Караташ, Ритопек) биће и предмет истраживања у овом раду.

Проблем археолошке интерпретације опека са печатима

Приликом обраде налаза опека са печатима војних јединица, треба бити обазрив, будући да се разлози њихове појаве на одређеној локацији могу двојачко тумачити. У литератури постоји тенденција да се присуство таквих опека често тумачи као потврда боравка одређене војне формације на самом месту налаза или као зона њеног дејствовања. Међутим, чини се да таква размишљања треба у већини случајева узети са великом дозом резерве, из више разлога. Наиме, опеке са печатом на одређеној локацији могу доспети на различите начине. Пре свега велики број таквих налаза може бити употребљен као сполија за градњу објеката из каснијих периода и самим тим променити локацију свог првобитног присуства. Не треба изгубити из вида и да су оне могле бити произведене на неком другом месту и искоришћене као грађевински материјал. Примера ради, опеке кохорте *I Aelia miliaria sagittariorum equitata*, која је била стационирана у кастелу код Клостернојбурга у Горњој Панонији, налажене су у бројним утврђењима њене матичне провинције, али и у Норику (Ferjančić 2018: 10). Извесне индиције могу пружити једино опеке уколико су веома бројне на одређеном локалитету или се пак одређена јединица која се помиње на опекарском печату, потврђује и још неким налазом на истом локалитету, нпр. епиграфским спомеником, војничком дипломом, неким другим предметом са натписом, или пак историјским документом.

Овоме треба додати да се на једном локалитету или у једном утврђењу могу наћи опеке са печатом двеју или више ауксилијарних јединица, што додатно отежава њихово тумачење и сигурније убицирање помоћних одреда у појединим фортификацијама. Дobar пример представља Ритопек, у коме су нађене опеке са печатом кохорте *I Flavia Bessorum* и кохорте *I Pannoniorum* (Васић 1906: 36, сл. 1; Mirković 1968: 51; Васић Деримановић, Адамовић, Николић 2016: 173, сл. 18), као и случај утврђења у Текији у коме су нађене опеке кохорте *V Gallorum* и кохорте *IX Vol(untariorum)* (Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 199-202). Постојање опека са печатом различитих ауксилијарних јединица у истом утврђењу, такође се може тумачити на више начина. Најпре да су погони више помоћних одреда ангажовани у изради опека и изградњи грађевина у истим фортификацијама. Или да су у једном утврђењу биле стациониране различите ауксилијарне јединице или њихови одређени делови истовремено, а могуће и у различитим периодима.

Из вида не треба изгубити и чињеницу да су у појединим фортификацијама поред ауксилијарних јединица могле бити стационирани и одреди легија (Bishop, Coulston 1993: 209). Поред тога легије и ауксилије могле су бити ангажоване у заједничким пословима при подизању утврђења, изградњи путева, мостова и других инфраструктурних послова. Можда

²⁷ Посебно је у овом контексту занимљив налаз округле опеке из околине Битоља на којој је евидентиран натпис „да свиње не погазе цигле” (Петровић 1975: 25).

најбољи пример представља Трајанов мост у чијој изградњи је учествовао велики број легија и помоћних одреда. Наиме, приликом истраживања остатака Трајановог моста, пронађено је неколико опека са печатом различитих ауксилијарних јединица и легија. На печатима опека посведочени су следећи помоћни одреди: *Cohors I Cretum*, *Cohors II Hispanorum*, *Cohors III Brittonum* (Mirković 1968: 113), *Cohors I Antiochensium*, а од легија: *V Macedonica*, *Legio VII Claudia*, *IV Flavia*, *XIII Gemina* (Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984: 50-54).

У слоју сиве растресите земље са доста шута у квадрату L/4 у утврђењу Понтес нађене су опеке *Coh II Hispanorum* заједно са имбрексима и опекама легије *V Macedonica* (Гарашанин, Васић 1980: 22). Ове јединице највероватније су учествовале у градњи утврђења које се налази непосредно уз Трајанов мост.

Према М. Мирковић у време припрема за овај рат могла су бити изграђена утврђења на обе стране Дунава, а вероватно и на острву Сапаји, које лежи насупрот Раму (*Lederata*). На њему је нађена велика количина опека са печатом кохорти које су учествовале у Трајановом Дачком рату: кохорти *II Hispanorum*, *I Cretum* и але *II Pannoniorum* (Mirković 1968: 100, 113).

Проблем при интерпретацији опека са печатом представља и њихова честа фрагментарност, услед које није могуће понудити крајње читање натписа на печату. Посебно у случајевима када је на опекама очуван само предњи део печата са делом натписа који се односи на прва три слова СОН и број одреда. Тада се намеће још један проблем који проистиче из чињенице да су неке јединице нумерисане истим бројевима и да су називи кохорти веома слични. Тако на пример за опеку која је нађена у Сирмијуму није јасно да ли је произведена од стране кохорте *V Gallorum* или кохорте *V Callicorum* (Ферјанчић 2010: 72-73). Овоме треба додати да су поједини натписи на печатираним опекама излизани, те је њихово читање и разрешење веома тешко, а у појединим случајевима и немогуће.

Производња опека и могућности њихове дистрибуције у римском свету

Опеке су релативно јефтин производ, али уједно кабаст и тежак, који се могао дистрибуисати бродовима, речним и морским путем. Имајући на уму да се на територији данашње Србије налазе две значајне реке Дунав и Сава, и овакав начин дистрибуције, путем трговине, не треба одбацити. Међутим, уколико претпоставимо да је просечна носивост једног брода у речној пловидби износила 60-70 тона, тј. око између 7.500 до 8.750 опека, поставља се питање сврсисходности таквог подухвата. Такви транспорти били су веома тешки, поготово ако се на одређеним раздаљинама пловидба морала одвијати узводно, што је додатно успоравало и поскупљивало пловидбу (Црнобрња, Ратковић 2015: 251).

Зато одређени аутори предлажу да је уместо нерационалног превоза опека са удаљености од више стотина или хиљада километара, логичније претпоставити размену људства, као испомоћ приликом градње војне инфраструктуре. Оно је слато као особље које је имало задатак да успостави нове цигларске погоне на за то подесним местима, које је са собом из матичних радионица носило жигове за обележавање. Међу тим особљем ангажовани су и војници у производњи опека, а припадали су слоју *immunes*, односно нису били непосредно везани за војну посаду јединица (Црнобрња, Ратковић 2015: 252).

Као што видимо заиста је постојало пуно начина да се једна опека са печатом војне јединице нађе на одређеном налазишту. Но, и поред бројних проблема у интерпретацији, опеке са печатом представљају веома значајне археолошке налазе. Пре свега оне нам пружају драгоцене податке о називу разних јединица које су могле бити стационаране трајно или повремено на неком подручју, изградњи лимеса на Дунаву, подизању различитих објеката и др. (Петровић 1975: 23). Такође, палеографске одлике печата, њихове димензије, форма, изглед слова, дужина текста, могу у појединим случајевима бити довољна индиција за датирање и смештање помоћних одреда у одређенији временски и просторни контекст.

У даљем делу текста биће наведени досадашњи налази опека са печатом ауксилијарних јединица који потичу са простора провинције Горње Мезије, с циљем да се присуство ових трупа што ближе одреди, у оној мери колико је то могуће. Реч је о фрагментованим опекама које су налажене на разним локалитетима, у оквиру утврђења, разних објеката, у ширим околинама римских насеља. У већини случајева представљају случајне налазе те њихов контекст није сасвим јасан и зато их у интерпретацији треба узети са великом дозом резерве.

Ритопек

Претпоставку да је кохорта *I Flavia Bessorum* била стационарана у Ритопеку, потврђују и налази опека са печатом, које су често налажене у околини. Треба навести да је у Ритопеку почетком 20. века на обали Дунава случајно пронађена војничка диплома која је припадала Марку Антонију Тимесу, војнику који је служио управо у *Coh I Flavia Bessorum* (Васић 1908: 145-150; Ферјанчић 2018: 108-109). На фрагменту једне опеке у делимично сачуваном правоугаоном пољу чита се натпис *FL [] I [] BES (Т 39/1)*. Печат би се могао везати за кохорту *I Flavia Bessorum* (Мирковић 1968: 51; Васић Деримановић, Адамовић, Николић 2016: 173, сл. 18). На већем фрагменту опеке која је нађена на месту званом Оглавак, такође је утиснут печат. У натписном пољу у облику табуле ансате утиснута су слова *CA [ST F] LAV*, што би се могло односити на Кастра Флавијана (*Castra Flaviana*) (Васић Деримановић, Адамовић, Николић 2016: 173-174, сл. 19) (Т 39/2). Ипак, треба имати на уму да се на левој обали Дунава у непосредној близини Дубравице налазило и утврђење *Augusta Flaviensis contra Margum* (Мирковић 1968: 51).

Почетком 20. века у Ритопеку је такође случајно пронађено неколико опека са печатом, западно од брда на коме се налази сеоско гробље. Као место налаза опека наводи се и Плавнички поток у атару села Ритопека који се улива у Дунав. Поменуте налазе опека Народни музеј у Београду откупио је од Младена Лукића из Ритопека. Реч је о фрагментованим опекама и тегулама са различитим типовима печата ауксилијарних јединица: *COH I PAN, COH I PA, ...I PAN, CAST FLAV (Т 39/3)*. На основу печата М. Васић је претпоставио да су опеке припадале ауксилијарној јединици *Coh(ors) I Pan(noniorum)* која се можда извесно време задржала у Ритопеку (Васић 1906: 36, Мирковић 1968: 97). Печат *CAST FLAV* на једној од опека би се могао читати као *Cast(ra) Flav(iana)*.

Нишевац

COHORS I CRETUM SAGITTARIORUM

Одред је посведочен још током Августове владавине. Пред крај Веспасијанове владавине потврђена је као део мезијског гарнизона, на војничкој дипломи између 1. јула 77. и 30. јуна 78. године, као и оној од 7. фебруара 78. године (Ферјанчић 2018: 185, Tabela 78). Међутим, може се претпоставити да је јединица била стационарана у Мезији знатно раније, још за време Клаудија. Такву претпоставку поткрепљује надгробна стела ветерана Тиберија Клаудија Валерија, нађена у Наису. Он је уновачен под Тиберијем, а отпуштен под Нероном после 33 године службе (IMS IV 34; АЕ 1964 262; Јанковић Михалцић 2004: 73; Ферјанчић 2018: 186; Matei-Popescu, Țentea 2018: 49).

Након поделе Мезије 86. године, кохорта *I Cretum sagittariorum* припала је гарнизону Горње Мезије, где је посведочена 94, 96, 100. и 103-105. године (Ферјанчић 2018: 186, Tabela 79). На основу горе поменутог епитафа, помишља се да би њен логор требало тражити у Наису. Ветеран Тиберије Клаудије Валерије пореклом је био из Хијерапитне на Криту, а највероватније је остао у провинцији у којој је служио. Постоје две могућности: да је остао у месту у коме је његова јединица била стационарана, или је изабрао Наис као једно од најзначајнијих урбаних средишта Мезије (Ферјанчић 2018: 186) (Т 36/2). Чини се да локацију

логора овог одреда сасвим сигурно треба тражити у околини античког Наиса. На локалитету Нишевац-Калница (код Сврљига), нађене су опеке са њеним печатом *coh(ors) I Cret(um)*, који се идентификује као *Timacum Maius* на римском путу Наисус-Рацијарија (Petrović, Filipović 2008: 29-43; Petrović, Filipović 2015: 33-36; Petrović, Filipović 2016: 25-33). Из вида не треба изгубити ни оближње утврђење Сврљишки град, које је било у употреби још средином 1. века. На такво датирање посредно указује мермерна плоча која је посвећена Хери Сонкетени (Ἡρῆ Σονκῆτηνῆ), коју је посветио Тиберије Клаудије Теопомп, стратег Дентелетике у Тракији између 46. и 54. године (IMS III/2 101; Petrović, Filipović 2013: 37-38). Стога се може закључити да су опеке употребљене за градњу терми у Нишевцу произведене на неком другом месту (Ferjančić 2018: 187).

Археолошким ископавањима 2014. године на локалитету Нишевац (*Timacum Maius*) нађено је девет опека са печатом кохорте *I Cretum*, које су биле узидане у римско купатило. Значајно римско насеље на овом налазишту основано је средином 1. века и трајало је све до половине 5. века када је пострадало у хунској најезди, као и оближњи Наисус (Petrović, Filipović 2015: 33-34).

У археолошкој кампањи 2012-2014. године истраживане су римске терме на левој обали Сврљишког Тимока. У питању је грађевина, димензија 11 x 9 м, оријентисана север-југ, која се састоји од две просторије са системом хипокауста. Њеним истраживањем нађено је девет опека са печатом *Coh(ors) I Cret(um)* (Т 41/2, Т 42/1).

Са друге стране, натпис ове кохорте на опеци из Ледерате (Рам), на горњомезијском лимесу, указује на њену наредну локацију у освет Трајанових похода на Дакију (Петровић 2017: 102; Petrović, Filipović 2021: 133-134, fig. 2) (Т 40/1). Иако је овај примерак опеке оштећен, ипак је видљив печатирани натпис у форми табуле ансате, чији палеографске особине дају основу да се натпис датује уочи Трајанових Дачких ратова (Petrović, Filipović 2021: 133).

Кохорта *I Cretum sagittariorum* учествовала је у Трајановом дачком походу. Вероватно је била ангажована и на изградњи Трајановог моста на шта указују налази опека са њеним печатом (Гарашанин, Васић 1980: 9). Након освајања Дакије остала је у новоосвојеној провинцији што потврђују дипломе из 110. и 114. године, као и неколико опека и тегула са њеним печатом (Ferjančić 2018: 187, Tabela 80). Опеке са печатом *coh(ors) I Cret(um)* нађене су и у Банатској Паланци (Т 40/2), у близини острва Сапаје и утврђења које се идентификује са Транследератом, изграђена непосредно по оснивању Дакије 106. године (Răuț, Bozu 1979: 201, Matei-Popescu, Țentea 2006: 89; Цуњак, Јовановић 2014; Петровић 2017: 102-103; Ferjančić 2018: 188; Piso, Ardet, Timoc 2019: 89-90).

Ниш

Претпоставља се да је посаду античког Наисуса, током 2. и 3. века, чинио одред *Cohors I Aurelia Dardanorum*, формиран током владавине Марка Аурелија. Да је ова јединица боравила у данашњем Нишу, сведоче епиграфски споменици као и фрагменти опека и тегула, пронађени у отвореном трему малог Саборног храма у Нишу. Археолошка истраживања, које је спровео Завод за заштиту споменика културе 1994. године, на локацији Мали Саборни храм, дала су занимљиве податке. Наиме, у сонди 1, на дубини од 1.85 м, у слоју изразито влажне земље, заједно са керамиком с краја 2. и почетка 3. века, пронађене су и опеке са жиговима, од којих је сачувана само једна тегула. Кровна опека је имала утиснут печат, са натписом који је дат у позитиву, изведен у плитком рељефу, у правоугаоном пољу са словима висине око 1.7 цм, изнад којих је видљив само део горње ивице правоугаоног поља (Максимовић 2004: 204). Реч је о већем фрагменту опеке, димензија 27 x 16 x 2.5-3.2 цм. Са допунама предложено читање натписа гласи: CO(HO)R(S) PRI(MA) AUR(ELIA) DA(RDANORUM) (Т 41/1). Према

натпису може се закључити да је очигледно била израђена за потребе прве дарданске кохорте, која је била смештена у Наису, као средишту за организацију одбране северне Дарданије у време Маркоманских ратова.

Да је прва дарданска кохорта била стационарирана у Наису потврђује и надгробни споменик Г. Јулија Севера из Наиса, који је служио у овој јединици, *G. Iul(ius) Severus mil(es) coh(ortis) I Aur(eliae) Dard(anorum)*. Налаз је откривен у Нишкој тврђави 1887. године, али му се касније, нажалост, губи сваки траг. По свему судећи изгледа да су у међувремену изгубљене и опеке са печатом ове јединице, које су се чувале у нишком музеју. На срећу, 2003. године у музеј пристиже једна опека прве дарданске кохорте, посредством М. Поповића, радника Музеја из села Каменице. Налаз је првобитно нађен археолошким радовима 1988. године на локалитету „Манастириште Св. Ђорђа”, односно извађен из обрушене земље, уз јужни зид припрате, старијег сакралног објекта. Изнад села Каменице, у клисури „Девојачко ждрело”, налазе се остаци римског аквадукта. По аутору М. Максимовић, налаз опеке са жигом прве дарданске кохорте из Каменице се највероватније може довести у везу са њеном функцијом у смислу обезбеђења, у овом случају виталног објекта као што је водовод (Максимовић 2004: 206).

Timacum Minus

Приликом ископавања утврђења нађене су опеке са печатом *coh(ors) II Aur(elia) Dard(anorum)*. Током друге половине 4. века, искоришћене су за поплочање источне куле јужне капије (Петковић et al. 2005: 13). Јединица је чинила посаду утврђења Тимакум Минус, што је потврђено бројним епиграфским налазима.

Текија

Приликом археолошких ископавања утврђења у Текији пронађено је неколико фрагмената римских печатираних опека и тегула. Четири имају печат у облику табуле ансате са натписом *Coh(ors) V Gallo(rum)* (Т 42/2). Остали примерци имали су печат такође у облику табуле ансате са натписом *Coh(ors) IX Gem(ina) Vol(untariorum)*, док је на једном фрагменту утиснут печат *Coh VIII* (Сermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 199-202) (Т 43/1).

***Diana* (Караташ)**

Кастел код Караташа је један од највећих и најзначајнијих ауксилијарних логора на сектору горњомезијског лимеса, са површином од преко 3 хектара (Кондић 2013: 46). По свему судећи он није напуштен ни након Трајановог освајања Дакије, када је померање границе са Дунава на север довело до напуштања већине утврђења на горњомезијској обали. Био је удаљен од моста на Дунаву око 12 км (Мirković 2015: 90). У утврђењу су пронађене опеке са печатом (DAR/DRP), DIANA (Кондић 2013: 40, сл. 5; Mirković 1968: 112) (Т 43/2). Аналогни примерци опека са печатом *DAR DIANA = Da(cia) R(ipensis) Diana*, пронађени су и у Прахову (Piso, Ardet, Timoc 2019: 133-134). На основу ових опека претпоставља се да је постојало још једно утврђење *Diana*. Према Ф. Баришићу насеље или кастел тог имена налазио се у регији *Aquensis* (Mirković 1968: 94, 112).

У Смедереву је откривена једна опека са печатом *Eq(uites) D(almatae) Aur(eomonte)*. Истоимено одељење забележено је на печату опеке из Виминацијума: *Eq(uitum) Dal(mat)ar(um) s(ub) c(ura) Verac(i) p(rae)p(ositi) f(ecit) Mucianu(s)*. Претпоставља се да је реч о одељењу Далмата које је било стационарирано у Купама или Пинкуму (Mirković 1968: 84).

Опеке са печатом појединих одреда које су откривене у Голупцу, нису довољне за пружање одређенијих закључака о војној посади током првих векова Царства. На печатима су потврђене: *Cohors I Flavia Hispanorum* и једна кохорта са бројем V (Mirković 1968: 103). Опеке

са печатом *I Flavia Hispanorum* налажене су и у Виминацијуму, датоване у 2. век (Mirković 1968: 104). У утврђењу *Ad Scrofulas* нађене су опеке са печатом кохорте *I Lusitanorum* (Mirković 1968: 107).

Претпоставља се да је на лимесу постојало неколико војних радионица опека. На основу археолошких примерака са сачуваним печатима закључујемо да су их производеле различите војне јединице: одељења легија или помоћних одреда. Производња легијских официна је била врло разграната, с обзиром да су опеке са жигом легије *VII Claudia* и *IV Flavia* налажене на многим локалитетима у Горњој Мезији, чак и ван граница ове провинције. Радионице су постојале у Сингидунуму, Трикорнијуму, Маргуму, Виминацијуму, Пинкуму, Купама, Бононији, Дијани и Аквама (Mirković 1968: 140-141).

Погоне помоћних јединица за производњу опека није могуће са сигурношћу за сада убицирати. Логично је претпоставити њихово постојање у Горњој Мезији, судећи по досадашњим налазима опека са печатима ових одреда, од којих су неки у овој провинцији били стационарани неколико година или чак деценија²⁸. Највероватније је масовна производња опека била добро организована, тако да производи нису само подмиривали потребе у грађевинском материјалу Горње Мезије, већ су дистрибуисани и до неких градова суседних провинција. Нема сумње да су опеке произведене од стране помоћних одреда чиниле један веома важан сегмент римске грађевинске и економске производње у овом делу Империје. Такође, на основу опека са печатом можемо претпоставити да су ауксилијарни одреди имали активно учешће у важним грађевинским, војним инфраструктурним пословима, као што су градња мостова, путева, утврђења и др. Ово надаље указује да је међу војницима помоћних одреда било и оних који су владали и занатским вештинама, као што су зидари, каменоресци, ковачи и бројне друге занатлије.

Налази наоружања и војне опреме у горњомезијским утврђењима

Изучавање оружја и војне опреме римског војника има веома дугу традицију, како у инострану, тако и у домаћој научној литератури. Занимање за ову значајну тему римске археологије, јавља се веома рано. Сходно томе, бројни научни радови посвећени су појединачним налазима, парадним примерцима наоружања, док неки представљају веома студиозна и капитална дела, у којима је обрађен велики корпус грађе.

Када је реч о овој теми, најпре треба навести значајан пионирски, али врло узоран рад В. Хофилера, с почетка 20. века (1910, 1911). Од радова страних аутора свакако треба издвојити дела П. Кузина (1926), Х. М. Д. Паркера (1928), Х. Р. Робинсона (1975), М. Ц. Бишопа и Ј. Ц. Н. Калстона (1993), Х. Клумбаха (1973), Ј. Гарбаша (1978), И. Радман-Ливаја (2004), Ј. Николај (2007), Д. Амато, Р. Самнер (2009) и др.

У домаћој стручној литератури овој теми такође је посвећен велики број радова: Ђ. Мано-Зиси (1957), М. Манојловић-Маријански (1964), Д. Пилетић (1971), П. Милошевић (1981), И. Поповић (1993). Посебно треба издвојити веома студиозан магистарски рад професора М. Вујовића (1998) у коме су обрађени сви дотадашњи налази римског наоружања и војне опреме у Горњој Мезији и југоисточном делу Паноније, који се и данас, не без разлога цитира. Вредни помена су и следећи радови М. Вујовић (1995, 1997, 2000-2001, 2008, 2009, 2013, 2017), Даутова-Рушевљан В., Вујовић М. (2006, 2011) и др.

²⁸ Треба размишљати и о местима на којима су цигларски погони могли бити успостављени. Највероватније је реч о подручјима која су обилувала добром глином, у близини путева, воде (потока, речних токова) и шуме због дрвета које је коришћено за загревање цигларских пећи. За детаљније податке о производном процесу израде опека у Римској империји погледати докторску дисертацију колеге Љ. Јевтовића (Jevtović 2023: 31-49).

Развој наоружања и опреме римске војске био је у директној вези са развојем и ширењем Римске империје, а такође подложен разним утицајима са стране, који су обогаћивали арсенал оружја новим елементима, ефикаснијим типовима, техникама борбе (Vuјović 1998: 6). Вишевековна историја Римског царства, довела је до појаве различитих типова наоружања, који су остајали мање или више у употреби. Треба имати на уму да војску Рима нису представљале само легије, већ и у великој мери помоћни одреди (*auxiliae*), који су попуњавани ратницима из редова аутохтоних популација. Тако се појам наоружања и опреме римске војске, треба схватити у једном разуђеном обиму, обухватајући разнолик арсенал оружја и војне опреме.

Судећи по подацима које нам пружају писани али и ликовни извори, опрему римског војника у најширем смислу сачињавали су различити предмети који нису искључиво припадали сфери војничког живота. Јосиф Флавије наводи да је римски војник у пешадији, поред личног наоружања носио још и тестеру, лопату и секиру, а осим тога каиш, срп, ланац и залихе хране (Jos. Flavius, *De Bello Iudaico*, III, v. 5). У категорију опреме војника спадају и различити бронзани судови који су се свакодневно користили, како у цивилном тако и у гарнизонском животу. То су пре свега котлићи (*situlae*) и касероле (*trulae*) (Vuјović 1998: 6-7).

Оружје римског војника можемо поделити у две основне категорије, дефанзивно и офанзивно наоружање:

Дефанзивно наоружање:

1. шлем (*galea, cassis*)
2. оклоп (*lorica*)
3. штит (*scutum*)
4. кнемиде (*ocrae*)

Офанзивно наоружање:

1. мач (*gladius, spatha*)
2. бодеж (*pugio*)
3. копље (*hasta, lancea*)
4. пилум (*pilum*)

У стручној литератури дуго је била присутна претпоставка да су легионари и ауксилијарни војници били различито наоружани. Одређени типови оружја као што су: мач типа гладијус, skutum, пилум, лорика сегментата, одређени типови шлемова, строго су опредељивани као легионарско наоружање²⁹. Таква хипотеза била је заснована на основу представа на Трајановом стубу (Coulston, Phil 1988), на коме је приказано неколико типова римских трупа, посебно две различите класе пешадијских јединица. Војници који су приказани са обручастим оклопом (*lorica segmentata*) и правоугаоним штитовима опредељивани су као

²⁹ Поменуте разлике у наоружању могле су бити израженије у раноцарском периоду, међутим, оне су постепено нестале. Познато је да легије временом напуштају гладијус и све чешће се наоружавају спатама и овалним штитовима, а пилум познато бацачко копље легионара такође се постепено напушта. Обручасти оклоп излази из употребе почетком 3. века за време владавине Септимија Севера (Bishop, Coulston 1993: 145, 209; Sumner 1997: 60).

легионари или припадници преторијанске гарде, док су они наоружани овалним штитовима и каричастим оклопима сматрани припадницима помоћних одреда (Bishop, Coulston 1993: 206).

Међутим, појединачне налазе оружја тешко је опредељивати као легионарске или ауксилијарне. При њиховој детерминацији потребно је у обзир узети све околности налаза, а посебно контекстуалне. Када је реч о налазима наоружања који потичу из утврђења не треба заборавити чињеницу да су римске фортификације вишеслојни локалитети, често коришћени неколико векова. При њиховој датацији треба у обзир узети и археолошки материјал друге врсте (керамика, новац, стакло) који се могу наћи у истом културном слоју. Ово посебно важи за налазе копаља и стрела чији се облици у готово непромењеном облику користе од праисторије до краја средњег века, те као такви представљају хронолошки неосетљиве налазе. При анализи наоружања из утврђења свакако у обзир треба узети и епиграфске споменике, војничке дипломе и опеке са печатом, на основу којих је могуће одредити присуство ауксилијарних јединица у фортификацијама, посебно када су епиграфски споменици и налази наоружања датовани у исти период. Са друге стране појединачни налази наоружања са натписима или пак они који потичу из затворених гробних целина такође се могу нешто прецизније датовати.

Међу првим истраживачима који су посумњали у различитост легионарског и ауксилијарног наоружања био је аутор Улберт, разматрајући велике количине налаза лорике сегментате (обручасти оклоп) из ауксилијарног утврђења Risstissen³⁰. Налази оклопа овог типа налажени су нарочито у дунавским утврђењима Aislingen, Hüfingen, Oberstimm, која се због одсуства епиграфских сведочанстава не могу одредити као легијски логори. Штавише, провинција Raetia, у оквиру које се налазе поменута утврђења није имала стално стационирану легију, барем до времена Марка Аурелија (Bishop, Coulston 1993: 206). Делови обручастог оклопа налажени су и у ауксилијарним утврђењима Горње Мезије: Текији, Чезави, Космају, Тимакум Минусу и Понтесу (Vujović 1998: T VI/ 1, 2, 6, 9, 3, 8, 5, 7, 10-12) (Т 44/1).

Треба поменути и истраживања аутора Максфилда (1986) и Фререа (1974) који су у својим студијама разматрали могућност да су ауксилијарни војници били наоружани обручастим оклопима. Иако за сада нема репрезентативног налаза који би сведочио да је овај тип оклопа коришћен у помоћним одредима, његова могућа употреба међу ауксилијарним војницима се не искључује (Bishop, Coulston 1993: 209).

Са друге стране, за разлику од обручастог оклопа, каричасти (*lorica hamata*) и љуспасти оклоп (*lorica squamata*) сматрани су наоружањем помоћних одреда. Међутим, бројне ликовне представе на епиграфским споменицима и касноантичком новцу, показују да су ову врсту оклопа користили легионари, али и сами императори (RIC VII, 59v, 64v)³¹. На рељефу из Осуне у Шпанији, који датира из 1. века пре н. е. представљен је легионар опремљен каричастим оклопом (Robinson 1975: 164, fig. 175). Надгробни споменик војника Гаја Валерија Криспа из легије *VIII Augusta* из Wiesbaden-a, јасно показује употребу каричастог оклопа у легијама у периоду Флавијеваца³². Легионар *Castricius Victor* на надгробној стели у Аквинкуму такође је представљен са каричастим оклопом (Sumner 1997: 49). Прикази римских војника на метопама споменика из места Адамклиси (*Tropaenum Traiani*) потврђују да је употреба каричастог оклопа међу легионарима настављена и у каснијем раздобљу током Трајанове владавине (Robinson

³⁰ Пилум и артиљеријски пројектили који се сматрају легионарским наоружањем, налажени су такође у ауксилијарним утврђењима (Sumner 1997: 60).

³¹ Фрагменти каричастог оклопа и други налази наоружања и војне опреме, нађени су у Галеријевом тумулу на Магури недалеко од Феликс Ромулијане, где је извршен чин царске апотеозе (Поповић 2010: 156, сл. 128, 129; Vujović 2017: 239-250).

³² Аутор Peterson претпоставља да је каричасти оклоп у легијама коришћен још у доба Републике, током 3. и 2. века пре н. е. (Peterson 1992: 13).

1975: 170, pl. 476, 477; Bishop, Coulston 1993: 85; Sumner 1997: 18, 19, 22, 36, 63; Fulger, D'Amato 2018).

Ликовне представе показују да је и љуспасти оклоп коришћен међу легионарима, коњаницима, а носили су их и сами императори (Robinson 1975: 157). Разлог његове тако широке употребе треба тражити у чињеници да је овај тип оклопа могао бити јако атрактиван. Израђен од бронзаних, металних или месинганих плочица, које су међусобно повезиване у различитим комбинацијама, могле су пружити потребну декоративност (Sumner 1997: 53, 55). Његова скромнија цена израде, лако одржавање и поправка услед оштећења, свакако су неке од његових предности (Vujić 1998: 25; Dautova Ruševljan, Vujić 2006: 43).

На надгробним споменицима из Вероне, приказани су један центурион и аквилифер из легије *XI Claudia*, наоружани љуспасти оклопима. Представе легионара са овом врстом оклопа срећемо и на једном споменику из Карнунтума (Sumner 1997: 21), као и на већ помињаним метопама споменика из Адамкисија (Robinson 1975: 158, pl. 446-449; Sumner 1997: 57; Fulger, D'Amato 2018). Да је љуспасти оклоп коришћен и од стране припадника ауксилијарних јединица сведоче ликовне представе из Бона и Колчестера (Bishop, Coulston 1993: 85, fig. 50.2; 86, fig. 49/1, 2, 3). Када је реч о горњомезијским утврђењима, свега једна плочица овог оклопа, нађена је у Бољетину (Vujić 1998: T IV/15). Са подручја провинције Горње Мезије, потиче и једна касноантичка ликовна представа љуспастог оклопа. Реч је о порфирној глави цара Галерија која је откривена у Феликс Ромулијани. Украшена је између осталог медаљонима и бистама тетрарха, од којих је један приказан са љуспасти оклопом (Поповић 2013: 175-176, сл. 93).

Дугогодишња археолошка ископавања горњомезијских утврђења изнедрила су на светлост дана велики број налаза наоружања. Поред већ поменутих делова оклопа, налажени су шлемови, штитови, мачеви, копља, стреле, делови лука, пројектили за праћку, делови коњске опреме, који су веома студиозно обрађени у магистарском раду професора М. Вујовића (1998).

С обзиром да је највећи део штита израђиван од органског материјала (дрвета, коже) у археолошком запису су најчешће сачувани његови метални делови: умба, рукохвати, окуви са клиновима. Имајући на уму да се облици умба временом мењају, могуће је на основу њихове форме предложити нешто одређенију датацију. Ауксилијарне јединице биле су наоружане штитовима од равних плоча, правоугаоног, овалног или хексагоналног облика, док је правоугаони конвексни штит дуго био препознатљиво оружје легионара (*scutum*) (Vujić 1998: 40-41).

Из горњомезијских утврђења потиче неколико налаза умба, руковата и окова ободе штитова. Разноврсни су по свом облику и припадају различитим типовима овог дефанзивног наоружања. Проналажени су приликом археолошких истраживања римских утврђења: Бољетин (*Smorna*) (T 44/2, T 45/1, 2), Равна (*Camps*) (T 46/1), Чезава (*Novae*) (T 46/2), Равна (*Timacum Minus*) (T 47/1), Текија (*Transdierna*) (T 47/2-4). Бољетински примерак калотастог умба израђен је од гвожђа димензија 20 x 6 cm. Кружне је основе са једним очуваним клином правоугаоне главе. По свој прилици припадао је штиту равне плоче кружног облика, често коришћен у ауксилијарним јединицама, нарочито у коњици. Датовањ је другу половину 3. – почетак 4. века (Vujić 1998: 44, T IX/1).

Други налаз бољетинског умба (Vujić 1998: 44, T IX/2, T X/2, T XI/2) као и примерци из Равне (*Camps*) (Vujić 1998: 44, T X/1) и Чезаве (*Novae*) (Vujić 1998: 44, T XI/1) припадају веома раширеном типу штитова, такође често коришћених у наоружању ауксилијарних трупа римске војске, мада треба нагласити да су их употребљавали и германски ратници. Ради се о умбима кружног облика са мање или више наглашеним раменом, израђеним

од гвожђа датираним у период 3-4. века. Аналогни примерци налажени су у утврђењима у Немачкој (Nabbefeld 2008: 177, Т. 26/269; Т. 12/61, 64; Т. 40/397; Nicolay 2007: 322, pl. 11).

Од офанзивног наоружања у горњомезијским утврђењима највише су заступљени налази копаља и стрела³³. Копља су налажена у следећим ауксилијарним утврђењима: Чезава (Т 47/ 5, 6, 7), Понтес (Т 48/1), Бољетин (Т 48/2, 3), Текија (Т 48/6, 9), Ритопек (Т 48/4), Тимакум Минус (Т 48/5), Чезава (Т 48/7, 8) (Vuјović 1998: 84-96, Т XXVII-XXXI). Датована су у шири временски период од 1. до 4. века, јер представљају хронолошки мање осетљиве налазе. Њихови облици јављају се у готово неизмењеном облику у дугим временским раздобљима и зато их је веома тешко детерминисати, уколико не потичу из јасних археолошких контекста (Radman-Livaja 2004: 27). Налазе копаља из горњомезијских ауксилијарних утврђења, можемо одредити као власништво припадника помоћних одреда, уз велику дозу резерве, будући да не треба искључити и њихову употребу од стране легионара или коњаника. Иако су у раноцарском периоду легионари користили пилум као бацачко копље, претпоставља се да током владавине Марка Аурелија долази до распрострањене употребе обичних копаља, како међу ауксилијарним јединицама тако и међу припадницима легија (Vuјović 1998: 84; Dautova Ruševljan, Vuјović 2006: 51-53).

Са територије Горње Мезије потиче и неколико примерака спата из периода 2-3. века, које су нађене на следећим локалитетима: Пожаревац-Болница (Piletić 1971: 8, Т IV/14; Vuјović 1998: Т XVIII/1) (Т 49/1), Ниш (Piletić 1971: 11, Т XII/54; Vuјović 1998: Т XVIII/2) (Т 49/2), Зидинац код Кладова (3-4. век) (Vuјović 1998: Т XIX/1) (Т 49/3). Периоду 2-3. века припадају и примерци срцоликих и овалних окува канија, који су нађени приликом истраживања: Равне (*Campsa*) (Т 50/1), Равне код Књажевца (*Timacum Minus*) (Т 50/2), Бољетина (Т 50/3,6), Текије (Т 50/4), Чезаве (Т 50/5) (Vuјović 1998: 63, 64, 65, Т XXI/1, 2, Т XXII/4, Т XXI/4, Т XXII/2, Т XXII/5).

Римска војска састојала се и од одреда опремљених оружјем дугог домета као што су стреле и праћке. Ове јединице биле су изузетно корисне с обзиром да су чиниле важну подршку пешадијским трупам, с циљем да десеткују непријатеља и изазову неред у његовим редовима. Посебно су биле ефикасне у борби против неоклопљених противника и коњице. Њихова улога је била посебно изражена приликом опсада и одбрана утврђења, пристаништа, контроле приобаља, прелаза река, одбране рударских постројења итд.

Горњомезијске јединице стрелаца и праћкаша не помињу се у писаним изворима, а за сада нису познате ни ликовне представе са територије ове провинције, на којима су приказани припадници ових трупа. Зато су археолошки налази врхова стрела и пројектили праћки драгоцени, јер потврђују присуство ових јединица у горњомезијским фортификацијама (Vuјović, Cvijetić 2018: 35).

У римској војсци редови стрелаца углавном су формирани од припадника помоћних одреда, већином из оријенталних области, које су биле познате по умешности у коришћењу луком и стрелом (Radman-Livaja 2004: 55; Ferjančić 2018: 8; Sumner 1997: 108)³⁴. Поред пешадијских јединица у римској војсци постојале су и трупе коњаника-стрелаца (*equites sagittarii*) (Vuјović 1998: 100).

Археолошки налази врхова стрела потичу са следећих горњомезијских утврђења: Ртково-Гламија, Чезава, Ритопек, Салдум, Равна (*Campsa*), Бољетин, Равна (*Timacum Minus*),

³³ Треба напоменути да налази копаља и стрела не морају нужно означавати војну присутност, јер су она често коришћена у лову, па стога и њихову цивилну употребу не треба заборавити (Radman-Livaja 2004: 27).

³⁴ Поједине ауксилијарне јединице римске војске добијале су своје називе по латинској речи за стрелу (*sagitta*), па су тако познате кохорте: *I Antiochensium sagittariorum*, *I Cilicum milliaria equitata sagittariorum*, *II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum*, *I Cretum sagittariorum*. Њихово присуство потврђено је на територији Горње Мезије (Ferjančić 2018: 103, 164, 180, 185).

Губеревац, Понтес. Разнолике су по својим облицима, те их можемо разврстати у неколико група: листолике са усадним трном (Т 51), листолике са усадним тулцем (Т 52), тробриде (Т 53), четворобриде (Т 54). Као и у случају копаља ради се о врховима стрела које су мање хронолошки осетљиве, те су датоване у раздобље 1. до 4. века (Vuјović 1998: 100-120, Т XXXIII-XXXVI). Од опреме стрелаца на територији Горње Мезије, издваја се коштана оплата рефлексног лука из 1-2. века нађена у Текији (Т 55/1, 2). Она потврђује рано присуство стрељачких јединица на горњомезијском лимесу (Petković 1995: 51; Vuјović 1998: 102, Т XXXVI/1, 2). Претпоставља се да је одређен број ауксилијарних јединица стационираних на Балкану током периода Антонина реформисан и допуњен великим контингентима стрелаца (Vuјović, Cvijetiћ 2018: 40).

Поменуते налазе стрела (*sagitta*) из горњомезијских утврђења можемо сагледавати као власништво ауксилијарних јединица, међутим, као и у случају копаља такву детерминацију ипак треба узети са дозом резерве, јер су оне могле бити коришћене и од стране других трупа (Vuјović, Cvijetiћ 2018: 44). Такође, на уму треба имати да су археолошки налази стрела у утврђењима могла бити власништво римских војника, као и да су одапете од стране непријатељских снага током опсаде (Vuјović, Cvijetiћ 2018: 48).

Када је реч о праћкашким јединицама (*fundatores*) Римљани су их највероватније преузели са Оријента. Редовно су ангажовали посебно увежбане ауксилијарне јединице из крајева познатих по прецизности и вештини гађања праћком, као што су: Сирија, Ахаја, Родос, Либија, Балеарска острва (Vuјović 1998: 122; Dautova Ruševljan, Vuјović 2006: 54). Интересантна је вест коју нам оставља Вегеције, да је поред многобројних вештина и гађање каменом, било оно руком или из праћке, спадало у редовну обуку регрута током првих неколико месеци по ступању у војну службу (Veg. I, 16).

Како помен праћкаша на подручју Горње Мезије за сада не налазимо ни у историјским изворима ни у епиграфском фондусу, археолошки налази зрна праћки из Стојника (Т 55/3) и Чезаве (*Novae*) (Т 56), представљају једине, али веома драгоцене доказе о присуству праћкашких јединица у овој провинцији (Vuјовић 2007: 297). Чувају се у Народном музеју у Београду и у Археолошкој збирци Филозофског факултета у Београду.

У античкој збирци Народног музеја у Београду, чува се 24 добро очуваних примерака оловних пројектила праћки. За већину налаза недостају прецизни подаци о месту и условима налаза. Извесно је да 5 зрна потичу са Космаја од којих је један нађен приликом археолошких ископавања стојничког кастела, које је спроводио Н. Вулић 1911-1913. године. То би најпре могло да се односи и на преосталих 12 примерака истог облика, за које у инвентару не постоје ближи подаци (Vuјовић 2007: 303). Место открића ових пројектила, може се локализовати само на површине објеката који су тих година истражени. Током ове кампање радило се на откривању источног платна бедема на коме је констатована и једна кула, као и на испитивању спољашњег рова уз сам бедем, док је у унутрашњости откривено неколико грађевина. Најизвеснијом се чини могућност да су пројектили нађени у близини бедема, односно кула. Сви примерци израђени су ливењем у калупима, вретенастог су облика, са изразито зашиљеним крајевима. Њихова тежина износи 126-138 г, што приближно одговара вредности једног *quincunx*-а који је износио 136.44 г, односно 30-32 античких драхми (Vuјовић 2007: 301-303, сл. 2).

Иако за сада не постоје докази о производњи оловних пројектила праћки на Космају (налази полуфабриката, калупа, алатки), могуће је са великом дозом опрезности претпоставити да су израђивана у близини стојничког кастела. Ово мишљење је могуће понудити на основу интезивне металуршке активности и експлоатације руде сребра и олова на Космају која је потврђена и другим археолошким налазима (Vuјовић 2007: 303). Праћке су можда израђиване у некој од радионица бројних ауксилијарних јединица које су боравиле у стојничком утврђењу, што је потврђено и епиграфским налазима: *Cohors II Aurelia nova milliaria equitata*

civium Romanorum, Cohors V Callaecorum et Lucensium и *Cohors I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* (Dušanić 2010: 692; Vujović, Cvijetić 2018: 52-54).

Велики број пројектила праћки израђених од печене земље нађен је у римском утврђењу код Чезаве (*Novae*) које је саграђено у Ђердапској клисури на самој граници Царства. Највећи број пројектила за праћку нађен је на сектору југоисточног бедема, тј. куле између југозападног улаза и куле IV где је пронађено 90 комада (Pribaković 1969: 153), као и у кулама V и III. Таква концентрација зрна на једном месту указује да је реч о локацији на којој је извршено сабирање муниције која је била покривена распоредом праћкаша и стрелаца дуж бедема и кула ради ефикасније одбране (Вујовић 2007: 304; Вујовић 2009: 253). Распоређени на бедемима и кулама утврђења са дометом од 100 до 200 м, праћкаши су својим дејством могли да покрију велики простор око кастела. Ово је нарочито битно када се има на уму да се поред утврђења *Novae*, налазио један од важнијих прелаза преко Дунава (Вујовић 2009: 253).

Укупно је у овом утврђењу пронађено 147 зрна праћки, од којих већина потиче из слојева 2-3. века (Вујовић, Cvijetić 2018: 52). Израђени су од добро пречишћене глине, која својом фактуром подсећа на материјал коришћен за производњу опеке. Мека глина је мешана и обликована котрљањем између дланова, чиме је добијана одговарајућа форма. Дужине откривених пројектила се крећу од 5.5 до 10 цм, а тежина 45-259 г. Различите тежине указују на постојање различитих калибара који су могли бити коришћени за различите намене или различит домет (Вујовић 2007: 305).

Довођење у везу налаза пројектила за праћку из утврђења код Чезаве са карактером војне посаде је неизвесно, али не и немогуће. И поред чињенице да још увек не постоје епиграфске потврде о присуству искључиво праћкашке јединице на тлу Горње Мезије, извесно је да међу трупима на дунавском лимесу треба имати у виду и оне које су источњачког порекла, управо из оних области које су давале најбоље стрелце и праћкаше (Вујовић 2007: 307). Да је у утврђењу *Novae* могла бити смештена ауксилијарна јединица типа *cohors quinquenaria* од око 600 војника, потврђују и димензије самог кастела 130 x 140 м, око 1.6 хектара површине. Са друге стране налази коњичке опреме (Вујовић 2009: 252, fig. 7) пружају индиције да је у утврђењу можда била смештена и коњичко-пешадијска јединица *cohors equitata*, са око 480 пешадијца и 120 коњаника (Вујовић 2007: 307; Вујовић, Cvijetić 2018: 52). На карактер посаде указују и епиграфски налази који потврђују боравак кохорте *I Montanorum civium Romanorum*, сиријске кохорте *I Antiochensium*. Посвета сиријском божанству Јупитеру Долихену, у облику бронзане плочице нађене у принципији 2-3. века (Васић 1984: 118, fig. 22/11) (Т 8/1), свакако је још један од показатеља присуства источњачке јединице у овом утврђењу (Вујовић 2007: 308).

Опрема коњичких јединица (*alae*)

Улога коњице била је од изузетног значаја, с обзиром да су у њеном саставу улазиле извиђачке, артиљеријске, инжењерске и друге јединице, које су у већем или мањем обиму у свом саставу такође имале коњанике обучене за различита дејства (Вујовић 1998: 130). Зависно од својих тактичких и маневарских способности, поједини коњички одреди су могли да буду и стрелачког карактера, наоружани луковима и стрелама, па чак и праћкама.

Људство у коњичким трупима римске војске неретко је попуњавано војницима страног порекла, посебно из оних подручја чији су житељи били познати као вични ратници у борби на коњима. Тако су углавном ангажовани појединачни припадници или целокупни одреди коњаника германског, галског, северноафричког или другог порекла (Вујовић 1998: 130).

Коњица је била подељена на але (*alae*) као саставни део легија или мешовитих коњичко-пешадијски јединица познатих као *cohortes equitatae*. Але су биле састављене искључиво од коњаника и подељене на мање одреде који се зову *turmae*. У зависности од броја војника, могле

су бити *quingenariae*, што значи да су имале 500 војника, и *milliariae*, што значи да су имале 1 000 војника. Једну алу од 500 војника чинило је 16 турми, а ону од 1 000 коњаника 24 турме. Турмама су заповедали декуриони (*decuriones*). Заповедници ала припадали су витешком staleжу (*equites Romani*). Алама од 500 војника командовали су префекти (*praefecti*), а онима од 1 000 војника трибуни (*tribuni*) (Ferjančić 2018: 7).

На основу помена у војничким дипломама на територији Горње Мезије до сада је потврђено присуство следећих ала³⁵: *ala I Claudia nova miscellanea*, *ala I Gallorum Flaviana*, *ala I Hispanorum Campagonum civium Romanorum*, *ala II Pannoniorum veterana (II Gallorum et Pannoniorum)*, *ala praetoria singularium*. У зависности од историјских прилика ове коњичке јединице су се краће или дуже задржавале у Горњој Мезији. Међутим, за сада, на основу расположиве грађе није могуће прецизно одредити њихове логоре у којима су биле стациониране. Једино се претпоставља да је *ala II Pannoniorum veterana* могла бити стационирана у Рацијарији или њеној околини (Matei-Popescu, Țentea 2018: 25).

Поменуте але су на простор Горње Мезије долазиле углавном тако што су премештане из других провинција (Далмације, Германије, Британије, Сирије), уочи припрема војних похода против племена северно од Дунава попут: Јазига, Роксолана, Сармата или Дачана. Зато се њихово присуство у овој провинцији може пратити од краја 1. и током 2. века.

Археолошким ископавањима горњомезијских утврђења пронађен је и извешан број налаза који се могу одредити као опрема коњице. У питању су метални елементи попут: окова седла, различити типови разводника, алки, фалера, привезака, разводних омчи, жвала, мамуза. Налажени су у следећим утврђењима: Бољетин (Т 57/1), Чезава (Т 57/2-6), В. Градац (Т 57/7), Понтес (Т 57/8, 9), Равна (*Camps*) (Т 57/10) и датују се у шири временски период од 1. до 4. века (Vuјović 1998: 131, 132, 139-140, 158). Ове налазе треба уз велику дозу резерве детерминисати као власништво ауксилијарних коњичких јединица, будући да су састав легија чинили и коњички одреди.

Као посебан налаз може се издвојити бронзани оков седла из Бољетина из периода 1-2. века (Т 57/1). Његово датовање у ранонарски период одговара почетној развојној фази античког каструма *Smorna*. Коњичка посада овог утврђења могла је да има улогу граничара, да осматра покрете непријатеља и интервенише када то затреба (Vuјović 1995: 122-123; Sumner 1997: 46; Vuјović 1998: 131).

Натписи на оружју и војној опреми

Натписи на војној опреми представљају веома занимљив феномен и као такви чине драгоцен епиграфски материјал. Бројни археолошки налази показују да је ова појава веома стара и да је била позната у редовима древних војски: међу грчким хоплитима (Sekunda and Hook 1999: 26; Sekunda and Hook 2000: 63; Vasilj, Ćunjak and Paponja 2012: 214), фалангама Александра Великог (Sekunda and McBride 1984: 28), старој кинеској војсци (Li et al. 2011), у средњем веку, а остала је присутна и у модерним армијама.

Током периода Римске империје, ова појава била је релативно честа и документована је на извесном броју налаза римске војне опреме широм територије Царства. Натписи су могли бити урезивани, жигосани, и извођени техником пунктирања, на различитим деловима војне опреме. Текстови су садржали лична имена власника оружја, називе војних јединица, имена мајстора или радионица који су их израђивали, апотропејске натписе, политичке слогане, војне покличе и др. У Римској империји поред државних постојале су и приватне радионице које су

³⁵ О детаљнијим историјатима коњичких ауксилијарних одреда (*ala*), чије је присуство потврђено на територији провинције Горње Мезије, погледати радове F. Matei-Popescu (2006, 2010/2011, 2012), F. Matei-Popescu, O. Țentea (2006, 2018), С. Ферјанчић (2018) са старијом литературом.

биле значајни снабдевачи оружјем, нарочито за време принципата, од којих су војници могли самостално да купују опрему. Њихова роба, посебно луксузни примерци војне опреме били су тражени углавном међу командним кадром које је то себи могло приуштити (Cvijetić 2017: 217).

Натписи на оружју су често исписивани невештим потезима од стране војника, приручним алатом, обично дати у скраћеницама, те се могу посматрати и као обележавање ратникове тренутне својине током службе (MacMullen 1960: 33–39; Olson 2013, 11; Savić, Marković 2020: 203, 212).

Треба напоменути да се већина тих натписа највероватније налазила на деловима опреме који су били израђени од дрвета или коже (штитови, делови канија, кожне пресвлаке за штитове, ремење, обућа и др.), који су на жалост услед своје органске структуре ретко сачувани (Bishop and Coulston 1993: XLV/4a, b, c).

Са територије Горње Мезије потиче седам налаза римске војне опреме са натписима који датирају из периода 1–4. века. Већина је пронађена случајно приликом копања корита река или током пољопривредних радова, док је неколико комада нађено приликом археолошких ископавања римских утврђења³⁶. С обзиром да највећи део ових налаза припада групи легионарског наоружања или војној опреми касноантичког периода, у овом раду биће дат осврт само на један примерак који се може одредити као власништво ауксилијарног војника.

Реч је о металној фалери која је нађена приликом археолошких ископавања утврђења на лимесу, у Караташу (*Diana*) и датована на крај 1. века (Т 21/2). Кружног је облика израђена од бакарне легуре (пречник 8.8 цм), техником ковања, док је натпис изведен пунктирањем на предњој страни, исписан у четири реда:

COH VI

TRACV

TVR VE[- -]

IVLI

Текст је разрешен на следећи начин: *Coh(ors) VI | T(h)racu[m] | tur(ma) Ve[- -] | Iuli(i)*. Претпоставља се да је припадала војнику Јулију, коњанику у саставу VI Трачке кохорте, која је била стационирана у Дијани. На фалери су од имена декуриона јединице, тј. заповедника турме остала сачувана само прва два слова: *VE* (Kondić 1994: 71–75; Vujović 1998: 136–137; Fejšančić 2018: 303–304; Savić, Marković 2020: 207, Tab. 1/6). Значај овог налаза је и у томе што пружа индиције да се претпостави боравак коњаничке јединице у Дијани крајем 1. века.

Натписи на наоружању су веома драгоцени јер пружају могућност да се појединачни примерци оружја и војне опреме одреде као власништво легионара или ауксилијарних војника. Такву детерминацију је могуће понудити чак и када је реч о случајним налазима и када су нам ближи подаци о условима налаза непознати. Садржина текстова на оружју представља својеврсну епиграфску грађу која допуњује наша сазнања о појединим војним лицима, њиховим именима, официрима, јединицама којима су припадали, радионицама, мајсторима итд.

³⁶ Детаљније о натписима на оружју са територије Србије погледати рад: Savić M. Marković D. 2020. Hannibal – a Roman Soldier: Inscriptions on Roman Military Equipment from the territory of Serbia In: *Pervading Empire: Relationality and Diversity in the Roman Provinces* (eds. V. Mihajlović, M. Janković). 201–216. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 73, са старијом литературом.

Налази наоружања у погребним контекстима и појам „ратничког” или „војничког” гроба у римској археологији³⁷

Поред утврђења налазе оружја и војне опреме могуће је наћи и у гробовима покојника. Проучавање гробних контекста у археологији представља веома значајну тему, с обзиром да некрополе чине једну од главних сфера живота у којој друштвена заједница дефинише своје идентитете, оне које их повезују, али и оне које их разликују од других (Mattingly 2011: 226). Зато се гроб може посматрати као приватни простор личног израза, а истовремено и као друштвена арена мртвих и живих (Pearson 2003: 28). Анализом гробних форми и прилога, који су посредници у пракси сахрањивања покушавамо да разумемо њихову вредност у социјално конструисаним контекстима. Добијени подаци се користе у покушају реконструкције погребне праксе, социјалне структуре заједнице, друштвених веза, идентитета, узраста, пола и сагледавања њиховог утицаја на организацију некрополе (Свјетићанин 2016: 719, Pearce 2017: 4).

Мора се имати на уму да гробни прилози представљају један вид преуређења читавог система, који подразумева постављање свакодневних објеката у нови контекст (Свјетићанин 2016: 721). Зато је њихова симболика данас у већој мери непозната, а учесницима и организаторима погребна је могла бити сасвим очигледна (Кобаћ, Golubović 2009: 527), док нам логика погребног чина која је креирала археолошки запис такође у великој мери остаје нејасна (Morris 1992: 108).

У покушају да се што прецизније објасни појам „ратничког” или „војничког” гроба, потребно је анализирати ова два термина, које у српском језику срећемо подједнако често, као синониме³⁸.

Наиме, сагледавајући разноврстан археолошки материјал из римског периода „ратнички” или „војнички” гроб се може дефинисати на више начина. Пре свега, путем епиграфских споменика – надгробних стела са натписима који нам могу пружити низ личних и професионалних података о покојнику. Међутим, лоцирање „ратничког” или „војничког” гроба на основу епиграфских споменика је веома отежано и лимитирано, с обзиром да се надгробне стеле ретко проналазе *in situ*.

Са друге стране, гробови овог типа могу бити опредељени на основу налаза наоружања и војне опреме, који су похрањени заједно са покојником као гробни прилози. Колико год било примамљиво, на основу ових налаза није увек могуће са сигурношћу тврдити да је у питању гроб „ратника” или „војника”, из простог разлога што се налази наоружања могу наћи и у

³⁷ Ова тема била је предмет истраживања ауторог мастер рада под насловом: Савић М. 2017. *Налази оружја и војне опреме у погребним контекстима од I века до половине V века у римским провинцијама на територији Србије*. Београд: Филозофски факултет.

³⁸ Термин војник у српском језику означава особу која је припадник оружаних снага намењених одбрани једне земље; лице које служи у војсци, војни обвезник за време служења војног рока и у резерви оружаних снага, одређен за ратне потребе (Вујанић et al. 2011: 155). Он припада војни – државној установи и у обавези је да поступа по правилима војног закона и етике (Гроздић, Кузмановић, Николић 2011).

Термин ратник је појам у ужем смислу и означава особу која је учесник у рату (Вујанић et al. 2011: 1119). Треба рећи да се поред термина ратник и војник у српском језику користи читав низ других синонима: војничке, војничар, борац, бојовник, борач, борилац, боритељ, бојдија, бојац, устаник, мегданџија и др. (Стевановић et al. 1962: 65).

У заједницама прошлости појам војника или ратника могао је имати и различита значења. За концепт ратника каснолатенског раздобља погледати (Pernet 2010), Старе Грчке (Kagan, Viggiano 2013, Lloyd 2014), античког римског периода (Santuso 1997, Phang 2008). За време Римског царства несумњиво је дошло до стварања појединих универзалних и обавезних оквира војничког живота и војске као институције, који су готово непромењени остали и у савременим друштвима; живот у касарнама, редослед напредовања у војсци, војна труба, редослед дежурства, јутарњи рапорт, право на пензију, па чак и ратиште као позорница на којој се одвија сукоб између две војске (Карије 2006: 119).

гробовима жена и деце. Такви контексти сасвим јасно указују да се не ради увек о сахранама војних лица и да при интерпретацији таквих гробних целина треба бити посебно обазрив, што предлажу и аутори који су обрађивали гробне налазе наоружања старогрчких ратника (Lloyd 2014: 2).

Но, гробни прилози се могу интерпретирати и на другачије начине, односно претпоставити и одређену симболичку вредност ових предмета. Иако је симболичку вредност веома тешко утврдити, могуће је претпоставити да су у гробове завршавали као наслеђе од супруга, оца или неког другог члана породице и да су могли преузети улогу показатеља социјалног сталежа преминулог. Овоме треба додати да се на пример налази само једне мамузе у гробовима (Ercegović 1961: 125-137) (Таб. 1/1) латенске епохе могу интерпретирати као ознака евентуалне припадности коњаничком сталежу (Филиповић 2009: 163-188) која је у праисторијским заједницама била резервисана за чланове племенске аристократије.

Налази војне опреме у гробове могу завршавати и као део намерне селекције од стране заједнице која спроводи погреб. Па тако Чарнецка претпоставља да налази каније без мача указују на намеран избор гробних прилога, који су служили као замена (*pars pro toto*) (Czarnecka 2013: 166). Из вида не треба изгубити и гробове са наоружањем, у којима нису констатовани остаци људских костију, или су пак антрополошки остаци у њима веома оскудни. Такав случај констатован је у гробници, 50 м удаљеној од бедема Феликс Ромулијане, која по аутору (Bülrow von 2013) можда представља кенотаф (Таб. 1/31). Налази наоружања у гробовима могли су означавати и друштвене статусе покојника. У ранијој литератури предлагано је да се сахрањивање бивших припадника ауксилија са оружјем може тумачити као посебна жеља да се нагласи друштвени положај покојника у локалној заједници, па се налази умба сматрају и статусним симболима (Свијетић 2017: 218).

Међутим, треба рећи да налази наоружања у гробовима не морају искључиво бити део гробних прилога, већ су у таквом контексту могли доспети и на један сасвим другачији начин. Тако у неким случајевима стрелице могу бити пронађене заривене у костима или међу костима преминулог, указујући на директан узрок смрти. Из римског периода на простору данашње Србије за сада су потврђена два таква примера; један је касноантички гроб 123 на некрополи „Слог” у коме је стрелица нађена заривена међу костима ребара сахрањеног (Petković et al. 2005: 43, Pl XI/G. 125) (Таб. 1/37), док је у десном фемуру покојника у гробу 152 на виминацијумској некрополи Пиривој, такође пронађена дубоко заривена тробридна стрелица (Golubović, Mrđić, Scott Speal 2007: fig. 15) (Таб. 1/54). При тумачењу оваквих примера такође треба бити обазрив, јер покојници са траговима рањавања или насилне смрти не морају неизоставно бити војна лица, већ и било која друга особа која је могла страдати у ратним окршајима.³⁹

Треба напоменути да су у домаћој научној литератури гробови римских војника или чак претпостављених заповедника римске регуларне војске, дефинисани само на основу налаза касноантичких крстастих фибула и појасних копчи (Petković et al. 2005: 328-329, Петковић 2010: 186-187, сл. 158, 160).

Налази наоружања у гробовима средњобалканских племена

Веома је важно на овом месту, осврнути се и на праисторијске гробове средњобалканских племена, у којима су такође проналажени налази наоружања и војне опреме. Много пре доласка Римљана, такви погребни обичаји, на простору провинције Горње Мезије и већег дела Балканског полуострва, забележени су током гвозденог доба. Погребне праксе овог типа, поштоване су на подручјима које су насељавали древни Келти, односно

³⁹ О антрополошким анализама спроведеним над скелетима римског периода, са траговима повреда насталим од хладног оружја погледати рад (Novak 2013: 347-355).

Скордисци, Таурисци, Карни, Аутаријати, Дарданаци, Трачани и др. Имајући ово на уму, територија Горње Мезије је утолика занимљива, будући да се такав погребни обичај може разматрати и пре успостављања римске доминације, у оквиру бројних праисторијских заједница.

Као занимљиве гробне целине гвозденог доба на Балкану, свакако треба поменути тзв. кнежевске гробове у оквиру Гласиначке културе. Такви гробови издвајају се по врсти и количини гробних прилога, које у великој мери чине и налази наоружања, аутохтоног и грчког порекла. Реч је о гробовима спаљених или скелетно сахрањених покојника под тумулима, у којима се налази наоружања могу пратити од фазе IVa (800-750/725. године пре н. е.) до фазе Va (500/475-350. год. пре н. е.) (Palavestra 1997: 316-319). До сада су у стручној литератури понуђене бројне интерпретације ових гробних целина (Benac, Čović 1957: 31; Бабић 2004: 102).

Осврнимо се и на период млађег гвозденог доба, не само што хронолошки претходи успостављању римске власти, већ зато што су и неке погребне праксе латенског раздобља оставиле трага и забележене су током периода Римског царства. За бројна аутохтона племена, која су насељавала делове данашње Србије, Хрватске, Словеније (Скордисци, Таурисци, Карни) везује се погребни ритуал који је подразумевао да се мачеви, копља али и други делови војне опреме, деформишу, савијају, делимично уништавају и као такви прилажу у гробове покојника (Todorović 1968). Претпоставља се да је реч о гробовима у којима су сахрањивани припадници ратничке елите, а да је наоружање у виду гробног прилога могло сведочити о њиховом истакнутом положају у заједници (Dizdar, Šoštarić, Jelinčić 2003; Dizdar, Radman-Livaja 2004; Istenič 2013; Tonc, Radman-Livaja, Dizdar 2013; Dizdar, Potrebić 2014; Dizdar, Radman-Livaja 2015).

Да ли је прилагање наоружања у гробовима погребни обичај Римљана или не?

Када је реч о римском периоду, посебну пажњу буде налази наоружања и војне опреме⁴⁰. Реч је о комплексном погребном феномену који је у стручној литератури различито тумачен, будући да историјски извори о војним сахранама римског периода пружају мало података.

Гробни инвентар у виду наоружања у стручној литератури је општеприхваћен и као германски обичај (Bülöw von 2013: 154). Спаљиване покојника са његовим оружјем код Германа помиње и Тацит (*Tac. Germ.*, 27; Тацит 2010: 52). Ипак, не треба заборавити чињеницу да полагање наоружања у гробове није типично за сва германска племена. На пример, потпуно одсуство оружја и ратничке опреме у гробовима мушких покојника, издваја се као карактеристика источнотетских погребних обичаја (Милинковић 1998: 55). Германски погребни обичаји прилагања наоружања такође су могли утицати и на одређен број гробних контекста римског периода, с обзиром да су и бројни припадници германских племена служили у римској војсци као ауксилијари или федерати (*foederati*).

Са друге стране појава наоружања у гробним целинама, обично се сматра погребном праксом која није карактеристична за Римљане. Иако није био чест случај да се римски војник сахрани са оружјем и војничком опремом, постоје спорадични примери. Чињеница да су налази наоружања прилагани у гробове током римског периода, сама по себи требало би да послужи као разлог за опрезно тумачење „корисника” оружја, односно индивидуа које су са њима похрањене (Bishop, Coulston 1993: 33).

⁴⁰ Детаљније о овој теми погледати рад: Savić M. 2020. Contribution to the study of grave finds of weapons and military equipment from the roman period on the territory of Serbia. *Гласник Српског археолошког друштва* 36: 99-128, са старијом литературом.

Мањи број налаза легионарског наоружања у гробовима делимично се може објаснити и бројним законима римске државе, који су подразумевали строге казне за губљење оружја (Phang 2008: 83). Војник је био лично одговоран чак и када је у питању била поправка његове опреме (Nicolay 2007: 166-167). Познато је да су римски војници након одслуженог војног рока, претходно задужено наоружање, враћали, односно раздуживали римској држави (MacMullen 1960: 23). Одређени налази раноцарских шлемова на којима је забележено више различитих натписа, који помињу различита имена легионара и јединица, указују да је оружје заиста наслеђивано и предавано новим регрутима. Више различитих натписа регистровано је на вратобрану раноцарског шлема из Саве близу села Ругвице у Хрватској (Radman-Livaja, Dizdar 2010: 49) и на једном примерку који је извађен из реке Темзе у Великој Британији (Olson 2013: 12, fig. 2.). Натписи на овим шлемовима показују да је опрема могла бити наслеђивана и међу војницима различитих јединица, иако је много чешћи случај било наслеђивање у оквиру исте јединице (Vujović 1998: 11).

Међутим, чини се да раздуживање наоружања римској држави није увек поштовано, тако да се у неким гробовима могу наћи налази римског гладијуса (*gladius*), цингулума (*cingulum*), пилума (*pilum*) и пугија (*pugio*), некада и ван граница Царства, чак и на подручју јужне Скандинавије, што указује да њихови власници могу припадати различитим етничким групацијама (Grane 2008: 70, fig. 4, Jensen 2013: 177-182). Налази гладијуса нађени су и у гробовима спаљених покојника с краја старе ере – почетка нове ере, на локалитету Трибањска Драга (Radman-Livaja 2010: 257), Света Тројица код Стариграда Пакленица (Тонс, Radman-Livaja, Dizdar 2013: fig. 2, 4), Илоку (Dizdar, Radman-Livaja 2012: 219, fig. 9) у Хрватској, као и на налазиштима Идрија при Бачи, Бобовк код Крања, Смолења Вас у Словенији (Istenič 2013: 23-35, fig. 4, 5, 7, 8, 9)⁴¹. Делови легионарског обручастог оклопа (*lorica segmentata*), евидентирани су у гробу спаљеног покојника с краја 1. – почетка 2. века на некрополи Мала Горица – 2 код Ледерате (Џуњак, Јовановић 2014: 41, 48) (Таб. 1/5). Врх пилума нађен је у гробу 11 на локалитету Река код Церкна у Словенији (Istenič 2013: 25, fig. 3/1), а један примерак потиче са локалитета Пожаревац-Болница (Piletić 1971: 26, Т. IV/17, Vujović 1998: 58, Т XVIII/ 1) (Таб. 1/57).

Након завршетка војне службе, повратком у цивилни живот, ветеран је ипак могао да задржи одређене делове свог наоружања. Такви предмети губе своју дотадашњу војну и добијају извесну „социјалну” улогу – као симболи богатства, статуса, ветеранског идентитета, римског начина живота, али и својеврсне личне меморабилије које су могле евоцирати разне успомене из ратних дана итд. (Nicolay 2007: 173–174, 177-189; Aarts, Heeren 2017: 144-146; Cvijetić 2017: 217). Војник је могао задржати и војни појас који је представљао његово лично власништво, остајући у његовом поседу, такође као симбол војне службе (Vujović 1998: 162).

У личном власништву војника могло се наћи и оружје до којег је дошао пљачком и које је он могао сматрати својим ратним трофејом⁴². Каква је била даља судбина задржаних делова наоружања може се само претпоставити. Војник их је могао продати (Pernet 2010: 34), оставити у наследство својим потомцима, сачувати као сувенир, приложити као ритуални дар божанствима у бројним светилиштима или рекама (Nicolay 2007: 180, 182, fig. 5.9, 5.10; Aarts, Heeren 2017: 144), а не треба одбацити ни могућност да је са таквим предметима по својој личној жељи могао бити и сахрањен. Чак и ако се прилагање наоружања у гробове прихвати

⁴¹ Претпоставља се да ови гробови припадају ратницима келтских племена (Таурисци, Карни – територија Словеније) који су служили у римској војсци, задржавајући своје аутохтоне погребне обичаје, као што је савијање мачева, али сада оних римског порекла – гладијуса (Dizdar, Radman-Livaja 2012: 210, Istenič 2013).

⁴² О значају археолошких истраживања у убицању локација бојних поља и о томе шта се дешавало са погинулим римским војницима, након битке у Теутобуршкој шуми 9. године н. е. погледати радове (Rost, Wilbers-Rost 2013, Rost, Wilbers-Rost 2017).

као погребни обичај који није карактеристичан за Римљане, ипак се не може порећи чињеница да таквих гробова има на територији Римског царства.

Налази наоружања у погребним контекстима на територији Горње Мезије током римског периода

Досадашња истраживања римских некропола на простору Горње Мезије, изнедрила су на светлост дана не тако мали број примерака гробног наоружања. Реч је о гробовима који датирају из периода 1. до средине 5. века, те можемо рећи да је прилагање наоружања у гробове покојника на овој територији практиковано током читавог периода римске доминације. У питању су гробови са спаљеним и скелетно сахрањеним покојницима. Анализа гробног наоружања са територије читаве Србије, јасно показује да је знатно већа заступљеност офанзивног оружја (100) у односу на дефанзивно (16) (Savić 2020: 105-108, graph. 2, 3).

Гробно наоружање констатовано је у различитим гробним облицима, гробовима у облику бунара (*Singidunum*, *Viminacium*), етажним гробовима (Губеревац-Гомилице, *Viminacium* (Више гробаља, Пећине, Љубавица, Код бреста), тумулима (Магура, Шаркамен), гробним конструкцијама од опека или камена (*Viminacium* - Пећине, *Timacum Minus* - Равна, *Mediana* - станица Ћеле кула, *Horreum Margi*, Пиривој), гробницама (*Felix Romuliana*), док је одређени број покојника слободно укопаван у гробну раку (*Viminacium* - Пећине, Јагодин мала, *Pontes* - Трајанов мост, *Timacum Minus* - Равна, *Singidunum*)⁴³.

Сагледавајући просторну дистрибуцију можемо рећи да је гробно наоружање налажено и на некрополама у близини утврђења: Губеревац-Гомилице, Тимакум Минус, Хореум Марги. У гробу 240 на некрополи Губеревац-Гомилице на Космају нађен је део каричастог оклопа (**Т 58/1**). Реч је о гробу спаљеног покојника који је датован у период цара Хадријана. М. Глумац претпоставља да је оклоп власништво сахрањеног војника или ветерана из оближњег стојничког каструма (Глумац 2014: 92, сл. 147).

Вредна помена је и касноантичка гробница спаљеног покојника с краја 3. – почетка 4. века, недалеко од бедема Феликс Ромулијане, у којој је међу бројним налазима наоружања откривена и једна савијена спата (Živić 2007: Пб/5а) (**Т 58/2-8**). Да ли и у случају савијене спате из ове гробнице треба тражити утицаје германске погребне праксе, тешко је рећи, мада такву претпоставку не треба одбацити.

Иако не можемо са сигурношћу поменуте примерке гробног наоружања одредити као власништво ауксилијарних војника, ипак их треба узети у обзир приликом проучавања домородачког становништва у Римском царству. Неки од страних истраживача одређен број гробних налаза наоружања са простора других провинција, види као потенцијални траг домородачког становништва у служби редовне римске војске, односно ауксилијарних војника (Mráv 2013, Márton 2002, Bishop, Coulston 1993: 33). Свакако не треба одбацити могућност да су аутохтоне популације у већој или мањој мери могле задржати своје традиционалне погребне обичаје, током римске доминације, међу којима и полагање наоружања као гробних прилога.

⁴³ Тешко је било шта рећи о надгробним обележјима ових гробова. Наиме, за сада не знамо да ли су гробови, у којима су пронађени налази наоружања и војне опреме, били на неки начин издвојени од осталих гробова на некрополама, од којих се ни по чему битније не разликују. На пример, етажни гробови Мала Копашница-Сасе, у којима су пронађени налази наоружања, не разликују се по количини и врсти гробног инвентара од осталих гробова овог типа.

Процес регрутације у римској војсци

Регрутовање војника било је од изузетног значаја за римску војску. Њиме су обезбеђиване нове генерације војника, одржаван сталан број у јединицама, вршене попуне одреда након десетковања у биткама или након последица разних болести.

На жалост, о регрутацији римске војске данас знамо веома мало. Оскудни епиграфски и писани извори омогућавају нам само да увидимо њена општа начела (Ferjančić 2018a: 147). Највише података, када су у питању историјски извори, сачувано је у Вегијевој делу „*Epitoma rei militaris*” (Књига I са поднасловом „*Одбир и обука регрута*”) (Вегије 1991), док се малобројни посредни подаци могу наћи и у појединим египатским папирусима. Како би процес регрутације могао иоле детаљније да се размотри, у даљем делу текста биће дат осврт на Вегијеве наводе. На самом почетку потребно је нагласити да Вегијева књига највећим делом представља компилацију старијих писаца. Дакле, то је касноантичка војна студија, коју писац посвећује императору Валентинијану II, у нади да ће му послужити као корисно војно штиво. Имајући то на уму, Вегијеве податке треба користити пажљиво и са дозом резерве.

На самом почетку Књиге I, Вегије истиче дисциплину римске војске као једну од њених најбитнијих особина, чиме се она битно разликовала од војски многобројних Гала, Шпанаца, горостасних Германа, лукавих Африканаца или вештих Грка. Наглашава да су се Римљани свим тим предностима других народа, успешно супростављали управо необичном бригом у одабиру и обуци регрута⁴⁴. Из ових Вегијевих речи, сазнајемо да је процес регрутације заиста био још једна од изузетних карактеристика римске војске, која је предано радила на очеличавању и свакодневном увежбавању војника, који су тако постајали храбрији и сигурнији.

Предлаже да регруте треба бирати из умереног поднебља, мислећи да храброст и ратоборност зависе од климатских утицаја (*Veg.* I, 2). Такође, наводи да су војници са села најспособнији да носе оружје, јер су од детињства изложени тешким пословима, задовољни малим, навикнути на различите временске услове, за разлику од регрута у градовима (*Veg. E. r. m.* I, 3). Модерни истраживачи сматрају да Вегије у овом делу бележи једно опште гледиште, вероватно позајмљено из неког ранијег извора. Очигледно, ова препорука није поштована, јер је познато да су војници регрутовани из различитих региона, па и у градовима (Baker 2000: 85).

Судећи по даљим наводима, године старости су била још један од битних фактора за одабир регрута. Вегије сугерише да је почетак пубертета, најбољи узраст за регрутовање младића. Тада се свака подука брже упија и трајније урезује у свест, а неопходне вежбе као што су трчање и скакање морају се савладати пре него што старост укрути удове. Интересантно је да нас Вегије обавештава и о неким старијим обичајима, који су обавезивали римску младеж да чим стаса за оружје, пролази у логорима најстрожију војну и радну обуку. Истиче да није лако обучити коњичког или пешадијског стрелца, или научити легионара комплетном егзерциру, да не напушта своје место, одржава равњање, правилно нишани, копа ровове, подиже палисаде, рукује штитом, спретно парира итд. (*Veg.* I, 4).

Висина се такође помиње као још једна од категорија, с тим да се Вегије и у овом случају позива на старовремце, који су волели да у војску узимају највише људе. Прописана висина за крилну коњицу и пешадију првих легионарских кохорти била је шест стопа, а најмања могућа пет стопа и десет палаца. Ипак, Вегије напомиње да је у нужди требало више

⁴⁴ Не треба заборавити да је римска војска дозвољавала и добровољно пријављивање за војну службу (Карије 2006: 127).

гледати на снагу него на раст, бележећи пример Тидеја који је свој ниски стас обилато надокнађивао еланом и храброшћу (*Veg.* I, 5).

Анализирајући наведене податке, мора се истаћи чињеница да Вегеције, када су у питању критеријуми за одабир регрута, као што су висина и године старости, пружа једну општу слику. Можемо рећи да истиче слику идеалног, правилно обликованог људског тела: широке груди, мишићава рамена, дуги прсти, снажне руке, витак струк и др. Позивајући се често на старије обичаје, Вегеције ипак ускраћује читаоцу податке о тачном датирању периода о коме говори. Логично је претпоставити да Вегецијеви савети у пракси нису често поштовани. Тако на пример можемо закључити да нису сви војници римске војске били високи. Вероватно је било и оних нижег раста, али који су могли да поседују и неке друге квалитете и вештине, које је римска војска поштовала и препознавала као довољно добре. Тим пре што и сам Вегеције наводи да су надгледници регрутовања посебну пажњу обраћали на занатлије, па су у римску војску радо примали коваче, дрводеље, месаре и ловце.

Ови подаци указују да римске војне јединице нису биле састављене само од ратника вичних борби, већ је у њима служило и људство намењено за друге послове: војне архитекте, инжињери, лекари, ветеринари и занатлије најразличитијих позива (Vuјović 1998: 233). Треба поменути и одређене сцене на Трајановом стубу, на којима су представљени римски легионари, како граде утврђења и друге објекте, секу шуму и сакупљају летину (Cichorius 1896, Taf. VII, XI-XV, XXX; Cichorius 1900: Taf. LXXXI). Обављање свакодневних па и најтежих послова представљало је део обуке римских војника и уобичајену меру предострожности приликом боравка на негостољубивој територији (Dautova-Ruševljan, Vuјović 2006: 44).

Нема сумње да је римска војска одабиру регрута приступала крајње озбиљно. То у свом већ наведеном делу Вегеције потврђује подацима о војничким белезима које регрутима не би требало одмах давати⁴⁵. Најпре је требало добро проверити способност регрута за службу, јер се многи, ма колико наизглед обећавали, после провере покажу итекако неспособнима (*Veg.* I, 8). На основу једног египатског папируса може се претпоставити да су будућим војницима, приликом регрутације бележени позиција и број ожиљака, у случају лакше идентификације тела након погибије на бојном пољу (Davies 1969a: 222). Аутор Бејкер не искључује могућност да је војник задужен за спровођење овог дела регрутације могао уз поменуте ожиљке да запише и податке о физичкој грађи регрута (Baker 2000: 88).

Као прилог изучавању процеса регрутације у римској војсци можемо навести примерак још једног папируса из Египта, који указује да је очни преглед био део физичких провера при одабиру регрута (Davies 1969a: 211; Watson 1969: 41). У папирусу је наведен војник по имену Трифон, који се отпушта због слабовидости услед обољења од катаракте (Baker 2000: 88)⁴⁶. Потребно је нагласити дакле, да су лекари у војним јединицама, поред лечења и збрињавања рањених или болесних војника, имали и значајну улогу при регрутацији. Присуство окуларија (*ocularii*) – очних лекара при регрутацији се сходно томе може претпоставити (Крунић 2004: 53; Грбић 2013: 64). О раду офталмолога сведоче и камени печати лекара (*signacula oculariorum*), налажени широм територије Римског царства, од којих два примерка потичу са територије Горње Мезије, који ће бити поменути у посебном делу ове дисертације⁴⁷. Особе са чином *capsarii*, које су припадале медицинској служби, биле су задужене за тренинг војника,

⁴⁵ Белег се утискивао војницима на надланице, усијаним гвожђем или каквим другим начином (тетовирањем) и био је неизбрисив (*Veg. E. r. m.* I, 8).

⁴⁶ Катаракту као једну од најчешћих очних болести античког доба у свом делу *Историја природе* помиње Плиније Старији (Pliny *NH* XXIX, 21; Плиније 2015).

⁴⁷ Детаљније о овој теми погледати поглавље ове дисертације под насловом *Римска војна медицина* на страни 100, 101.

одржавање њихове сталне кондиције, припреме за дуге маршewe, водили бригу о условима смештаја и исхрани (Davies 1970: 89; Крунић 2004: 53).

Није познато који су војници у римским јединицама били задужени за спровођење регрутације. То су свакако поред поменутих лекара, могли бити одређени официри, вероватно они са великим војним искуством у процени регрута. Упркос малобројним и фрагментарним подацима о регрутацији, свакако можемо рећи да је било неколико услова, које је регрут морао испунити како би био примљен (Baker 2000: 93). Нема сумње да је процес регрутације у римској војсци био праћен добро организованим административним и бирократским системом⁴⁸. На основу Полибијевих навода, стиче се утисак да су регрути током периода Републике полагали заклетву (Magnani 2015: 1).

Након одабира, регрути су приступали војној обуци о чему нас такође обавештава Вегеције. Судећи по његовим подацима, обука је била веома сложена и добро организована. Подразумевала је читав низ задатака, којима су будући римски војници добијали неопходна знања и вештине ратничког позива. Најпре су учени правилном војничком кораку, који се постизао сталним тренирањем брзог и групног марширања. Војници су увежбавали трчање, скакање, као и пливање које су поред пешадије, морали да савладају припадници коњице и војних слугу, који су се подједнако могли наћи у истим приликама (*Veg. I, 10*).

Наравно, приликом обуке регрути су учени да рукују свим врстама наоружања. Почетне вежбе нису извођене правим оружјем, већ се обука вршила пред диреком, округлим штитовима оплетених врбовим грањем и дрвеним мачевима. Вегеције наводи да је та вежба веома корисна, не само војницима него и гладијаторима. Сваки је војник сам укопавао свој дирек и сукобљавао се са њим као са правим непријатељем. Старешине су училе младиће како да правилно задају ударце и да се бране, да користе копља, лук и стрелу, праћке, а учени су узяхивању и ношењу терета од најмање 60 фунти не рачунајући лично наоружање (*Veg. I, 11*). Приликом обуке увежбавали су и правилно постројавање, утврђивање логора, копање ровова и др.

Војници легије, у свом строју збијени,
Под тешким товаром и оружјем свијени,
Марширају жустро, трпећ! сваку муку,
Приправни да увек душманина туку

(*Veg. I, 19*)

Након обављене обуке, следила је даља класификација, те су регрути приступали оним одредима, за које су надређени проценили да поседују највише квалификације и тако започињали своју војничку каријеру. Не треба заборавити да су младићи први контакт са војском остваривали управо током регрутације, која је за њих представљала прво војно искуство (Baker 2000: 84). Након уписа многи ауксилијарни војници добијали су нова имена, која су по пореклу могла бити латинска, грчка или се радило о латинизованим верзијама њихових изворних имена⁴⁹. За већину младића овај чин је представљао делимично усвајање новог, личног идентитета и озбиљан раскид са прошлошћу. Изазов да науче да говоре можда

⁴⁸ Антички Рим је изумитељ појединих универзалних и обавезних оквира војничког живота и војске као институције, који су готово непромењени опстали у нашим савременим друштвима. Као пример можемо навести: живот у касарнама, редослед напредовања у војсци, војна труба, војне болнице при логорима, јутарњи рапорт, право на пензију, постројавање војске, дозволе за одсуства, па чак и ратиште као позорница на којој се одвија сукоб између две војске (Карије 2006: 119).

⁴⁹ На основу сачуваних преписки на папирусима, сазнајемо да су нови регрути пореклом из Египта, обавештавали своје породице или пријатеље о својим новим именима (Карије 2006: 127).

и да пишу латински језик, могућност да буду пресељени са својим јединицама у најудаљеније крајеве Империје, међу народе за које нису ни чули, сигурно су утицали на живот војника и њихове нове погледе на свет који их окружује (Derks 2009: 243).

Умешност других народа у руковању различитим врстама наоружања, Римљани су препознали веома рано, још током периода Републике. Храбри и вешти ратници покорених народа или римских савезника, често су ангажовани за потребе римске војске. Цезар први започиње са регрутовањем ратоборних Келта и тако нарушава до тада познати принцип да се легије регрутују по правилу у Италији (Mirković 2014: 385)⁵⁰. Његову гарду чинило је 400 коњаника пореклом из Хиспаније, које је касније у Риму распустио, пре него што је убијен (Millar 1977: 62). Познато је да су итурејски стрелци, такође служили у римској војсци за време грађанског рата између Цезара и Помпеја (Ferjančić 2018: 149).

Поједина подручја Римске империје била су надалеко позната по добрим ратницима, који су свој крвави занат и традиционалне начине ратовања стављали у службу Рима. Термини попут *gentiles* или *nationes* означавали су војнике регрутоване међу становништвом Империје, некада и ван њених граница (Onofrei 2009: 319). Највећу умешност у коришћењу луком и стрелом поседовали су народи оријенталног порекла (Крит, Сирија) (Speidel 2016: 88), док је титула најбољих праћкаша припадала становницима Балеарских острва, Родоса, Сирије, Ахаје (Veg. I, 16; Vujić 1998: 100, 123).

Славни и прекаљени ауксилијарни војници у римској војсци били су Батавци, чувени по својој храбрости, несвакидашњим вештинама, као добри пливачи и коњаници (Derks, Teitler 2018: 56). Зато је батавска територија сматрана расадником војника који су служили у римској војсци (Derks 2009: 239). Од овог германског племена током римске историје формирано је 10 помоћних одреда, што је више од било које друге етничке групе (Roymans 1996: 2004)⁵¹. Према модерним истраживањима свака батавска породица имала је у просеку једног или два способна младића у служби римске војске (Derks, Roymans 2006; Vos 2009: 221, 352). Њихова коњица могла је потпуно наоружана прелазити велике реке попут: Емсе, Поа, Рајне, Дунава (Hassall 1970: 131)⁵². Колико су јединице Батаваца биле поштоване у римској војсци, најбоље сведочи чињеница да су били ослобођени плаћања пореза и сходно томе уживали одређене привилегије (*Tac. Ann.* II, 11, 1; *Germania* 29). Имајући то на уму можемо претпоставити да су Римљани регрутацију у одређеним случајевима посматрали профитабилнијом од опорезивања (Onofrei 2009: 317). Обе стране су имале користи, Римљани су обезбеђивали војни корпус, а одано служење римској војсци награђивано је давањем различитих повластица.

Специфичан статус и привилегије уживао је и град Палмира, познат по војницима вичним стрељаштву, који су добијали римско грађанско право само након 6 година службе. Оно је давано само војницима, не и њиховим породицама, чиме је лимитирано прекомерно ширење становника са римским грађанским правом у периферним деловима Царства. Палмирске трговце штитиле су римске трупе, чак и када су се каравани кретали територијама, које нису под директном римском влашћу (Onofrei 2009: 318). Заузврат Римљани су имали користи од палмирских стрелаца, који су били стационарани у пограничним крајевима на важним стратешким тачкама попут Дакије, Африке, Египта. Римска домишљатост функционисала је и у случају маварских племена, преко којих су успешно доминирали огромним, тешко приступачним северноафричким пространима. У замену за признање савеза са Римом, вође ових племена добијала су статус римско грађанско право (Onofrei 2009:

⁵⁰ Галски мајстори коришћени су и за производњу наоружања и снабдевање римских легија након Цезаровог освајања Галије и касније (Vujić 1998: 13).

⁵¹ На овом месту можемо навести и панонско племе Бреука по коме је 8 кохорти римске војске добило име (Miškić 1997-1998: 97).

⁵² Тацит помиње Хариовалда вођу Батаваца, који је приликом битке прешао реку онде где је матица најбржа (*Tac. Ann.* II, 11, 1).

321). У овом случају видимо да су Римљани користили и добро познавање терена других народа, који су били вишевековни становници одређених области.

Познато је да су Римљани контролисали многа племена изван граница Царства, мешајући се у њихову унутрашњу политику, иако у тим областима нису имали своје гарнизоне. Такав је случај са Готима, који дају регруте римској војсци, између осталог и као услов мира са Римљанима. Под Каракалиним вођством они учествују у партским војним походима, а заузврат готске вође постају центуриони (Speidel 1977: 687-730).

По својој храбрости била су позната и нека од балканских племена. Вегиције истиче да је ратоборност Дачана, Мезијаца и Трачана, довела до настанка бајке о томе да је бог Марс рођен међу њима (*Veg.* I, 26). Припадници племенске аристократије, нарочито у првим деценијама након римског освајања, могли су у римској војсци бити опремљени и својим традиционалним наоружањем. Аутор Коледин претпоставља да су већ при регрутацији одређивани за вође својих сународника у помоћним одредима (Коледин 1999-2000: 238)⁵³. Оданим ангажовањем у римској војсци могли су такође задржати нека обележја сопственог идентитета, сачувати друштвени положај, статус и привилегије, стечене у ранијим периодима на свом подручју (Dizdar, Radman-Livaja 2015: 210; Dizdar, Potrebica 2014: 368). Чланови локалних елита одиграли су кључну улогу у регрутовању помоћних јединица. Захваљујући њиховој подршци Римљани су успели да обезбеде заштиту нових граница, али и да овладају перегриним заједницама. Вође племенске аристократије које су ступале у службу римске војске, могле су послужити као пример припадницима нижих друштвених слојева у оквиру племенских заједница (Onofrei 2009: 316). Ова сарадња је највероватније почињала прагматичним договором између римске и локалне власти, што се може посматрати и као један од најранијих корака романизације неког подручја (Dizdar, Radman-Livaja 2015: 223). Нема сумње да је са процесом романизације тесно повезано и питање регрутације римских војника (Ферјанчић 2008: 63). Локалне елите постепено су прихватале римски идентитет, али су такође задржавале и карактеристике свог староседелачког порекла. Могли су бити поносни на оба идентитета, модификујући их и спајајући у „специфичну, регионалну врсту римско” (Džino 2010: 180).

Поједине легије или помоћне јединице формиране регрутовањем припадника једног племена могле су на бојном пољу бити особеног изгледа. Тако се легија *V Alaudae* у којој су служили Гали, по свом изгледу разликовала од других римских легија. Наиме, они су били препознатљиви по шлемовима посебног дизајна, са бочним перјаницама, које су личиле на чуперке једне врсте шеве-птице (на галском *alauda*) по којој је легија добила име (Bishop 1990: 161-164).

Римска војска познавала је различите облике друштвеног, комплексног организовања својих припадника (Speidel 1984: 163). Заједничко порекло било је важан мотив таквог организовања о чему сведоче и епиграфски налази (Speidel 2017: 47). Можемо навести пример сингидунумског споменика, на коме је забележен завет киликијских регрута (*Cilices ... contirones*), који су служили у IV Флавијевој легији. Они подижу споменик Јупитеру, десетак година након што су регрутовани, чинећи карактеристичан колегијум чије чланове повезује успомена на синхроност регрутације. Претпоставља се да су *Cilices* били удружени у двоструком својству сарегрута и припадника једног малоазијског народа, који живе ван свог завичаја (Грбић 2007: 221-227).

⁵³ Као пример можемо навести кохорте Батаваца у Британији, које су предводили *Iulius Civilis* и *Claudius Paulus*, браћа пореклом из редова батавских аристократа (Knight 1991; Onofrei 2009: 316).

Оснивање колегија могло је имати професионални карактер, док им је примарна улога била очување идентитета⁵⁴, што између осталог може подразумевати одржавање предачког култа и богослужења, као и сахране погинулих сабораца (Derks 2009: 254-256). Формирање таквих заједница војника, који су и даље поштовали богове свог родног краја, било је веома важно за одржавање етничке солидарности међу саплеменицима, остајући при томе потпуно одани римској војсци (Derks 2009: 255)⁵⁵. *Lambaesis* северноафрички логор легије *III Augusta*, где је откривен велики број натписа, представља драгоцену налазиште за проучавање божанстава из различитих крајева Царства, али и приватне религиозности њихових дедиканата. Један од најпознатијих споменика са овог локалитета је натпис посвећен илирском богу Медауру, заштитнику града Рисна, који је подигао легат легије *III Augusta - Medaurius* (CIL VIII, 2581; Dyczek et al. 2014: 73; Pelcer-Vujačić 2020: 111-112).

Римски ауксилијарни одреди који су се састојали од коњичких јединица ала и пешадијских кохорти називани су најчешће по народу или племену на чијој су територији основани и у прво време регрутовани (*cohors Dardanorum, Thracum, Dalmatarum, Brittonum, Batavorum, Gallorum, Breucorum, Bessorum, Hispanorum* итд.) (Ferjančić 2018: 8)⁵⁶. Називи ових јединица посредно сведоче о регрутовању домородаца по којима су добили имена, односно о њиховом етничком и географском пореклу. Може се рећи да су те јединице најпре биле регрутоване међу припадницима једног племена, што не значи да су једино од њих све време биле сачињене. Поред тзв. „етничких јединица” било је и помоћних одреда који су регрутовани од више племена, са територија неколико провинција или ширег географског подручја (Derks 2009: 244). Интересантна је чињеница да је један коњички одред *equites Dalmatae*, назван по Далматима, који нису били познати као вешти коњаници, већ као морнари и пешадинци (Dziurdzik 2017: 453). Прве ауксилијарне јединице које су регрутоване у Далмацији, добиле су назив по најјачем племену тог подручја – *Dalmatae*, иако су се састојале од регрута из других племена, о чему сведоче њихова имена на надгробним споменицима, на којима се прецизно наводи порекло и племенска припадност (Dziurdzik 2017: 455). Због праксе „етничког” регрутовања, претпоставља се да ауксилијарни војници имају тенденцију да задрже своју племенску припадност много дуже од легионара (Derks 2009: 263).

Ауксилијарни одреди могли су добити називе по карактеристичном наоружању, али је такав случај забележен у знатно мањем броју. У Горњој Дакији је на почетку треће деценије 2. века посведочена ала *I Ulpia contariorum milliaria civium Romanorum*, названа по тешком копљу за коњанике, дугачком од 3 до 5 метара (*contus*). Војсци Дакије Поролисенси припадала је у 2. веку кохорта *I Aelia gaesatorum milliaria*. *Gaesum* је једна врста тешког копља за бацање, карактеристичног за Келте. Стрелачки одреди носили су назив по латинској речи за стрелу (*sagitta*) *sagittaria* или *sagittariorum* (Ferjančić 2018: 8).

Током вишевековног постојања састав римских војних јединица се мењао. Често се дешавало да приликом великих губитака у људству јединица буде попуњена припадницима различитих племена или се на пример допуњује искључиво специјализованим борцима, вештим у руковању неким оружјем, рецимо стрелцима, копљашима и др. То сасвим јасно доказује случај але *II Aravacorum*, која касније добија нови назив *II Hispanorum et Aravacorum*, настао највероватније ојачавањем или попуњавањем новим регрутима (Ferjančić 2018: 14).

⁵⁴ Као пример бриге о очувању етничког идентитета у римској војсци наводимо случај Палмирана, којима је било дозвољено да подижу натписе на свом језику (IMS I, 72 (*Singidunum*); CIL III, 7999; AE 1947, 170).

⁵⁵ Војници пореклом из Сирије били су познати као добри чувари своје културне традиције и етничке хомогености. Источњачки идентитет успевали су да очувају и у другим провинцијама, далеко од свог родног краја (Карије 2006: 132).

⁵⁶ Поједини аутори претпостављају да су „етничке” јединице често биле ефикасније и да их је било лакше финансијски издржавати за разлику од ала и мешовитих кохорти (Onofrei 2009: 319).

Регрутација се могла спроводити и током неког војног похода. Уколико би јединица након битке остала без великог броја војника, могло је доћи до мобилизације становништва које се налазило у околини, односно у провинцији у којој се сукоб десио. Стога се може претпоставити да је састав помоћних одреда у неким случајевима могао бити веома хетероген, по питању етничког и географског порекла његових припадника. Навешћемо и пример кохорте *III Alpinorum*, која је најпре формирана од војника келтског порекла са подручја западних алпских долина (*Tres Alpes*), да би од друге половине 1. века била попуњена новим регрутима са простора данашње Херцеговине, где је била стационирана (Marić 2019: 85). Не треба заборавити да су римске војне јединице биле врло мобилне, и да су могле веома брзо бити пребачене из својих регрутних подручја у друге провинције, у којима је локално регрутовање постало стандардна пракса (Derks, Teitler 2018: 54).

Регрутовање аутохтоног становништва на простору провинције Горње Мезије

У овом делу рада биће дат преглед историјских извора, археолошких и епиграфских налаза који сведоче о регрутацији аутохтоног становништва провинције Горње Мезије. Теми регрутације римске војске на простору Илирика и Горње Мезије, до сада је посвећено свега неколико радова (Грбић 2007; Ферјанчић 2008; Ferjančić 2011a; Marić 2019), који донекле допуњују и модификују истраживања претходних истраживача (Mann 1983). Реч је о територији која је током периода млађе праисторије насељена бројним ратоборним племенима (Келти-Скордисци, Трачани, Дарданци, Делмати, Колапијани, Сегестијани, Таурисци, Бреуци, Десидијати, Јаподи и др.), која су након успостављања римске власти неретко попуњавала и редове римске војске.

Наиме, римско освајање централног и западног Балкана одвија се релативно касно за разлику од других области (Галије, Шпаније, северне Африке, Македоније, Грчке), које су доста раније потпале под римску власт. Након формирања најстарије балканске провинције Македоније (148. године пре н. е.) Римљани постепено почињу да шире свој утицај на северније области, до чијег ће коначног освајања доћи тек крајем старе – почетком нове ере. Тежња римске државе у овом периоду био је излазак на Дунав, који је представљао знатно сигурнију границу у овом делу Царства. Освајање је вршено из правца Македоније и долином Саве.

У намери да заштити Италију од племена која су претила њеним границама, Октавијан спроводи опсежну војну кампању, у историјским изворима познатију као Илирски ратови (35-33. године пре н. е.) (Šašel Kos 1997: 187). Успешно осваја Сегесту (касније римску Сисцију), једно од најважнијих упоришта племена Сегестијана, на ушћу Купе у Саву (Šašel Kos 2018: 42), која убрзо постаје корисна војна база, док је долина реке Саве представљала природну комуникацију за даље продирање римске војне силе ка Дунаву.

Међутим, након што је успостављена римска власт у централним и западним деловима Балкана, дошло је до избијања делматско-панонског устанка *bellum Pannonicum*, који је трајао од 6. до 9. године н. е. Устанак су подигла незадовољна племена Бреука који су живели између Саве и Драве и Деситијата у горњем току Батинуса, тј. реке Босне. Вође побуне била су двојица Батона, један из редова Бреука, други из редова Деситијата, а од бреучких војсковођа помиње се и Пинес (Dautova-Ruševljan, Vujović 2006: 7). За ову дисертацију је од посебног значаја податак, који сведочи да је главни разлог побуне било насилно и многобројно регрутовање војника из редова средњобалканских племена (Мирковић 2000: 72). То би била најранија потврда регрутације у овим крајевима од стране римске власти, која је као што видимо спроведена већ за време Октавијанове владавине. Наравно, могуће раније укључивање аутохтоног становништва у редове римске војске свакако не треба искључити. О размерама делматско-панонског устанка можда најбоље сведочи податак да је Август у Сенату одржао

веома драматичан говор, указујући да 800 000 побуњеника за свега неколико дана може доћи до Италије. Војска је бројала око 200 000 пешадицаца и 9 000 коњаника (Maškin 2005: 355-356; Šašel Kos 2015: 67).

Устаници су напали и нека важна римска упоришта од којих је највише био угрожен град Сирмијум. Против њих је упућена римска војска из суседне Мезије, најпре под командом Цецине Севера легата војске у Мезији, а затим и Плауција Силвана. У помоћ је пристигла и чувена трачка коњица, коју је предводио римски савезник, краљ Тракије Реметалк (Dautova-Ruševljan, Vujić 2006: 7; Šašel Kos 2015: 68). Сукоби су настављени у околини Волцејских бара, код данашњих Винковаца, као и у подножју Фрушке Горе (*Alma Mons*), чије су густе шуме пружале уточиште побуњеницима (Šašel Kos 2011: 111). Но, устаници нису дуго издржали, а основни разлог за њихов неуспех лежао је у неслози вођа. Побуњеници су поред страдања на бојиштима, трпели велику глад и болести.

Након гушења устанка створили су се услови за коначно освајање западних и централних делова Балкана, који су подразумевали формирање провинција (Grbić 2012: 99). Од некадашње велике територије Илирика, 10. године н. е. основане су две мање провинције: Панонија (*Pannonia*) и Далмација (*Dalmatia*). Формирање провинције Мезије је нешто каснијег датума, али није могуће прецизно датовати, јер извори пружају противречне податке. У недостатку прецизнијих података, оснивање Мезије може се само оквирно датовати у време између покорвања Скордиска (11. или 10. године пре н. е.) и 15. године н. е. када се први пут помиње у литерарним изворима (*Tac. Ann.* I, 80). За време Клаудија, 46. године, основана је и провинција Тракија чиме су освајања Балкана у потпуности окончана.

У случају делматско-панонског устанка видимо да је римска власт умела да спроводи и прекомерну и насилну регрутацију домородачког становништва. Зато се може претпоставити да процес регрутације на простору балканских провинција, као и у другим деловима Царства, није био увек истог интензитета. Римско Царство које је још током периода Републике, своју територију проширило ван граница Апенинског полуострва, није више могло да обезбеди довољан број војника регрутовањем војника са тла Италије. Новоосвојене провинције захтевале су и знатно већи број римских војника, те се процес регрутације у том погледу може посматрати и као сасвим природан феномен, који временом постаје уобичајена појава у римској војсци, прихваћена и од стране покорених народа. Све чешће су регрутовани младићи домородачког становништва. Регрутовање које је у прво време вршено у оквиру провинције спонтано, веома брзо се претвара у регрутовање на регионалном, а затим и локалном плану. То је зато што су сами војници били најубедљивији чинилац регрутовања. Углед који су изазивали у друштву, униформа, војни церемонијали, начитост војника, утицали су на стварање једне специфичне друштвене средине, која сама гради свој колективни идентитет и почиње да даје главнину људства за смену војника (Карије 2006: 130).

Истраживање проф. С. Ферјанчић које се односи на регрутацију IV Флавијеве и VII Клаудијеве легије, засновано на анализи епиграфске грађе из Горње Мезије и других провинција, омогућило је стварање свеукупне слике о саставу ових легија у 2. и 3. веку. Студија показује да је главни извор војника ових легија управо била провинција – Горња Мезија (72%)⁵⁷. Реч је о веома високом проценту. Уколико претпоставимо да је једна римска легија имала од 4500 до 6000 војника (Vujić 2020: 32), онда би у случају IV Флавијеве и VII Клаудијеве легије, од 3240 до 4320 легионара било регрутовано у матичној провинцији. Епиграфски налази сведоче да је регрутација горњомезијских легија вршена готово у свим областима провинције, како на лимесу, тако и у унутрашњости. Главни извор војника на

⁵⁷ Претпоставља се да разлог тако високог степена локалне регрутације треба тражити у опасности од Маркоманских ратова и десетковања војних снага изазване кугом (Solek 2015: 106).

лимесу била су насеља код легијских логора Сингидунума и Виминацијума⁵⁸. Највише легионара било је пореклом из ветеранских колонија Скупа и Рацијарије. Регрутовање је вршено и у муниципијима (Наис, Хореум Марги), као и у викусу око ауксилијарног логора Тимакум Минуса, које је дало релативно велики број легионара. Значајан број регрута горњомезијских легија долазио је и из суседних провинција Далмације, Паноније, Дакије, Тракије и Македоније (20%). Ономастичка анализа натписа такође указује да је у горњомезијским легијама било војника који носе дарданска и трачка епихорска имена: *Atta* (IMS IV 7), *Daizo* (IMS II 53, 47b), *Dassius* (IMS II 53, 37a; 68a), *Mestula* (IMS II 53, 27a), *Mestrianus* (IMS VI 38), *Sausa* (IMS II 53, 44a) и *Varanus* (IMS VI 227) (Ферјанчић 2008: 80-81)⁵⁹.

Релативно висок проценат регрутовања горњомезијских легија са простора матичне провинције, поклапа се са чињеницом да се у 2. веку војно тежиште Царства са Рајне премешта и дуже време задржава на Дунаву. Током 3. века илирска група војника постаје надмоћна: првенствено војници, а затим од војника и цареви (Карије 2006: 130).

Интересантна је чињеница да су легионари и ауксилијарни војници стационарани у провинцијама средњег и доњег Дунава, склапали дугорочне бракове са слободним женама које су носиле *dua nomina*, пре него са женама регриног порекла. Из таквих бракова рађала су се деца са римским грађанским правом. Имајући то на уму претпоставља се да није било потребе да се легионари регрутују од младића који су потицали из бракова војника и регриних жена, којима би недостајало римско грађанско право. Синови који су потицали из таквих бракова првенствено су служили у помоћним трупама (Sošek 2015: 107).

Студија Ђовани Форнија показала је да се већ од времена Августа и Тиберија бележи све мањи број римских грађана који су се пријављивали за службу у легијама. Криза у регрутацији легионара постајала је све интензивнија. Регрути су се чешће одлучивали за службу у помоћним одредима, што је за последицу имало прогресивно приближавање легија и *auxilia* у погледу употребе оружја и тактичког распоређивања (Россо 2010: 138-140).

Крафт такође у својој студији показује да се временом римски грађани у рајнским и дунавским подручјима све чешће опредељују за службу у коњичким јединицама због престижа и чињенице да је плата у коњичким алама била еквивалентна плати легијских коњаника (Крафт 1951: 79-81)⁶⁰. Ови подаци се једноставно могу објаснити последицом ширења римског грађанског права током времена (Россо 2010: 142).

Поставља се питање зашто је временом служба у помоћним одредима постала примамљивија него у легијама? О овом проблему римске војске писао је и Вегеције у већ помињаном делу, у књизи II под насловом „Узроци пропадања легије” где наводи више разлога. Пре свега наводи немар претходника који нису водили бригу о замени војника који су одслужили рок. Као највећи разлог наводи да су римски војници сматрали легионарску службу напорном због строге дисциплине и чињенице да су тешко могли да напредују у

⁵⁸ Анализа епиграфске грађе других делова Царства пружа сличне обрасце регрутације. Пример легије *III Augusta*, стационаране у Ламбезису у данашњем Алжиру, показује пораст броја војника локалног порекла, регрутованих у непосредној близини логора током 2. века (Sošek 2015: 104).

⁵⁹ Да је простор Илирикума и у касној антици давао значајан број храбрих легионара, сведочи податак Вегеција који наводи да су због показане храбрости и вештине у руковању плумбатама, две легије пореклом са овог подручја, прозване *Martiobarbuli Iovani* и *Martiobarbuli Herculani*, биле понос и дика императора Диоклецијана и Максимијана (*Veg. E. r. m.* I, 17; Vujović 1998: 97).

⁶⁰ Овоме треба додати да је број коњаника у легијама био прилично ограничен, око 120 до Галијеновог времена. У бројним коњичким алама тај број се кретао од 500 до 1000 коњаника, пружајући тако и знатно већу бројчану могућност регрутовања војника (Россо 2010: 142).

служби. Да би избегли ту неугодност, младићи су радије ступали у помоћне јединице, где је служба мање тегобна и где се могу очекивати брже награде (*Veg.* II, 3).

Проблем регрутационог фонда у легијама покушао је да реши Каракала доношењем едикта *Constitutio Antoniniana* 212. године, којим су сви становници Империје добили римско грађанско право. Намеравајући да увећа државне приходе намењене војсци, Каракала је повећао плату преторијанцима и легионарима за 50%. Несумњиво у доношењу едикта Каракала је имао финансијске мотиве. Наиме, бивши поданици Царства без римског грађанског права сада су морали да плате и старе и нове порезе које је император увео (Россо 2010: 136-138). Било је такође неопходно пронаћи начин да се очува регрутација неримских војника вичних у руковању специјализованим оружјем. Каракала је пронашао решење тако што је ангажовао варварске ратнике изван границе или читаве заједнице које су пребациване на територију Империје (*dediticii*), на које се едикт *Constitutio Antoniniana* није односио (Россо 2010: 148; Игњатовић 2012: 344).

Потврду да су ауксилијарни одреди који су стално или повремено били стационарани у Горњој Мезији, регрутовани и из редова домаћег становништва, налазимо у текстовима војничких диплома, надгробних споменика, на којима су регистрована имена средњобалканских племена. Навешћемо неколико примера. Декурион кохорте *V Hispanorum*, Волсинг, регрутован међу Дарданцима; *coh(ortis) V Hispanor(um) cui praest Pacideius Carpianus, ex decurione Volsingo Gai f(ilio), Dard(ano)* посведочен је на царској конституцији од 8. фебруара 161. године (Ферјанчић 2008: 245, Tabela 116; Matei-Popescu, Țentea 2018: 63). Такође, један налаз са непознатог налазишта бележи и име војника *Mucapor Eftalae*, из Валенсове центурије у кохорти *V Hispanorum*. Аутори Матеј-Попеску и Тентеа претпостављају да је реч о војнику трачког порекла, који је био активан током 2. века (Matei-Popescu, Țentea 2018: 63).

На надгробном споменику нађеном у Приштини забележено је име Септимија Дасија, ветерана кохорте *I Montanorum Civium Romanorum*, који се могуће након војне службе вратио у свој завичај (Ћершковић 1969: 87; Ферјанчић 2018: 270; Matei-Popescu, Țentea 2018: 66). Илирско име *Dassius* је добро посведочено међу припадницима домаћег становништва Дарданије (Ферјанчић 2018: 270). На готово у целости сачуваној војничкој дипломи из 3-4. маја 114. године, забележен је војник келтског порекла, из панонског племена Боја, регрутован око 89. године, који је службовао у кохорти *I Cretum sagittariorum*, на простору Горње Мезији и Дакије (Matei-Popescu, Țentea 2018: 51).

Да је на простору Горње Мезије међу аутохтоним становништвом било и породица из којих је више чланова и генерација служило у римској војсци сведочи епиграфски споменик римског војника, нађен у Тимакум Минусу. Реч је о тридесетпетогодишњем легионару IV Флавијеве легије, Аурелију Аурелијану, рођеном у викусу код Тимакум Минуса, где су му родитељи поставили надгробни споменик (IMS III/2 28). Нема сумње да је ово била једна од горњомезијских војничких породица⁶¹. Судаћи према когномену *Bitus*, Аурелијанов отац био је ветеран трачког порекла и највероватније је служио у кохорти *II Aurelia Dardanorum*, која је чинила посаду Тимакум Минуса (Ферјанчић 2008: 65)⁶². Овај изузетан епиграфски налаз указује да је међу члановима једне породице, римска војска могла регрутовати и легионаре и припаднике ауксилијарних одреда. На жалост, данас није познато да ли је римска војска

⁶¹ Бројни епитафи потврђују да су браћа често учествовала у комеморацији преминулог војника. Указују такође, да су се чланови појединих породица колективно одлучивали за војну службу и да је главни штаб војске спроводио политику окупљања чланова једне породице у истој јединици, или ако ништа друго, онда у оквиру истог гарнизона (Карије 2006: 137).

⁶² Треба нагласити да су синови војника највероватније представљали привлачан извор регрута за римску војску (Солек 2015: 103).

примењивала иста регрутна правила за новачење легионара и ауксилијарних одреда? Да ли се и у којој мери разликовало регрутовање легионара од припадника помоћних одреда, и ако јесте у којој мери? Да ли су припадници ауксилијарних одреда регрутовани у истим областима Горње Мезије (подручје лимеса и унутрашњост) као и легионари или не?

Потреба за регрутима на простору провинције Горње Мезије ипак не треба да изненађује. Најпре треба имати на уму да је реч о веома пространој пограничној провинцији са континуираним војним присуством. Њену сигурност обезбеђивале су две легије IV Флавијева и VII Клаудијева, стално стациониране у Сингидунуму и Виминацијуму на лимесу. Чињеница да је 72% ових легија регрутовано са простора матичне провинције, пружа могућност да Горњу Мезију посматрамо као потенцијалну регрутну базу римске војске⁶³. Овоме треба додати и значајан број помоћних одреда различитог карактера и бројног стања, који су чинили додатну војну снагу. Они су такође делом регрутовани међу редовима домаћег становништва. Горња Мезија позната по свом рудном богатству представљала је изузетно важну провинцију, од суштинског значаја за развој и стабилност римске економије. Из вида не треба изгубити и значајне путне комуникације које су пролазиле различитим областима ове провинције, спајајући важне урбане и рудничке центре. Свакако најпознатија путна траса био је пут *Via militaris*, који је ишао од Сингидунума до Константинопоља. Поред различитих легијских деташмана, сигурност рудника и путева, обезбеђивале су и ауксилијарне јединице распоређене у утврђењима на дунавској граници, као и у залеђу провинције.

Разбојници у служби римске војске

У даљем делу текста биће дат осврт на историјске податке, који сведоче о несвакидашњем, али не и непознатом примеру регрутације, која је делом спроведена и на простору провинције Горње Мезије.

Наиме, након рата са Парћанима, током друге половине 2. века, нова опасност Римском царству дошла је са севера. Племена Јазига, Квада и Маркомана све интензивније су нападала дунавски лимес. У намери да одбрани овај део Империје Марко Аурелије (161-180) је већи део своје владавине провео на Дунаву, спроводећи бројне војне операције. Реч је о Маркоманским ратовима (166-180), који су у римској историографији забележени као *bellum Germanicum et bellum Sarmaticum* (Dautova-Ruševljan, Vujić 2006: 11). Била су то тешка времена по Римско царство, коме је, поред сталних варварских напада, претила и епидемија малих или великих богиња, која је однела многобројне животе. Суочен са ратовима против германских племена и губитком великог броја људи у редовима војске, Марко Аурелије спроводи једну несвакидашњу мобилизацију. Наиме, он је основао нове одреде регрутовањем разбојника (*latrones*) Дарданије и Далмације (*НА, Marc. 21, 7 – latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit; Grünwald 1999: 125; Шо 2006: 401; Глумац 2014: 157; Ferjančić 2018: 193*)⁶⁴. Такође се побринуо и за заштиту унутрашњости провинција, њених веома битних градова као што су Наисус и Скупи. У Салони су саграђени бедеми 170. године, а у Филипополису у Тракији 172. године (Ferjančić 2018: 196). Непосредно пре Маркоманских ратова 168. или 169. године Марко Аурелије је основао кохорте Делмата и Дарданаца, *cohors I Aurelia Dardanorum* и *cohors II Aurelia Dardanorum milliaria equitata*, које су биле стациониране у Далмацији и Горњој Мезији (Ferjančić 2018: 193). Кохорте Дарданаца биле су стациониране у Наису и Тимакум Минусу. Сами називи ова два ауксилијарна одреда: *cohors I Aurelia Dardanorum* и *cohors II Aurelia Dardanorum*, указују да су формирани најпре од Дарданаца, односно регрута

⁶³ Претпоставља се да је недовољан број становника са римским грађанским правом, био један од разлога интензивног регрутовања пегринуа у источним провинцијама Царства (Sošek 2015: 105).

⁶⁴ Како би се успешно супроставила опасности од побуна и варварских напада, римска војска је потраживала и додатна војна појачања, која су могла да подразумевају и интензивнију регрутацију одређених области по потреби (Sošek 2015: 106). У време рата против Ханибала Римљани су регрутовали чак и робове (Magnani 2015: 1).

у јужним крајевима провинције. То пак не значи да су одреде све време сачињавали Дарданци, већ су у њиховој служби могли бити и припадници других етничких групација. Циљ формирања ових јединица био је да се обезбеди рудничка територија, првенствено од деловања разбојничких банди, па су бивши латрони регрутовани како би своја искуства употребили против дојучерашњих сабораца (Михајловић 2010: 25). Шо помишља да је реч о једној врсти амнестије и поновног укључивања латрона у законске оквире римске државе (Shaw 1984: 35).

Разбојници су били веома активни у пограничним областима и рудничким крајевима. Претпоставља се да су они били блиско повезани са различитим локалним моћницима у сфери „дрне” и „сиве” економије што им је заузврат обезбеђивало различите степене толеранције (Михајловић 2010: 25). Слични поступци могу се наћи у ранијој римској историји. У свом делу које је написао почетком 3. века, Дион Касије даје илустративан опис људи које према његовом мишљењу треба регрутовати у војску – људе велике физичке снаге којима је неопходан приход за издржавање – другим речима, исте оне људе који ће, по свој прилици постати разбојници (*Cass. Dio.* 57.27.4; Шо 2006: 400-401). Исти историчар наводи да је Септимије Север одлучио да у преторијанску гарду доведе легионаре из провинција уместо људе из Италије. Дион примећује да је међу њима било оних који се нису пуно разликовали од разбојника, који су били дивљачког изгледа, застрашујућег говора и најпростачкијег изражавања (*Cass. Dio.* 75.5-6; Шо 2006: 401). Но, изгледа да је већина оних који су регрутовани у римској војсци, нарочито такозване помоћне формације била бирана баш с таквом намером: да се у војску укључе дивљи и насилни људи као на пример Маури са планине Атласа и Итурејци са Либанске планине, који би иначе, оснивали разбојничка седишта у Царству (Шо 2006: 401).

У време расцепљености римске власти, држава није могла да спречи успон, кроз пукотине државног устројства, локалних моћника, које је раније означавало као разбојнике. Такав модел се оличава на почетку тзв. „кризе 3. века” у каријери Максимиана Трачанина. Он је у својој раној младости био пастир, младић упечатљивог и отменог изгледа. Касније је учествовао у пљачкашким походима са разбојницима и штитио локално становништво од оружаних упада. Затим се прикључио римској војсци и служио у коњици. Једном речју, човек кога би држава у неки другим временима прогонила или трајно укључила у оружане снаге, сада је постао римски император. Истина је да на овај начин нису настајали редовни, дугогодишњи цареви Рима. Али, колико год је врста „уздигнутог разбојника” као што је Максимин могла да буде краткотрајна и пролазна, била је типична за политичку структуру Римског царства исто колико су то били и Август или Константин. Примери политичких разбојника који су били способни да озваниче своју моћ стално се изнова појављују, нарочито у периодима пропадања Империје у касном 5. веку, када су разбојници из Исаурије, попут Зенона, могли да постану генерали, конзули, па чак и цареви Рима (Шо 2006: 402).

Насељавање ауксилијарних ветерана у Горњој Мезији

Војници помоћних одреда у служби су проводили по правилу 25 година, а многи од њих и до 30⁶⁵. По одслужењу војске добијали су римска грађанска права и *ius conubii*. Након часног отпуста чекао их је повратак у цивилни живот. На војницима је било да одлуче да ли ће се задржати на месту службе; населити у близини неког важног урбаног центра, или ће се вратити у свој завичај.

⁶⁵ У римској историји постоје примери када су римски војници са изванредним заслугама могли добити римско грађанско право и пре завршетка службе од 25 година. Такав је случај припадника кохорте *I Brittonum milliaria Ulpia*, који су грађанско право стекли због учешћа у Трајановом Дачком рату. Награда се није односила на право *conubium*, нити су деца војника ове кохорте могле да наследе грађанско право (Lavan 2019: 38).

Због малог броја сачуваних диплома и надгробних споменика али и њихове фрагментарности, није могуће за сада понудити неке универзалне обрасце по питању мотива насељавања ветерана ауксилијарних војника на тлу Горње Мезије.

Највећи број натписа ветерана помоћних одреда ове провинције налази се у Тимакум Минусу, где је насељавање ислужених војника започело још крајем 1. века и касније настављено кроз читав 2. век. Најстарији су споменици четири војника отпуштених из кохорте *I Thracum Syriaca equitata* (IMS III/2 37-40), с краја 1. и почетка 2. века. Једино фрагментарни споменик (IMS III/2 37) пружа податке о пореклу ветерана под именом *Tarsa*. Претпоставља се да је реч о војнику трачког порекла, јер овај антропоним припада трачкој ономастици. Порекло преостале тројице ветерана остаје непознато, али се може рећи да су сва четворица остала да живе у викусу утврђења у коме су служили (Ferjančić 2012: 446).

Касније, утврђење Тимакум Минус постаје логор кохорте *II Aurelia Dardanorum milliaria equitata*, чији су се ветерани (Тит Флавије Максим, Тит Јулије Сатурнин, Септимије Супер) (IMS III/2 45, 46, 48) настанили у оближњем викусу током друге половине 2. и 3. века.

Поменути ветерани су очигледно одлучили да остану у месту своје службе. Таква одлука је сасвим разумљива, јер је то била средина коју су добро познавали и где су основали своје породице. Овакав пример насељавана ветерана треба посматрати и у временском контексту 2. века, када је модел провинцијског (локалног) регрутовања спровођен на многим подручјима Империје. Он је између осталог подразумевао да се војне јединице све чешће регрутују у регијама у којима су биле стациониране. Захваљујући томе сачуване су везе војника са родитељима и женама из локалне средине, те су тако створени бољи услови за формирање породица (Phang 2001: 190-195; Phang 2002: 365; Scheidel 2005: 5). Треба напоменути и да сам назив кохорте *Dardanorum* у овом случају, указује на модел локалне регрутације, односно да је јединица добила назив по средњебалканском племену Дарданаца, који су насељавали јужне крајеве Горње Мезије, између осталог и околину града Наиса, који се сматра логором кохорте *I Aurelia Dardanorum*.

Ветерани помоћних јединица насељавали су се након службе и у Виминацијуму од краја 1. века, истовремено када и легијски ветерани (Ферјанчић 2002: 161). О присуству ветерана у главном граду Горње Мезије сведочи неколико војничких диплома. Најстарија је издата 96. године војнику трачког порекла под именом *Dolens*, уз које је наведен етник *Bessus*. Доленс је служио у кохорти *VI Thracum equitata* (Ferjančić 2012: 448). У Виминацијуму се населио и ауксилијарни ветеран Марко Хереније Полимит, римски грађанин који је служио у кохорти *I Montanorum civium Romanorum*, регрутован у источним провинцијама Царства. Његов *origo*, *Berensis* указује на просторе Македоније, Тракије или Сирије (Mirковић 1987: 189).

Име трећег ветерана који се након службе настанио у Виминацијуму није сачувано због фрагментарности војничке дипломе издате између 178. и 203. године. Једино знамо да је био регрутован у Сирмијуму. Средином 2. века у Виминацијуму се као ветеран населио и *Tides* војник але *Gallorum* чије је порекло такође непознато. Тит Флавије Тицијан отпуштен 192. године, такође се као ветеран кохорте *I Montanorum* населио у Виминацијуму, иако је регрутован у Басијани на крајњем југоистоку Доње Паноније (Ferjančić 2012: 450-451).

Истраживање епиграфских налаза С. Ферјанчић указује да су се ауксилијарни ветерани насељавали у свим крајевима Горње Мезије, али да је њихово присуство најбоље посведочено у утврђењу Тимакум Минус и Виминацијуму. Они чији су натписи нађени у Тимакум Минусу код Равне, задржали су се у месту службе, а у Виминацијуму су се насељавали јер је овај град као значајан урбани, трговачки и занатски центар пружао добре прилике и услове за опстанак у цивилном животу (Ferjančić 2012: 445; Ferjančić 2017: 39). Анализом је показано да се и већина легионарских ветерана у Горњој Мезији, насељавала покрај логора Сингидунума и

Виминацијума, почевши од краја 1. века (Ферјанчић 2002: 159-165). Насељавање ветерана у пограничним градовима као што су Сингидунум и Виминацијум за римску државу могло је имати додатне користи. Наиме, у случајевима преке потребе, изненадне опасности и ратова, ветерани су као искусни војници могли бити поново стављени у службу војске.

О браковима римских војника

Досадашња археолошка истраживања римске војске углавном су била усмерена на питања војне историје, стратегије, фортификације, наоружање и војну опрему. Тек у последњих неколико деценија, постају бројнија истраживања, која отварају нове погледе по питању друштва повезаних са војском, однос цивила и војника, насеља уз логоре, као и питања присуства породица и жена у војсци. Поједине врсте налаза, као што су дечји скелети на некрополама уз утврђења и покретни налази који се тумаче као дечји, индицирају да су многи војници и током службе имали породицу, жене и децу, који су живели у цивилним насељима у близини утврђења (Митић 2014: 5).

Уз римска војна утврђења временом су се развила и цивилна насеља. Имајући то на уму, логично је претпоставити и присуство жена у близини легијских логора – *canabae*, тако и онима уз остале фортификације – *vici*, која су била подређена команданту најближе војне јединице. Ветеранима који су могли да живе у таквим насељима, брак је био дозвољен, а у њиховим породицама, осим супруга, било је сигурно и женске деце (Цвјетићанин 2022: 155).

Законским регулативама војницима је био забрањен улазак у брак током службе (*conubium*). Међутим, није им се бранило да живе у заједници са женама (*contubernium*, конкубинат) и не бележи се да су због тога били кажњавани, па се претпоставља да је држава очигледно толерисала такве заједнице (Scheidel 2005: 2)⁶⁶. Постоје примери да су жене са породицом пратиле војне јединице у којима су њихови мужеви служили, селећи се неретко из једне провинције у другу (Green 2015: 141). Примера ради у дипломи RGMZ 22 забележен је војник из Сирије регрутован у кохорту *II Flavia Commagenorum*, која је једно време била у Горњој Мезији око 98. до 123. године. Своју жену трачког порекла упознао је током службе, можда док је служио у Мезији. Пар је имао шесторо деце, а одред је премештен у Дакију северно од Сармизегетузе. С обзиром да је диплома нађена у Едеси претпоставља се да је породица путовала са војником (Green 2015: 142).

Забрану склапања брака увео је Август, а касније укинуо Септимије Север (Campbell 1978: 153)⁶⁷. Она се највероватније није односила на центурионе и часнике. Коњичким и сенаторским командантима пак није било дозвољено да се венчавају са женама из провинција у којима су обављали своје дужности (Scheidel 2005: 2). Деца рођена током очеве службе била су незаконита, независно од тога да ли је отац био легионар или ауксилијарни војник (Phang 2002: 355). Тако су настали озбиљни друштвено-правни и имовински проблеми по овом питању у Римској империји (Matijević 2019: 61-62)⁶⁸.

Посебно су били изражени административни проблеми за војнике који су се оженили пре него што су ступили у војну службу. Можемо навести пример пресуде коју доноси префект провинције Египта – Рутилије Лупус, уз консултовање са правницима. Она се односи на пар из Александрије, који су се венчали пре него што је муж отишао у војску (Прва кохорта

⁶⁶ О томе сведоче и војне дипломе додељиване ауксилијарним војницима, у којима се неретко наводи и „*conubium cum uxoris quas tunc secum habuissent*”, право на брак са женом са којом су живели током службе (Campbell 1978: 159).

⁶⁷ Претпоставља се да је Август овом забраном желео да уведе строжију дисциплину у војсци након хаоса грађанских ратова (Campbell 1978: 154)

⁶⁸ Тек са доношењем Каракалиног едикта (*Constitutio Antoniniana*) 212. године установа *conubium* изгубила је своју важност, када је свим становницима било признато једнако право приликом закључења брака (Игњатовић 2012: 343).

Тибанаца). Међутим, њихов син који се родио током очевог служења војног рока, није законски признат у пресуди, јер се у обзир није узео брачни статус војника пре његове службе (Phang 2002: 354). И даље остаје нејасно зашто је забрана брака која је за војнике била иритантна, толико дуго остала на снази, када се зна да су римски цареви неретко били спремни да модификују постојеће законе и војсци дају привилегије, како би сачували њену лојалност и регрутацију?

Проблеми су постепено решавани низом мера које су спроводили многи цареви: Клаудије, Трајан, Хадријан, Марко Аурелије. Однос царске администрације према војним јединицама и проблемима које је створила забрана брака био је амбивалентан (Campbell 1978: 155, 157, 159). Не треба одбацити могућност да је римска држава забраном бракова, хтела да се ослободи сваке одговорности финансијске подршке војничких породица током службе, а уједно и да сачува свој ауторитет одржавајући под контролом војну дисциплину (Green 2015: 134).

Међутим, ова забрана ипак није довела до нестанка жена у војној сфери. Чини се да је период војне службе од 25 година био исувише дуг да би га војници провели без жена у свакодневном животу. Под овим околностима, формирање породице било је тешко ускладити са дугим служењем војног рока (Scheidel 2005: 2). Ипак постоје примери да су војна лица била склона склапању псеудобрачних веза о чему сведоче налази папируса из Египта (Phang 2002: 352; Green 2015: 125). Појава бракова, па чак и формирање породица, међу активним војницима била је толико заступљена, да их је требало узети у обзир приликом званичног отпуста војника и додела диплома. Све до 140. године грађанска права поред војника, након завршетка службе, добијала су његова жена и деца⁶⁹. Тада је извршена измена која је подразумевала да се право ограничи само на војника, и она је искључивала рођену децу током службе (Juntunen 2018: 1039-1040; Lavan 2019: 33). Сматра се да је ова мера уведена из жеље да римска војска у наредном периоду може рачунати на нове регруте, који би римско грађанско право стицали завршетком сопствене службе, а не наслеђивањем од оца (Green 2015: 134).

Аутор Грин предлаже да су постојале три могућности римских војника за сусрет са својим будућим супругама (Green 2015: 137-138):

1. Неке жене су долазиле из околине гарнизона у коме су били смештени, те су живот са њима могли да започну још током службе.
2. Војник и његова супруга могли су имати исто племенско порекло, и започети заједнички живот пре регрутовања. У таквим случајевима жена је могла да се придружи свом мужу и да заједно оду из своје матичне заједнице.
3. Неки војници су своје будуће драге могли да упознају у самој војничкој заједници, међу ћеркама и сестрама својих сабораца. Многи ветерани су се тако оженили кћерима других војника (Lavan 2019: 56).

Археолошки материјал на основу којег је могуће изучавати супруге војника веома је ограничен и своди се на епиграфске споменике (надгробни споменици, војне дипломе). Посебно треба нагласити да су помени жена током принципата, на надгробним споменицима веома ретки. Служећи далеко од својих домова, војницима су најчешћи комеморатори надгробних споменика били њихови саборци. Треба нагласити да су се војници чије су споменике подигли саборци често у литератури проглашавали нежењама, што не мора увек да буде тачно (Green 2015: 129).

⁶⁹ Након 140. године није било потребно конкретно наводити жену која као супруга војника добија извесна права, мада се и на неким каснијим дипломама наводе њихова имена (Green 2015: 132).

Велика мобилност јединица током раног Царства такође није омогућавала развијање сталних веза са женама (Scheidel 2005: 2; Matijević 2019: 62). Током 1. века у северноафричким и дунавским регијама Царства проценат војника који су ступали у бракове био је веома мали (Phang 2002: 365). Међутим, како показују истраживања, таква слика се променила током 2. и 3. века, када се као комеморатори све више помињу жене и деца. Претпоставља се да је узрок томе повећање провинцијске регрутације, захваљујући којој су сачуване везе са родитељима и женама из локалне средине, односно да су створени бољи услови за формирање породица (Phang 2001: 190-195; Phang 2002: 365; Scheidel 2005: 5). Процес регрутације и формирање војничких породица било је у узрочно-последичној вези. У 1. веку помоћни одреди били су регрутовани са простора Италије (Phang 2002: 365), да би касније војници били регрутовани и на локалном нивоу. Све су чешће јединице биле регрутоване у регијама у којима су биле стациониране.

За жене војника на натписима користи се неколико израза: *ixor*, *coniunx*, *marita*, а ређе: *concupina*, *amica*, *hospita*, *focaria*. Анализирајући досадашњи епиграфски материјал, може се рећи да је око 90% жена војника имало „римска” имена (*duo nomina* са латинским *nomen gentile* и са латинским или грчким когноменом), остављајући мало простора за домородачка појединачна имена (Scheidel 2005: 7).

Поједини војници имали су робове којима су могли дати слободу. Зато није необично да су се могли ожени и сопственом ослобођеницом. На пример припадници мизенске и равенске флоте у бракове су ступали у касним двадесетим, легионари из дунавских логора у тридесетим, док су војници северноафричких провинција то чинили након стицања ветеранског статуса, што јасно указује да су постојале разлике од регије до регије (Matijević 2019: 62-63). Фокарије, кућне помоћнице сматране су уобичајеним сексуалним партнерима римских војника. Такође, не треба изгубити из вида да су војници ступали у односе са проституткама, али и да су имали хомосексуалне везе (Scheidel 2005: 9).

У Северној Африци 99% надгробних споменика ожењених мушкараца је са „римским” именима, док се само у једном случају бележи војник (који није имао грађанско право) са својом супругом. Такав однос у великој мери отежава нашу спознају о браковима ауксилијара који су имали право да се ожене женама, које нису имале римско грађанско право. Такође, нисмо сигурни да ли су жене локалног порекла, које су остваривале везе са војницима, пристајале да узму ново, „римско” име, како би се „уклопиле”. Због тога је занимљиво да се закони у Египту баве случајевима жена ветерана које нису имале грађанско право, које су противзаконито „себе проглашавале Римљанкама” (Scheidel 2005: 8).

Жене ауксилијарних војника на тлу Горње Мезије

Иако римска војска спада у ред једног од најбоље проучених сегмената археологије римског периода, можемо рећи да неки њени аспекти још увек нису довољно проучени. Готово век уназад при изучавању римске војне археологије, акценат је дат углавном на проучавању војне стратегије, наоружања, фортификација, хијерархије, па се читава римска култура сагледавала кроз призму римске војске, као строго дисциплинованог, постојаног друштва. Занимљиво је да у том дугом историјату истраживања, није посвећена пажња присуства женске популације, која је са војницима чинила римско погранично становништво (Phang 2001: 1; Allison 2006: 1; Greene 2011: 1, 3). Разлог можда лежи у чињеници да је у писаним изворима јасно наведен став да присуство жена има лош утицај на војнике, и да се женска пратња сматрала срамном. Претпоставља се да порекло речи „*castra*” (војни логор) треба повезати са епитетом *castus* (непорочан), или схватити као место на коме је сексуална жеља одстрањена „кастрирана” (*castrare*). Назив „*castra*” везује се и за друго значење глагола *castrare*, означавајући „место раздвајања” (Tomas 2011: 140).

Тек последњих пар деценија у археолошкој науци се указала потреба за проучавањем друштвене историје различитих слојева становника Римског царства. Све већа пажња посвећује се изучавању састава и функционисања заједница на границама Царства. Истражују се цивилна насеља формирана уз утврђења, њихова друштвена структура, приватни живот војника, њихове породице, присуство женске популације, однос војника са цивилним становништвом итд. (Митић 2014: 4). Поставља се питање односа војника и жена, да ли су жене са децом живеле ван утврђења, у оближњим насељима, или уз војнике у фортификацијама? Судаћи по писаним изворима, само су жене, ћерке или слушкиње заповедника, могле бити у командном официрском дому (*praetorium*) (Митић 2014: 51).

Све је више доказа да су жене на овај или онај начин биле присутне у утврђењима, чак је за поједине команданте логора потврђено да су упркос забрани брака имали жене, које су живеле у самом утврђењу. Поједине врсте налаза, као што су дечји скелети на некрополама уз утврђења и покретни налази који се тумаче као дечји, индицирају да су многи војници и током службе имали породицу, жене и децу, који су живели у цивилним насељима у близини утврђења.

Као доказ егзистенције жена у утврђењима узима се појава археолошких налаза попут накита и украса за одећу, поједини тоалетни и козметички инструменти, прибор и преслице (Phang 2002: 359). Но, иако се хипотеза да су жене обитавале у стриктном војном простору не оспорава, ипак се поставља питање да ли се одређене врсте накита и украса за одећу могу одредити само као женски, или је реч о украсним елементима које су користили и мушкарци? (Томас 2011: 141).

Приписивање употребе појединих предмета или групе предмета мушком или женском полу веома је проблематично и субјективно (Митић 2014: 7). Неки од аутора предлажу да се као највалиднијим доказом могу сматрати обућа и делови накита чији обим и величина варирају у односу на димензије тела (Van Driel-Murray 1995: 4; Becker 2006: 37). Међутим, при анализи ове врсте материјала треба имати на уму разлику у димензијама тела, те постојање робуснијих жена и грацилнијих мушкараца. Украсе за врат, торквесе, као и ланчиће са привеском/медаљоном могли су носити и мушкарци и жене. Огрлице и наруквице од перли носиле су жене, док би на припадницима мушког пола изазивале подсмех, презир, а сматране су и карактеристиком варварства (Allason-Jones 1995: 27).

Минђуше су међу Римљанима носиле само жене. Међутим, не треба заборавити да су код појединих народа оријенталног порекла оне представљале део ношњи без обзира на пол. Будући да је међу ауксилијарним јединицама било и припадника оријенталног порекла, присуство минђуша се у утврђењима може и тако објаснити (Allason-Jones 1995: 25). Са друге стране украсне игле израђене од различитих материјала, коришћене за причвршћивање косе, формирање сложенијих фризура, украшавање одеће и козметичке сврхе, сматрају се типичним женским мобилијаром; иако се могу наћи у контекстима који не указују на женско присуство. Као пример можемо навести некрополу у Пандберију 10, на којој су у гробовима поред скелета нађене и украсне коштане игле. Антрополошком анализом је утврђено да су два скелета од укупно шест, припадала мушком полу (Сарт 2001: 112).

Два касноантичка гроба у близини Бургама у Кумбрији, у којима су поред коња и оружја, биле сахрањене и жене, представљају крајње интересантан археолошки контекст. Овај налаз је указао и на занимљиво питање о потенцијалном служењу жена у римској војсци (Томас 2011: 141 – 142).

Докази о присуству жена и деце у фортификацијама могу се наћи на широј територији Римског царства, како у легијским тако и у ауксилијарним утврђењима, на различитим лимесима. У легијском утврђењу *Vindonissa* нађене су дрвене таблице са натписима, на којима је посведочено име конобарице или крчмарице *Belica*, као и управница гостионице. Ове две

жене иако нису живеле у самом утврђењу, можемо претпоставити да су у њему проводиле доста времена, обављајући свој посао (Allison 2006: 3).

Приликом ископавања ауксилијарног утврђења *Vicusini* у Румунији, пронађен је велики број потенцијално женских налаза, у баракама, преторијуму и на простору комуникација самог утврђења (Vass 2010: 137). Истраживањем ауксилијарног утврђења *Oberstimm* и *Ellingen* на рајнском лимесу пронађени су налази који се могу класификовати као женски и дечји, приликом ископавања преторијума и барака, као и перинатални скелети *in situ* (Allison 2006: 13 – 17). Из утврђења *Luguvalium* (Карлајл у Великој Британији), потиче таблица са писмом упућеном префекту, са поздравом његовој породици, као и луксузна женска сандала датована у крај 1. – почетак 2. века (Greene 2011: 137, 141). Доста примерака женске и дечје обуће нађено је приликом истраживања ровова флавијевске фазе око утврђења *Trimontium* (Њустед у Великој Британији), док су три дечје лобање откривене у рововима око утврђења (Greene 2011: 149). За анализу ове врсте студија, посебно је драгоцено утврђење *Vindolanda* на британском лимесу, где су очувани бројни примерци кожне обуће. Посебно су значајне таблице на основу којих је могуће проучавати приватни живот војника и које указују на присуство војничких породица у периоду формирања лимеса (Greene 2011: 16, 19).

У домаћој стручној литератури теми присуства жена у римским утврђењима на горњомезијском лимесу, посвећен је мали број радова. Свакако вредан помена је мастер рад колегинице Милице Марјановић под називом *Жене и лимес: накит у римским утврђењима на Бердану* (2014). Студијом је анализирано укупно 303 потенцијално женских налаза (наруквице, украсне игле, медаљони, буле, прстење, наушнице, перле, умци за накит) са седам ђердапских утврђења: Чезава (*Novae*), Салдум (*Gratiana/Cantabaza*), Бољетин (*Smorna*), Хајдучка Воденица, Текија (*Transdierna*), Караташ (*Diana*), Трајанов мост (*Pontes*). Најбројнију групу налаза чине игле (183). Иако већина обрађеног накита припада касноантичком периоду, неколико ретких налаза се могу датовати у период 1-2. века. Потенцијални боравак жена префекта у преторијумима утврђења на Чезави у фази VI и Бољетину у фази Ib, не може се искључити као опција. Типично женски налази су забележени и у баракама и хореуму Текије, као и у шаторима друге фазе на Бољетину. Велика концентрација на простору неколико суседних квадрата на Понтесу индицирају дужи боравак жена на том простору (Митић 2014).

Просторна дистрибуција и количина потенцијално женских налаза указује да нису сва утврђења била искључиво војна. Ову претпоставку може потврдити велики број украсних коштаних игала у утврђењима Дијана и Понтес, што се објашњава постојањем радионица за израду коштаних предмета на тим локалитетима (Petković 1995: 18). Према обиму, карактеру и количини налаза чини се да се на Дијани одвијао другачији живот него у осталим ђердапским утврђењима; могло би се рећи да је ово утврђење више личило на град у коме је од најранијих фаза боравило (а можда и становало?) и цивилно становништво. Овоме се може приписати велика концентрација и разноликост потенцијално женских налаза (Митић 2014: 60).

Обрађени налази са ђердапских утврђења, могу указати на дужи боравак жена на појединим утврђењима, али не могу бити довољни за разумевање њиховог социјалног статуса, ангажовања у утврђењу, дужине и учесталости њиховог боравка, као и природе њихових односа са војницима (Митић 2014: 60).

Поред претходно наведених потенцијално женских налаза, треба навести и епиграфски материјал: надгробне споменике и војничке дипломе, на којима су забележена имена жена ауксилијарних војника Горње Мезије, која ће у даљем делу текста бити обрађена. Реч је о скромној збирци налаза, али врло вредној, јер се на неким од налаза, жене војника помињу као комеморатори надгробних споменика. Треба ипак нагласити да уопште мало знамо о завичајним, друштвеним и брачним обичајима многих провинција. Тешко је рећи да ли су

мушкарци ступали у брак у млађим годинама, пре регрутације или пак као старији мушкарци? (Green 2015: 139). Стога, и неке врсте уговорених бракова не треба изгубити из вида, за оне војнике који су имали намеру да се ожене супругом истог културног порекла (Green 2015: 140).

Један од најстаријих надгробних споменика ауксилијара у Горњој Мезији са поменом жене као комеморатора нађен је у Тимакум Минусу (IMS III/2 38) (Т 59/1). Реч је о стели која је припадала Квинту Сергију Паулу – ветерану кохорте *I Thracum Syriaca*, а коју је подигао себи и жени под именом *Pura* за живота крајем 1. века. Нажалост, о њеном пореклу не можемо ништа одређеније рећи.

У бедемима Голубачке тврђаве и у Прахову нађене су надгробне стеле припадника кохорте *III Campestris*, које се датирају на крај 2. и почетак 3. века⁷⁰. Голубачка стела припадала је војнику Јулију Ингенуу, коју је подигла његова жена *Novia Cassia* (Fejrančić 2018: 155). Она у Прахову припадала је војнику Аурелију Тари, чији је комеморатор његова жена *Ulpia Marcia* (Mirковић 2015: 101-102, no. 54) (Т 59/2). Порекло ових жена такође није могуће утврдити.

Постоје примери стела на којима су ауксилијарни војник и његова жена заједнички комеморатори. Такав је пример споменика у Приштини, који подижу Септимије Дасије, ветеран кохорте *I Montanorum* и његова жена Елија Нанеа, својим ћеркама Елији Целзини и Елији Романи, као и зету Анију Тименту (Fejrančić 2018: 270; Matei-Popescu, Țentea 2018: 66). Овај ветеран је могао на југ Горње Мезије да се врати у свој завичај након часног отпуста. Илирско име *Dassius* је добро посведочено међу припадницима домаћег становништва Дарданије (Fejrančić 2018: 270).

Поред надгробних стела, имена жена војника наводе се и у војничким дипломама. У добро очуваном примерку војничке дипломе која је нађена у Ритопеку, издатај 29. јуна 120. године, помиње се војник Марко Антоније Тимес или Тимис из Хијерополиса у Сирији отпуштен у Македонији. Он је био ветеран кохорте *I Flavia Bessorum* који се након службе вратио у логор своје јединице у Трикорнијуму на Дунаву. Његова жена била је *Doroturma* из Трикорнијума. Она је судећи на основу очевог и свог имена, припадала породици трачког порекла. Суфикс – *turma* саставни је део трачких женских имена. *Dotocha* како је гласио њен патронимик такође припада трачком ономастикону (Dana 2014: 162). У дипломи су наведена и имена Тимесовог сина – *Secundus* и ћерке – *Marcellina* (Васић 1908: 147).

У војничкој дипломи која је издата између 144. и 146. године ауксилијару под именом *Tides*, помиње се и његова жена *Mamma/Mama*. Њено порекло није могуће утврдити јер је име посведочено у латинској, келтској, трачкој и малоазијској ономастици (Fejrančić 2012: 452).

Као што је раније напоменуто, највећа збирка надгробних споменика ауксилијарних војника потиче из утврђења Тимакум Минус, где се налазио ауксилијарни логор кохорте *II Aurelia Dardanorum milliaria equitata*. Наиме, на надгробним стелама војника ове јединице који су сахрањени на оближњим некрополама, помињу се и имена жена као њихове супруге или родитељи. Оне су некад самостално, а у појединим случајевима и заједно са својим супругом и ћеркама наведене као комеморатори.

Међу сахрањеним војницима кохорте *II Aurelia Dardanorum* у Тимакум Минусу било је и подофицира. Може се навести пример стеле коју подиже сигнифер легије *VII Claudia*, својим родитељима – Аурелију В... и Аурелији Примитиви (IMS 3/2 29) (Т 59/3), док споменик центуриона М. Аурелија Салвијана, који је сахрањен са ћерком Аурелијом Салвијаном, подиже жена *Cocceia Petilia* (IMS 3/2 43) (Т 59/4). Вредна помена је и стела коју подиже

⁷⁰ Потребно је нагласити да су у питању споменици двојице ветерана, који су се могли оженили и после часног отпуста из војне службе.

декурион Јулијус Сатурнинус, себи и својој супрузи Овидији Пудентили (IMS 3/2 46) (Т 60/1). Као комемораторе споменика војника у Тимакум Минусу можемо навести и следеће жене: *Aurelia Crescentilla* (IMS III/2 45) (Т 60/2), *Flavia Maximilla* (IMS III/2 48)⁷¹ (Т 60/3), *Petilia Surilla* (IMS III/2 50) (Т 60/4), *Rustia Respecta* (IMS III/2 51) (Т 61/1).

Надгробну стелу (IMS III/2 42) из Тимакум Минуса подигли су *praepositus* кохорте II *Aurelia Dardanorum milliaria equitata* – Аурелије Марцијан, са својом женом Аурелијом Донатом и ћерком Аурелијом Северином, својим синовима Аурелију Марку и Аурелију Марцијану (Т 61/2).

Приликом истраживања Тимакум Минуса нађени су и надгробни споменици жена, које подижу војници – њихови мужеви. Можемо навести стелу Валерије Фурније (*Valeria Furnia*) коју постављају њена деца и супруг Елије Рустик, одликовани декурион кохорте II *Aurelia Dardanorum milliaria equitata* (IMS III/2 47; Вујовић 2021: 43-44, 51-52, sl. 6) (Т 61/3).

На источној некрополи Скупа 1996. године нађен је надгробни споменик Тимона, декуриона кохорте II *Aurelia Dardanorum milliaria equitata* (АЕ 2005, 1315). Он је убијен од стране Костобока који су 170. године опљачкали балканске провинције (Ferjančić 2010: 138-139). Највероватније је заповедао вексилацијама јединице у Скупима. Надгробни споменик поставила је његова супруга *Postumia Spes* (Јованова 2015: 259-262).

Анализирајући имена супруга војника која су до сада регистрована на епиграфском материјалу, можемо рећи да оне већином припадају „римским” именима (*duo nomina*) и да њихово порекло у већини случајева није познато. Таква слика уклапа се у ранија епиграфска истраживања која се односе на друге регије Царства (Scheidel 2005: 7). Такође, можемо рећи да су жене као комеморатори споменика ауксилијарних војника током 1. века на тлу Горње Мезије веома ретке. Како показују досадашњи епиграфски налази, жене се као комеморатори споменика чешће помињу током 2. и 3. века. Претпоставља се да је такав обичај настао услед повећања провинцијске регрутације, захваљујући којој су сачуване везе војника са родитељима и женама из локалне средине (Phang 2001: 190-195; Phang 2002: 365; Scheidel 2005: 5). У нашем случају то могу потврдити надгробне стеле из Тимакум Минуса, које су припадале ветеранима кохорте II *Aurelia Dardanorum milliaria equitata*, који су се настанили након службе у утврђењу у коме су служили. На тај начин створени су и бољи услови за формирање војничких породица које су живеле у околини фортификације, највероватније у оближњем насељу *vici*.

Период 2-3. века када је забележен највећи број имена супруга ауксилијара као комеморатора у Горњој Мезији, је раздобље у коме се генерално повећава потреба за израдом споменика (Петровић 1975: 122). Претпоставља се да су током 2. века у Горњој Мезији, већи градски центри добили своје радионице за израду споменика: Сингидунум, Виминацијум, Рацијарија, Наисус, Улпијана и Скупи. Њихово постојање потврђује се налазима алатки за обраду камена. Производе радионица могуће је препознати по врсти камена од кога су споменици израђени и иконографским мотивима, док су у околини појединих радионица регистровани и каменоломи (Томовић 1993: 29). Током друге половине 2. века у утврђењу Тимакум Минус, највероватније је дошло до развоја радионице (Петровић 1975: 123). Имајући то на уму, можемо претпоставити да су неки од надгробних споменика ауксилијарних војника из Тимакум Минуса, могући производ радионице управо из тог утврђења. Пратећи тренд на територији читавог Царства, током 3. века број надгробних споменика у Горњој Мезији почео је постепено да опада, да би у 4. веку и до краја касне антике постали ретка појава.

⁷¹ О пореклу жена које се помињу као комеморатори споменика у утврђењу Тимакум Минус: *Aurelia Crescentilla* и *Flavia Maximilla* није могуће ништа одређеније рећи (Ferjančić 2012: 447).

Римска војна медицина

Римска медицинска служба била је нарочито развијена у римској војсци, како због третирања рана задобијених у рату, различитих видова повреда, тако и због лечења и сузбијања заразних болести, које су се могле брзо проширити међу војницима у логорима, али и услед честог померања трупа (Vuјović 2020: 308)⁷². О развоју римске медицине поред дела античких писаца, ликовних извора, сведочи и знатан број археолошких налаза медицинских инструмената коју су налажени широм територије Римског царства, као и епиграфски споменици који помињу како цивилне тако и војне лекаре. Антрополошке анализе спроведене над скелетним остацима са очуваним траговима лечења тежих рана, фрактура, али и спровођења хируршких интервенција – трепанација, потврђују успешно изведене медицинске третмане (Künzl 1983; Petković, Miladinović-Radmilović 2014; Микић 1995).

Медицинска пракса Римског царства била је у великој мери заснована на знањима и достигнућима грчке и оријенталне медицине. Но, можемо рећи да се од периода Августове владавине римској војној медицини поклањала посебна пажња. На тај начин римска медицина дала је значајан допринос развоју ове области. Упоредо са реорганизацијом римске војске током принципата, Август је препознао потребу за медицинским системом који би чинили професионални лекари. Читав систем био је уређен законским регулативама које су подразумевале присуство пет професионалних лекара у једној легији, а у кохортама један или више, што ће постепено постати редовна појава. Лекари су уживали статус *immunes* односно били су ослобођени свакодневних обавеза других војника (Aparaschivei 2017: 71), често су изједначавани са нижим официрима (Крунић 2004: 46).

Сви лекари, па и они везани за војне трупе, како сведоче надгробни споменици, стеле, саркофази и ципуси, најчешће носе титулу *medicus*. Међу њима, иако имају исте титуле, ипак се уочавају разлике у рангу и статусу (Крунић 2004: 42). Лекари са титулама *medicus castrensis*, *medicus castrorum*, потврђени су као војни лекари легија и војних логора. Њихова основна дужност је била да воде непосредну бригу о болесницима и рањеницима своје јединице. Припадали су тим истим одредима и сматрани су војницима. Постојали су и лекари са титулом *medicus chirurgus*. Начин ратовања, разне повреде које су војници задобијали, налагали су и ову врсту лекара. Они су стално уз војску, прате је у борбама на самом ратишту, или у позадини помажу саборцима у санирању повреда. Једна од најпознатијих ликовних представа римских лекара, свакако је она на Трајановом стубу (Sichorius 1896, 1900), где су приказана два лекарска помоћника, који прихватају рањеног војника, и сам лекар који интервенише над једним рањеником. Он једним убрусом или сукном брише рану на десној бутини рањеног војника (Крунић 2004: 43)⁷³.

У зависности од свог ангажовања у пешадијским, коњичким одредима или флоти, римски лекари су могли носити следећа звања: *medicus legionis*, *medicus cohortis*, *medicus alae*, *medicus castrensis*, *medicus miles*, *medicus ordinarius*, *medicus duplicarius* и др. (Aparaschivei 2012a: 99). Временом, почев од царског периода лекари се све више издвајају у специјалисте за лечење одређених делова тела и болести. Поред лекара опште праксе (*clinici*) било је офталмолога и хирурга и лекара (*marsus*) специјалисти за санирање повреда од уједа змија (Scheidel 2005: 14).

⁷² Претпоставља се да је од 100 војника који су у војску ступили са 20 година око 78% преживело од 35.69% до 40 и 60% до 45 године живота (Scheidel 2005: 10).

⁷³ Када је у питању сцена лекара на Трајановом стубу, потребно је нагласити да у литератури постоје различита тумачења и да је иста била предмет више дебата. Аутор Апарашиеви не искључује могућност да је реч о представи обичног војника, који помаже свом саборцу, наглашавајући да су римски војници могли сами да пруже прву помоћ, као што је на пример превијање рана и слично (Aparaschivei 2017: 74). Дејвис сматра да је реч о приказу капсаријуса (Davies 1969b: 84; Jackson 1988: 132).

Због честих болести и инфекција очију, услуге офталмолога у Римском царству биле су веома тражене. О боравку и раду ових специјалиста на тлу Горње Мезије, речито сведоче два печата лекара (*signacula oculariorum*) из Сингидунума и Виминацијума. Налаз из Сингидунума нађен је у канабама (*canabae*), у насељу подно логора легије *IV Flavia*, датира из друге половине 3. века и припадао је лекару Елију Поликтету (*Aelius Polictetus*), чије је име урезано на ужим странама печата. Израђен је од зеленкастог камена у облику правилног полиедра, на чијим су бочним странама урезани и називи разних *collyria* – офталмолошких медикамената највероватније у виду очних капи, уља или мелема (Крунић 1992: Т. XXIV: 105). Примерак из Виминацијума израђен је од стеатита, представља случајан налаз и такође је припадао офталмологу – Гају Јулију Јунијану (Кораћ 1986: 54). Тешко је рећи да ли су ова два печата припадала војним офталмолозима или цивилима специјалистима, по потреби ангажованих у војсци (Vuјović 2020: 318).

Војни лекари могли су отворати и приватне ординације, које су се налазиле у близини логора. Из тог разлога на досад откривеним споменицима чешће срећемо лекаре који су службовали у оквиру легија, кохорти или преторијанске гарде, него цивилне медикусе (Крунић 1992: 11).

Римски војни лекари у ауксилијарним одредима на простору Горње Мезије

Можемо претпоставити да су на територији Горње Мезије, први лекари заправо били војни лекари. Они су уједно били и први фармацеути с обзиром да су сами припремали медикаменте и мелеме (Буловић 2014: 23). На подручје Горње Мезије долазе пратећи римске легије и ауксилијарне јединице, током освајања ове провинције на прелазу старе у нову еру (Vuјović 2020: 312). На жалост, у античким писаним изворима нема података о практиковању медицине на простору Горње Мезије. Ипак, релативно завидан арсенал досадашњих налаза медицинских и фармацеутских инструмената, сведоче о развоју римске медицинске службе у овој провинцији (Geržetić 1894; Крунић 1992; Кораћ 1986; Буловић 2014; Petković, Miladinović-Radmilović 2014). Налази овог типа били су и предмет истраживања докторске дисертације (Крунић 2000). Епиграфски споменици на којима се помињу лекари такође су малобројни, али веома значајни за проучавање ове теме. Поред налаза који помињу лекаре у легијама (CIL III, 3537; CIL III 14216, 99; AE 1955, 13), познато је и неколико споменика који су припадали војним лекарима у служби горњомезијских ауксилијарних одреда, који ће бити тема овог рада.

Преглед ћемо најпре започети епиграфским спомеником који је нађен 1902. године у рушевинама римског утврђења Тимакум Минус (IMS III/ 2, 49 (Т 62/1). Реч је о фрагментованом надгробном споменику димензија 60 x 80.5 цм израђеном од кречњака, са натписним пољем 45 x 40 цм, уоквиреним једноставном бордуром. Урезани текст се састојао од слова висине 3.5 до 5.5. цм, на којима су били видљиви трагови црвене боје.

D(is) M(anibus) | T. Ae(l(io)) | Mar(tia)l(i) | med(ico) | co[h(ortis)] II Aur(eliae) |⁵ Dar(danorum) | s]tip(endiorum) | XXII Mater | et Ael(ia) | [L?]atina | [--- (IMS III/ 2, 49).

Натпис помиње Тита Елија Марцијала са звањем *medicus*, војног лекара кохорте II *Aurelia Dardanorum*, на жалост, без назнака његове евентуалне специјалности (Davies 1969b: 87). Он се населио у околини војног логора јединице, а преминуо је у 22 години службе, те је сахрањен на оближњој некрополи. Споменик је датован у период 171-230. године (Vuјović 2020: 314). Овај налаз потврђује да су и у ауксилијарним одредима формираним и стационарним на територији Горње Мезије служили војни лекари.

Треба додати да је археолошким ископавањима ове ауксилијарне фортификације, у сонди 1/75 пронађена остава у којој је било неколико медицинских инструмената (спекулум, 2 спатуле, скалпел, неколико игли, шило, тубус, кашичица-цедиљка), датована у период 3-4.

века (Петровић, Јовановић 1997: 78, 79, кат. бр. 22-25; Petković, Miladinović-Radmilović 2014: 114; Буловић 2014: 40-41, кат. бр. 45-54). Археолошки је истражена и оближња некропола Слог, на којој су сахрањивани становници Тимакум Минуса, међу којима је било и војника. Антрополошке анализе спроведене над скелетним остацима са очуваним траговима лечења тежих рана, фрактура костију, сведоче о успешно изведеним медицинским третманима (Миладиновић-Радмиловић, Ђукић, Вуловић 2016). Повреде су нанете сечним и бодним оружјем, а већина повреда је санирана, без већих последица по здравље. На основу ових налаза, претпоставља се да је утврђење Тимакум Минус имало једног или више војних хирурга (Petković, Miladinović-Radmilović 2014: 114, Т. IV/1; Т. VIII/1-3; Т. XI/1-3; Т. XII/1-3).

Када је реч о војним лекарима ауксилијарних јединица на простору Горње Мезије, треба поменути још један налаз. Реч је о жртвенику са почетка 3. века, нађеном 1984. године, *in situ* у Сектору 25/1, Сонди 2, приликом ископавања нишке тврђаве, југозападно од Балибегове цамије (Т 62/2). Нађен је на поду од опека у источном делу просторије, која је била богато декорисана, што потврђују и налази фрагмената фреско малтера, углавном црвене боје. Димензије споменика су 95 x 45.5 x 35.5 цм, са натписним пољем 35 x 43 цм, док је висина слова 3.5 – 4 цм. Натпис са још видљивим траговима црвене боје уоквирен је двоструко профилисаним рамом ширине 5 цм. На бочним странама жртвеника, у рељефу представљени су Асклепије и Хигија са Телефом. Хигија је приказана у стојећем ставу, обучена у дугу хаљину. Левим лактом ослоњена је на жртвеник (?), док јој се на десној уздигнутој руци налази змија. Изнад главе божанства урезан је натпис NYGIA. Десно од Хигије на правоугаоној бази приказан је Телеф у стојећем ставу, који левом руком придржава предмет квадратног облика окачен ременом око врата (Дрча 2001: 20).

Асклепије је такође представљен у стојећем ставу, обучен у дугу хаљину. На ногама носи дубоку обућу. Десном руком придржава штап са шишарком, око којег је обавијена змија. Сумарно приказано лице уоквирено је густом брадом и коврцавом косом. Десно од главе божанства урезан је натпис у два реда ASCLE/PIO (Дрча 2001: 20-21).

У литератури је предложено више тумачења натписа овог споменика (Дрча 2001; Грбић 2013)⁷⁴. Према интерпретацији Д. Грбић, текст треба разрешити на следећи начин:

Pro salutem (!) d(omini) [n](ostri) ? | L(uci) Septimi Severi Pii | Pertinacis Aug(usti) et | Imp(eratoris) M(arci) Aur(elii) Antonin(i) | [[e. g. P(ubli) Sept(im)i) Getae Caes(aris)]] << *Pii Aug(usti) et Iul(iae) | Dom(nae) Aug(ustae) m(artis) c(astrorum) >> || *Claudius Magnus med(icus) || Ascle|pio || Hygia**

Жртвеник је могао бити подигнут за време посете царске породице Горњој Мезији 202. године, приликом повратка са истока, као и натписи из Ремезијане (IMS IV 69-71). Дедикант споменика је *medicus* Клаудије Магнус. П. Петровић претпоставља да је реч о цивилном лекару, с обзиром да се у тексту наводи само реч *medicus*. Међутим, иако у натпису није директно наглашено да је реч о војном лекару, Д. Грбић истиче да се таква могућност може размотрити, наводећи епиграфске паралеле. Примери где се помињу лекари војних јединица уз чије име само стоји *medicus* нису малобројни. Аналогни налази потичу са доњомезијских локалитета у Монтани (CIL III 7749), Новама (AE 1998, 1134), као и на претходно поменутом примерку из Тимакум Минуса (IMS III/2, 49).

Не можемо заобићи чињеницу је у Наису смештен војни гарнизон. У време када је Клаудије Магнус подигао споменик, у Наису је боравила кохорта *I Aurelia Dardanorum*, формирана 169. године, истовремено када и хомонимна *II Aurelia Dardanorum*, стационирана у Равни. Имајући ово на уму претпоставља се да је Клаудије Магнус, могао бити војни лекар при кохорти *I Aurelia Dardanorum* (Грбић 2013: 63). Просторија где је нишки споменик нађен,

⁷⁴ Натпис је поменут и у раду (Крунић 2004, 50, сл. 5), без упуштања у анализу текста.

могући је део светилишта посвећеног Асклепију, можда валетудинаријум или нека врста карантина, на шта могу указати и остаци римских терми у непосредној близини (Дрча 2001: 23).

Римска војна болница на Космају

Једини натпис за сада, који конкретно помиње римску војну болницу на територији Горње Мезије потиче са једног споменика који је нађен на Космају (Т 63). Према сведочењу професора Љубе Ковачевића, откривен је у Стојнику у кући Стевана Николића (Нинковић 2019: 76, кат. бр. 96). У питању је ципус од кречњака, са делимично сачуваним круништем и профилисаном базом. На круништу су остаци нејасне рељефне представе. Димензије споменика су 80 x 35 x 18.5 цм, док висина слова износи 3.5 – 5 цм. Датовање је у 179. годину, за време конзулата цара Комода и Публија Марција Вера (IMS I, 116; CIL III, 14537).

Valetu/dinarium coh(ortis) II Aur(eliae) / nov(ae) (milliariae) equit(atae) /^s c(ivium) R(omanorum) T. Bebeni/us Iustus praef(ectus) / Imp(eratore) C[[ommodo]] / II et Vero II co(n)s(ulibus)

У преводу текст би гласио: „Валетудинаријум кохорте друге Аурелијеве нове милијарије коњичке. Тит Бебеније Јустус, префект, за другог конзулата императора Комода и Вера”. Реч је о изузетном налазу, с обзиром да представља једну од ретких директних епиграфских потврда да су и у логорима ауксилијарних одреда постојале болнице. У овом случају то је кохорта II Аурелија нова, која је чинила посаду стационарану у логору, у данашњем селу Стојник, са циљем да заштити богате римске руднике сребра (IMS I 112, Душанић 2010а: 564; Вујовић 2020: 317).

Била то је једна од јединица коју је Марко Аурелије формирао 168. или 169. године међу латронима Далмације и Дарданије (Matei-Popescu, Țentea 2018: 35). Кохорта је учествовала у изградњи валетудинаријума у стојничком кастелу (Matei-Popescu, Țentea 2018: 35), чији остаци до данас, на жалост нису археолошким ископавањима потврђени.

Римски валетудинарији до сада су пронађени у већем броју легионарских и ауксилијарних утврђења, широм територије Римског царства. Мogle су бити различитих димензија и конструкцијског склопа, саграђени од камена *Novae*, Wiesbaden, Oberstim, Housesteads, Benwell, Wallsend, Fendoch, Pen Llystyn (Dyczek 1995; Watermann 1980: 30; Hassall 1983: 115; Baker 2000: 207, 208; Simpson, Richmond 1941: 22; Richmond, McIntyre 1938-1939: 132-134; Hogg 1968: 133, 134); а познати су и примери дрвених валетудинарија: Valkenburg, Künzing, Hod Hill (Watermann 1980: 30; Baker 2000: 208). У археолошком смислу тешко их је дефинисати будући да су њихови тлоцрти слични плановима других грађевина у утврђењима, попут зграде штаба, вила, радионица или објеката за складиштење (Baker 2000: 218). Чак и објекти који су идентификовани као валетудинарији, показују да су њихове собе мogle имати више функција, као што су радионице или просторије за складиштење. Остаци шљаке и огњишта за обраду метала регистровани су на локалитетима Inchtuthil, Corbridge, Oberstim, Wiesbaden, Valkenburg (Baker 2000: 218, 219). Током археолошких ископавања болничких соба једног од најбоље очуваних валетудинарија у Новама код Свиштова налажени су делови војничке опреме, лампе, фибуле, делови посуда. У соби 48 нађене су фрагментоване медицинске сонде, па се претпоставља да су лекарски прегледи вршени у овој просторији, а не у целој згради (Dyczek 1995: 200-202). Војне болнице мogle су имати унутрашње двориште око којег се налазио трем, са којег се улазило у болничке собе (Крунић 2004: 45). У појединим случајевима двориште је имало и светилишта са олтарима посвећеним Хигији, Ескулапу, Јупитеру или Јунони (Dyczek 1995: 202, 203). Собе су биле предвиђене за 3 до 5 болесника. Поред улаза у болницу налазила се просторија за пријем – чекаоница, као и сала за операције. Ту су свакако мogle да се налазе ординације, апотеке, собе за пресвлачење, па чак и просторије за купање, тоалети, а понекад и купатила. Неке од болесничких соба су се и загревале (Крунић

2004: 45). Приликом подизања ових грађевина посебна пажња посвећивана је светлости и ваздуху, тј. проветравању и заштити од промаје.

Војни стационари, болнице, једна су од новина у војној реформи спроведеној почетком 1. века. Војне „мере“ цара Августа допринеле су појави болница, које су постале интегрални део сваког каструма или ауксилијарне тврђаве (Крунић 2004: 45). Ауксилијарни логори су имали болнице мањих димензија, те није искључено да су у већини случајева биле од дрвета (Крунић 2004: 46). Преовладава мишљење да су се болнице унутар каструма налазиле на *via singularis*, лево или десно од главне официрске зграде (*praetorium*). Има разлога да су биле подизане и у близини житница (*horrea*), као што је случај у логору Ветера, да би болесници били даље од буке која долази из војних барака (Крунић 2004: 46).

Целокупна медицинска служба легије која је унутар каструма морала да има болницу, налазила се под непосредном командом префекта логора (*praefectus castrorum*). Он је друга личност у команди легије и старији професионални официр, одговоран за медицинску организацију. Лекар са титулом *medicus clinicus* чинили су медицинско-санитарну службу која је бринула о болеснима у оквиру постојећих војних болница. Поред легијских логора, законом је било предвиђено да и ауксилијарни логори морају имати лекаре (Крунић 2004: 43).

На жалост, до сада нису познати епиграфски споменици који би потврдили постојање болнице у неком ауксилијарном утврђењу на простору горњомезијског лимеса. Ипак, Д. Ратковић, на основу велике количине налаза медицинских инструмената у Дијани, претпоставља да је овом утврђење, морало имати организовану медицинску службу са лекаром. Разнолики облици пронађеног инструментарија показују да су у утврђењу обављане хируршке интервенције везане за негу рана (скалпели, нож за трепанацију, хваталке, куке) (Ратковић 2017: 178). На горњомезијском лимесу медицински инструменти регистровани су још у Сингидунуму, Ритопеку (Крунић 1997: 233-253), Виминацијуму (Кораћ 1986: 53), Текији (Сегмановић-Кузмановић, Јовановић 2004: 215-216) и Чезави (Васић 1989: 109, Т. 14/9).

Болесни војници су могли бити збрињавани у појединим деловима фортификација, у шаторима. Да је то заиста могао бити случај, сведоче и наводи биографије Александра Севера, који је обилазио болесне војнике у њиховим шаторима (*aegrotantes ipse visitavit per tentoria milites*) (НА, Alex. Sev. II, 47.1). Међутим, из овог дела текста није јасно да ли су се војници налазили у својим или у посебно одвојеним шаторима за болесне и рањене (Ратковић 2017: 179).

Религија ауксилијарних одреда на простору Горње Мезије: епиграфска сведочанства

Свака јединица у Римском царству на дневном нивоу имала је обавезу спровођења различитих кулtnих активности. Опис таквих радњи налазимо у делимично сачуваном календару верских активности (*Feriale Duranum*) из Дура Еуропоса, који је припадао кохорти XX *Palmyrenorum*, насталом између 225. и 227. године. Садржаја овог календара морали су се придражавати сви одреди римске војске. Активности су подразумевале, између осталог, одржавање свечаности везаних за царски култ и главна римска божанства, а све у циљу јачања веза између војске и императора.

Симболичко значење у култу имала су и бојна знамења. Свака јединица имала је тачно одређен дан у години када је примала своја обележја и када је основана. Знамење и обележја одреда чувана су у посебно уређеном светилишту (*aedes*) у оквиру утврђења (Matijević 2015: 25). Наиме, римске војне фортификације представљале су Рим у малом, односно једну врсту микрокосмоса у оквиру којег је постојало светилиште за одређено божанство у част којег су слављени верски празници (Gavrilović 2014: 53). Не треба заборавити да су поједина ауксилијарна утврђења имала и војне болнице, које су у склопу својих дворишта могле имати

и светишта са олтарима посвећеним Хигији, Ескулапу, Јупитеру или Јунони (Duczek 1995: 202, 203).

Поред званичних религијских обавеза, римски војници су могли одржавати и праксу приватних култова о чему најбоље сведоче бројне индивидуалне посвете различитим божанствима. Војници су приватно могли поштовати било која божанства, уз услов да тиме не крше јавни ред и мир и да их то не спречава у обављању своје службе. Сходно томе дијапазон божанстава које су римски војници поштовали био је заиста широк. Поред богова званичног римског пантеона, то су могла бити божанства различитог аутохтоног порекла, које су војници понели из различитих крајева из којих су потицали. Тако су војници били носиоци различитих култова и обичаја које су могли преносити из једне провинције у другу.

Ипак, логично је претпоставити да су војници највише били наклоњени тзв. војничким боговима (*dii militares*), који су их штитили од разних недаћа и ризика које је са собом носио војнички позив (Gavrilović 2014: 19). Најомиљенији је био Јупитер поштован под различитим епитетима, а популарни су били Силван, Венера, Викторија, Марс, Херкул, Митра, Јупитер Долихен и др. (Matijević 2015: 26).

Међу војницима горњомезијског гарнизона који су подизали вотивне споменике, поред легионара забележени су и припадници *auxilia*. Досадашњим истраживањима нађено је неколико вотивних епиграфских споменика чији су дедикатни ауксилијарни војници, који ће бити наведени у даљем делу рада⁷⁵.

***Diana* – посвета (Херакле?)**

Приликом археолошких ископавања Дијане 1989. године, нађена је једна цилиндрична база од плавичастог мермера. Она је у средишњем делу сужена, док је њен доњи крај профилисан. На горњој страни налазе се три перфорације, испуњене оловом, којима је статуа (можда Херакла?), била причвршћена за базу. На бази се налази натпис, са словима уједначене висине – 3цм (Mirković 2015: 93) (Т 21/1).

Aurel(ius) Gaia/nus (centurio) coh(ortis) V Gall(orum) | Anto(niniana) ex voto p(osuit)

Судећи по налазу мермерне базе, можемо рећи да се кохорта *V Gallorum*, у Дијани налазила за време Каракале, можда у време посете овог цара Подунављу (Mirković 2015: 93). На основу епитета у називу јединице, постоји могућност повезивања и са Септимијем Севером (Ferjančić 2018: 218). Аурелије Гајан, центурион ове кохорте који је посветио базу, могао је заповедати вексилацијом овог одреда, која је била стационирана у Дијани⁷⁶. Аутор Гавриловић Витас претпоставља да су се остаци Херкуловог светишта налазили и у Равни (*Camps*) на лимесу (Gavrilović Vitas 2018: 177). Херкул је био бог непобедивости, јунаштва и снаге, па је у великој мери био поштован међу војницима (Gavrilović Vitas 2018: 177).

***Egeta* – светиште Јупитера Долихена**

Античко налазиште у Брзој Паланци, одувек је будило интересовање научника. Један од његових најранијих истраживача јесте Феликс Каниц, који је овај локалитет обишао још крајем 19. века, сматрајући га једним од најпознатијих упоришта римских легија на лимесу.

⁷⁵Приликом истраживања ауксилијарних горњомезијских утврђења налажене су бронзане и мермерне скулптуре различитих божанстава. Оне су у овој дисертацији разматране само у случајевима када су могле бити сигурније опредељене као власништво војника или војних јединица, помоћу епиграфских налаза са натписима. Појединачни налази скулптура не морају нужно да се посматрају као власништво војника, већ су оне могле припадати и другим лицима у утврђењима, као што су: трговци, занатлије, ослобођеници, робови и др.

⁷⁶Овај епиграфски споменик наведен је такође у делу дисертације који се односи на горњомезијска ауксилијарна утврђења, на страни 40-41.

Археолошким рекогносцирањима овог налазишта, која су спроведена 1956. године, утврђена су два кастела на брежуљцима крај Црквеног потока. Међутим, налазе које је мештанин М. Перих пронашао 1962. године у свом винограду, учинили су ово налазиште веома значајним. Наиме, приликом копања рупа за воћњак, откривене су четири скулпторалне групе од белог мермера, део рељефне плоче, бронзана *tabella ansata* са латинским натписом, бронзани жижак, два орла, бронзани држач, осам бронзаних новчића и више фрагмената скулптуре од мермера (Вучковић-Тодоровић 1964-1965: 173).

Наведени налази били су повод да Археолошки институт већ маја исте године, на поменутој локацији изврши заштитна истраживања. Ископавањима је пронађена једна овална грађевина, фундирана на слоју речног наноса, оријентисана север-југ, са улазом на северној страни (Т 64/1). Састоји се од једне просторије, димензија 3.50 x 3.80 м. Објект је грађен од притесаног камена и облутака, са местимичном употребом фрагмената опека и тегула. Унутрашња лица зида просторије била су омалтерисана, док спољашња лица нису очувана. Подница објекта се састоји од једног слоја малтера са туцаним каменом изнад кога је нанет црвени малтер (Вучковић-Тодоровић 1964-1965: 173) (Т 64/2).

У средишњем делу грађевине, уз један већи камени блок, откривена су четири примерака бронзаног новца Гете, док је у шуту откривен један новчић Елагабала. Поред поменутог блока са северне стране нађена је мермерна глава са фригијском капом. Од осталих покретних налаза треба поменути прстен кључ, део мермерне ноге бика, уломак десне шаке са атрибутом, као и фрагменте керамике, стакла и комад бронзаног лима.

Приликом истраживања светилишта пронађен је велики број скулптура Јупитера Долихена, део рељефне мермерне плоче са приказом сцена тауроктоније, бронзана плочица и бронзани држач са натписима кохорте *I Cretum*.

Бронзана плочица израђена је у облику *tabella ansata*, оштећена по доњој и десној ивици, оивичена искуцаним тачкама. У средишњем делу налази се пунктирани натпис:

IOMDOLI	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doli-</i>
CHENICHOR	<i>cheni (!) c(o)hor(s)</i>
ICRETV	<i>I Cret</i>

На основу облика слова, налаз је датован на почетак 3. века. Споменик је посветила Прва критска кохорта – *Cohors I Cretum* (Ferjančić 2010: 143) (Т 65/1). Реч је о ауксилијарној јединици која је позната и по ранијим налазима у Горњој Мезији. Бронзана плочица по аутору М. Мирковић представља вотивни дар Јупитеру Долихену у светилишту у Егети (Mirковић 2011: 131).

Бронзани држач троугаоне плочице, висине 0.17 м и ширине 0.31 м, састоји се од дуге, праве шипке на чијој средини је припојен издужени купасте наставак, који је са обе стране причвршћен за шипку двома змијама као везама (Вучковић-Тодоровић 1964-1965: 177) (Т 65/2). На дршци је сачувана и заветна посвета дедиканта *Aur(elius) Caius cen(turion) c(o)h(ortis) / I Cretum*. На основу натписа може се рећи да је култна емблема бога Јупитера Долихена, посвећена од стране Аурелија Гаја, центуриона прве критске кохорте (Ранков Кондић 2013: 309, кат. бр. 69). Историјски музеј Србије 1979. године, откупио је троугаону бронзану плочу са позлатом, која је по изјави налазача пронађена на пољима близу Брзе Паланке (Јовић 2013: 541) (Т 65/3). То је култна емблема бога Јупитера Долихена, израђена у виду коничне профилисане танке фолије, на којој су у рељефу приказане сцене канонизованог садржаја Долихеновог култа. У средишњем делу емблеме налази се фигура Јупитера Долихена, који стоји на леђима бика, представљен као император, огрнут дугим палудаментумом, са мачем на десном бедру, снопом муња у левој руци, лабрисом у десној руци, опремљен кнемидама и

оклопом. Представљени су још Сол, Луна, жртвеник и орао (Ранков Кондић 2013: 309, кат. бр. 69). По свему судећи ова троугаона инсигнија је била постављена на дршци и највероватније је коришћена у религијским процесијама или је стајала у светилишту са осталим налазима (Pop-Lazić 1978: 42; Jovičić 2013: 541).

До данас је остала сачувана неколицина култних троугаоних емблема. Најсличније емблеми из Егете су оне пронађене на локалитетима Лусонијум (Jovičić 2013: 541), Трајсмауер (Negin 2010: 186, fig. 260, 261), Комлод (Гавриловић Витас 2019: 202, сл. 6), док је на налазишту Mauern an der Url у Норику, такође пронађена плоча са натписом, као и држач украшен змијама (Jovičić 2013: 541). Археолошким ископавањима утврђења *Timacum Maius* у селу Нишевац код Сврљига, нађен је 2010. године бронзани сигнум у оквиру једног луксузног објекта (Т 66/1). Претпоставља се да је предмет имао култну намену и да је служио такође као носач емблеме бога Јупитера Долихена. Према ауторима Петровић и Филиповић, овај бронзани сигнум треба повезати са кохортом *I Cretum*, која је раније била стационирана у утврђењу *Timacum Maius* (Petrović, Filipović 2016).

Објекат овалног облика у Егети је за сада једино потврђено светилиште Јупитера Долихена у Горњој Мезији, иако се мора нагласити да постоје и другачија мишљења по којима ова грађевина не би могла да се определи као светилиште (Михајловић 2013). У Бригециону и Карнунтуму пронађена су Долихенова светилишта правоугаоне основе. Кружна форма објекта из Егете насличнија је храму Венере у Балбеку и светилишту Јупитера Сабазија на налазишту Зимилис у Тракији (Jovičić 2013: 541).

***Novae* – посвета Јупитеру Долихену (?)**

У централном делу логора истраживањима је пронађена принципија, која је имала две грађевинске фазе. Каснија, друга фаза, саграђена је крајем 2. – почетком 3. века, за време владавине Септимија Севера или Каракале. Објекат се састојао од неколико просторија, од којих је једна имала апсиду (*aedes signorum* ?) (Т 66/2). Испред конхе пронађен је квадратни пиједестал, који је служио као постоље за скулптуру. У близини је пронађена и бронзана вотивна *tabulla ansata* (Т 66/3), на којој је урезан натпис:

I(ovi) O(ptimo) Dolicin(o) (!) / M(arcus) Cocceius Zeu/xius v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Ова бронзана плоча слична је оној која је пронађена у Егети, а по М. Вујовићу представља потврду присуства источњачке јединице у овом логору (Вујовић 2007: 308). На основу ње претпоставља се да је пиједестал служио као постоље за скулптуру Јупитера Долихена, која је касније у комплексу логора Чезаве и пронађена (Jovičić 2013: 543). Налаз скулптуре, пиједестала и бронзане вотивне плочице, указује на могуће постојање импровизоване капеле Јупитера Долихена у принципији утврђења у Чезави, која би датирала с краја 2. – почетка 3. века (Jovičić 2013: 543).

Космај – посвете Јупитеру

На Космају су нађена два епиграфска споменика посвећена Јупитеру. Подигли су их официри панонских јединица који су потицали из витешког сталежа. Један жртвеник је нађен у Стојнику а подигао га је Гнеј Клодије Класцијан (IMS I/97) (Т 67/1). Захваљујући управо овом епиграфском споменику о Класцијану имамо нешто више података. Он је најпре био трибун кохорте *XVIII voluntariorum* у Панонији, да би потом био прекомандован у кохорту *I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata*. Класцијанов боравак на Космају треба датовати у време маркоманских ратова Марка Аурелија, када је рудницима ове планине претила велика опасност од напада и пљачке. Кохорта *I Ulpia Pannoniorum* је под командом Класцијана на Космај дошла вероватно пре 169. године (Ferjančić 2010: 138-139).

Други космајски жртвеник посвећен Јупитеру, такође је подигао заповедник једне панонске ауксилијарне јединице. У питању је Гај Гелије Егзорат, префект кохорте *V Lucensium* (IMS I/98) (Т 67/2). Ара је посвећена Јупитеру Капитолинском и нађена је у Суводолу на Космају. Кохорта *V Callaecorum Lucensium* је на Космај дошла пре друге половине 2. века, можда чак и у време Трајанових ратова против Дачана (Ferjančić 2010: 139-140).

***Timacum Minus* – посвете Дијани, Марсу коњичком и императору Гордијану**

Досадашњим археолошким истраживањима у утврђењу Тимакум Минус пронађена су четири вотивна споменика чији су дедиканти били припадници кохорте *II Aurelia Dardanorum*. Заповедник ове јединице из редова витешког сталежа, трибун Марко Аурелије Квадратијан посветио је жртвеник богињи Дијани и обновио њен храм у викусу логора Тимакум Минус (IMS III/2, 4) (Т 67/3). Претпоставља се да је овај вотивни споменик подигнут за време владавине Марка Аурелија, због гентилног имена *Aurelius* (Ferjančić 2010: 140).

Из каснијег периода потичу три вотивна споменика, које је посветио заповедник кохорте *II Aurelia Dardanorum*, трибун Гај Атрије Декорат. Један жртвеник (IMS III/2, 8) (Т 67/4) и једну плочу (IMS III/2, 9) (Т 68/1) посветио је Марсу Коњичком (*Mars Equitum*), док на трећем споменику није сачувано име божанства (IMS III/2, 19) (Т 68/2). Најпре су све три дедикације биле посвећене за здравље Септимија Севера, Каракале и Гете, у периоду између 208. и 211. године. Будући да је Гета 212. године осуђен на *damnatio memoriae*, његово име је избрисано са споменика као и текст иза њега, да би име дедиканта и назив јединице били поново уклесани (Ferjančić 2010: 140).

Вредан помена је и епиграфски споменик из Тимакум Минуса, који је јединица *II Aurelia Dardanorum*, посветила 242. године императору Гордијану III, заједно са Луцијем Катијем Целером – намесником провинције (IMS III/2, 22) (Т 68/3). Јединица је такође учествовала у градњи храма посвећеном Марсу у Тимакум Минусу (IMS III/2, 7).

Медијана – посвета Јупитеру

У Медијани је нађен епиграфски споменик који пружа значајне податке о присуству ауксилијарног одреда Батаваца у околини Наиса. Реч је о жртвенику који је трибун војног одреда Батаваца, Аурелије Ампелије посветио Јупитеру заштитнику кохорте – *Iuppiter Cohortalis* (Т 40). Ова елитна јединица формирана је вероватно после 293. године. Није познато када је овај одред боравио у Медијани. Претпоставља се да је то период пре настанка Нотиције. То би могло бити раздобље кратке Јулијанове владавине, или током неке од Константинових посета Наису. У том случају *auxilium* Батаваца је са Константином могао доћи са запада, због рата са Лицинијем (Петровић 2014: 33).

Анализа вотивних споменика ауксилијарних војника на тлу Горње Мезије

Посвете божанствима подизане од стране припадника горњомезијских ауксилијарних одреда, забележене су на вотивним споменицима (камене плоче, базе за скулптуре), бронзаним плочицама као и бронзаним држачима за култне емблеме (Т 69). Ови споменици налажени су у утврђењима на лимесу (*Diana, Novae, Egeta*), Космају, као и у унутрашњости провинције (*Timacum Minus, Mediana*). Посвећивани су различитим божанствима: Јупитеру, Дијани и Марсу. Због фрагментарности и лошег стања очуваности натписа, на једном споменику из Дијане и Тимакум Минуса, није било могуће одредити којим су божанствима били посвећени. Највећи број посвета подигнут је у част бога Јупитера са различитим епитетима (*Optimus Maximus, Dolichenus, Cohortalis*), затим богу Марсу (*Equitum, Campester*).

Досадашња збирка налаза овог типа указује да су споменици подизани божанствима римског пантеона. Интересантно је да до сада није забележена ни једна посвета неком аутохтоном божанству. Такође, за сада није евидентирана ни једна посвета из 1. века. Већина споменика датира из периода 2-3. века, једино се жртвеник из Медијане може временски одредити нешто касније, на почетак 4. века. Највише посвета подигли су припадници кохорте *II Aurelia Dardanorum* – 6 од укупно 16 споменика колико је анализирано у овом раду.

Када се у обзир узму разматрања дедиканата ових споменика, долази се такође до занимљивих података. Наиме, све посвете подигнуте су од стране официра или команданата (центуриони, декуриони, трибуни) ауксилијарних горњомезијских одреда. До сада ни у једном примеру није забележана дедикација од стране обичног војника. Разлог томе треба тражити у имовинском стању официра, који су имали једну и по или двоструко већу плату од обичних војника. Сходно томе имали су већу финансијску моћ и могућност да посвећују завете боговима (Ferjančić 2010: 144).

На основу посвета које су за собом оставили, можемо рећи да су неки од команданата помоћних горњомезијских јединица били веома имућни. Тако је трибун кохорте *II Aurelia Dardanorum*, Гај Атрије Декорат посветио чак три жртвеника (IMS III/2, 8, 9, 19). Можемо навести и пример Марка Аурелија Квадратијана, трибуна кохорте *II Aurelia Dardanorum*, који је посветио жртвеник богињи Дијани и обновио њен храм у Тимакум Минусу (IMS III/2, 4). Нема сумње, да је за такве грађевинске интервенције била потребна велика финансијска моћ. Предузимање таквих послова вероватно је имало улогу и у подизању угледа таквих појединца у друштвеној заједници.

Један број вотивних споменика у Горњој Мезији подизале су и читаве ауксилијарне јединице. Реч је о пракси која је посведочена широм Царства када је у питању званична религија римске војске, чији је саставни део био и царски култ. Неретко су војни одреди деификованим императорима посвећивали жртвенике или статуе (Ferjančić 2010: 142).

У Горњој Мезији нађено је неколико споменика царског култа чији су дедиканти читаве јединице. Такав је пример из Тимакум Минуса где је кохорта *II Aurelia Dardanorum*, подигла олтар у част Гордијана III. Уз назив јединице наведено је и име намесника Горње Мезије, Луција Катија Целера, која указује на формалну церемонију консекрације споменика (Ferjančić 2010: 142). У Егети нађена је бронзана плочица са пунктираним натписом коју кохорта *I Cretum* посвећује Јупитеру Долихену. На основу натписа на споменику из Тимакум Минуса (IMS III/2, 7), који је посвећен богу Марсу (Gavrilović Vitas 2018: 178), можемо закључити да је кохорта *II Aurelia Dardanorum*, била ангажована у градњи храма овог бога. На жалост, остаци храма још увек нису археолошки истражени.

Значај Јупитера Долихена у редовима римске војске

Припадници ауксилијарних горњомезијских гарнизона подизали су олтаре и у част оријенталних божанстава, као што показују примери посвета Јупитеру Долихену из Егете где је и пронађено светилиште овог божанства⁷⁷. Претпоставља се да је близу Долихеновог светилишта, постојао и митреум, будући да је у Егети нађена и Митрина икона (Gavrilović Vitas 2018: 185). У Чезави је нађен икосахедрон у западној кули јужне капије, израђен од кристала кварца датован у 3. век. Овај налаз наводи на хипотезу да је коришћен као статусни симбол везан за одређене култове или магијске обичаје. Аутор Васић претпоставља да је

⁷⁷ Аутор Гавриловић Витас не искључује могућност постојања храмова на локалитетима Дијана, Рацијарија, Виминацијум, Чезава, Понтес. Појава и брзо ширење овог култа везује се за појаву војника, трговаца и других службеника са истока (Gavrilović Vitas 2018: 184).

коришћен од стране неког официера кохорте која је била стационирана у овом утврђењу (Vasić 1994: 167-176).

Јупитер Долихен води порекло из сиријске Комагене, близу Долихе (Jovičić 2013: 537), која је већ 71. године за време Веспасијана прикључена Римском царству, освајањем краљевства Комагене. Бројне административне, економске и војне потребе увећаног Царства, претпоставља се да су довеле до енормне размене људи и производа, што је било пропраћено и снажним продором оријенталних божанстава (Зотовић 1968: 67). Свакако значајну улогу међу источњачким култовима имао је Јупитер Долихен, који се први пут на западу јавља за време цара Хадријана, док је најранији споменик на Балкану пронађен у Требињу, датиран у 138. годину (Cumont 1903; Зотовић 1968: 67).

Једна од већих организованих верских заједница Долихеновог култа, налазила се у Карнунтуму, док се као остали центри ширења култа могу сматрати Апулум и Преторијум Латобикорум (Jovičić 2013: 537). Наиме, ступањем династије Севера на престо, семитски култови, а међу њима посебно Јупитер Долихен, добијају потпуну подршку императора. Снажан утицај на политику царева ове династије, вршиле су истакнуте жене тог периода Јулија Домна, Јулија Мамеа и Јулија Меза, које су потицале из сиријске Емесе и породице свештеника Баала (Mirkočić 2011: 123; Petrović 2015: 324). Иако је Долихенов култ постојао и пре доласка Севера на власт, највећи број посвета овог божанства у Горњој Мезији, потиче из времена ове династије, која је владала од 193. до 235. године (Зотовић 1968: 67; Mirkočić 2011: 123). Одлазак Септимија Севера у Сирију 199. године, када је показао специјално интересовање за Долихенов култ, подстакао је и бројне државне функционере да прихвате комагенског Баала. Највероватније се и обилазак панонских војних логора, који је Септимије Север спровео 202. године, при повратку из Сирије у Рим, може посматрати као један од главних догађаја, који су утицали на интензивније поштовање овог култа на простору Горње Мезије (Зотовић 1968: 67).

Општеприхваћена хипотеза у ранијој литератури везивала је Јупитера Долихена за припаднике римске војске, који су имали примарно место у ширењу његовог култа, међутим, сам начин преношења и разлог за његову популарност унутар овог социјалног слоја, није у потпуности јасан (Михајловић 2013: 10). Основна претпоставка следи линију да су војници сиријског порекла или војне јединице, које су боравиле на источном фронту, упознале доктрину култа, прихватиле га и потом пренеле на запад. Осим припадника војске, као главни поштоваоци Долихеновог култа претпостављени су сиријски трговци и источњачки досељеници.

Међутим, у свом опсежном раду, Ана Колар је показала да претпоставка о улози војника источњачког порекла не може да објасни механизме прихватања култа, нити његову популарност међу припадницима војске (Collar 2011: 221-226). Као прилог овом тумачењу, можемо навести и епиграфску грађу, која показује да се овај култ не мора увек везати за војнике. Наиме, од укупно 254 натписа, само 97 су посвећена од стране војника, иако ова статистика не мора важити за све провинције (Speidel 1978:10; Mirkočić 2011: 123). Такође, минимални број сиријских трговаца у дедикацијама Долихену не дозвољава прихватање спекулације о њиховом јаком утицају у промоцији и ширењу поштовања божанства, док учешће ових појединаца у култу може да се објасни контактима са војском коју су остваривали преко улоге снабдевача (Collar 2011: 221-226; Михајловић 2013: 10).

Стога, А. Колар износи интересантан предлог да ширење култа није зависило од његове природе и садржаја, већ од друштвених повезаности следбеника преко којих је тај процес могао да се спроведе. Предлаже специфичан начин распрострањавања култа путем међусобне повезаности официера римске војске, који су лако могли утицати на његово ширење, путем хоризонталне (у хијерархијском смислу) социјалне линије (Collar 2011: 221-226; Михајловић 2013: 10).

Јупитер Долихен је био прихваћен од слоја слично рангираних војних официра, као део официрске супкултуре, „религијске моде“ и један од знакова диференцијације овог слоја војске у односу на друге. Уобичајеним мрежама повезаности које су постојале између официра различитих јединица, на релативно великим међусобним растојањима се за кратко време проширио на великом простору. Утицајем који су виши чинови имали на своје подређене, култ се преносио даље по вертикалној хијерархијској оси, што је допринело постепеном укључивању све већег броја војника и резултирало повећањем његове популарности у другој половини 2. века (Михајловић 2013: 10-11). Овакво тумачење, тренутно представља најадекватнији начин за објашњење феномена ширења овог култа. М. Блемер претпоставља да је култ Јупитера Долихена био привлачан досељеницима са Истока зато што је могао да замени читав низ отаџбинских божанстава, са којима је имао најсличније карактеристике (Михајловић 2013: 11).

Према томе, култ је био дефинисан под утицајем више чинилаца, те је играо важну улогу за неколико различитих друштвених категорија, што би надаље значило да је дефинитиван облик култа Јупитера Долихена настао у Сирији и као такав, непромењен, доспео на запад (Михајловић 2013: 12).

Подаци са простора централног Балкана такође се могу уклопити у изнети модел тумачења, где су већим делом поштоваоци култа били војници. Најпре се уочава њихова хронолошка ограниченост на период владавине династије Севера, када култ доживљава одређену привилеговану позицију и поред чињенице да није никада признат као званична религија Царства (Михајловић 2013: 13). Директна или индиректна подршка ове династије, објашњава се сиријским пореклом Севера, што се не може у потпуности искључити. Свакако не треба заборавити да је Септимије Север свој долазак на престо првенствено дуговао војним трупама са дунавског лимеса, које су га прогласиле императором у Карнунтуму. Пре самог проглашења Септимије је био повезан са клијентелским мрежама широм Царства да обезбеди подршку за долазак на власт (Birley 2002: 97). Зато се претпоставља да је његова наклоност култу Јупитера Долихена, била заправо, део политике што јачег повезивања са војском, мрежом официра, односно командним кадром. Такав чин могао је имати за циљ чвршће придобијање слоја официра, поготово у војним круговима дунавско-рајнског лимеса (Михајловић 2013: 13-14). Даље ширење култа међу војском, свештенством, цивилним становништвом и администрацијом, интензивирало је јавно исказивање припадности култу. Чињеница је да се читава владавина Севера темељила на подршци војске, стога не треба да изненађује зашто управо култ Јупитера Долихена доживљава процват у периоду прве три деценије 3. века, поглавито у провинцијама са појачаним војним присуством. Дедиканти су својим посветама култу показивали своју повезаност са моћним друштвеним слојевима, који су сезали до највећег ауторитета у Царству (Михајловић 2013: 14). Систематско пљачкање и уништавање светилишта Јупитера Долихена дуж рајнског и дунавског лимеса за време Максимиана Трачанина (235-238) проузроковало је нестанак овог популарног војничког божанства (Gavrilović Vitas 2018: 185).

Закључак

Свеукупна анализа грађе која је спроведена у овом раду, доноси неколико важних података по питању горњомезијских ауксилијарних јединица. Историјат помоћних одреда на подручју Горње Мезије, можемо пратити од времена римског освајања и формирања ове провинције на крају старе – почетка нове ере, па све до краја 3. почетка 4. века. У тако дугом временском периоду од три века, на територији ове провинције сменио се велики број ауксилијарних трупа, које су се краће или дуже задржале. Најраније присуство ауксилијарних кохорти, потврђено је малобројним писаним изворима, као и епиграфским споменицима и војничким дипломама. Реч је о помоћним одредима који су пратећи легије током Августових освајачких похода на територији Балкана, ступили на подручје касније формиране провинције

Мезије. Не треба пак искључити могућност да су на овом подручју помоћни одреди били и раније присутни, приликом бројних ратних похода, које су спроводиле разне римске војсковође. Наравно могуће раније укључивање аутохтоног становништва у редове римске војске свакако не треба искључити. Таква пракса римског војног система можда не треба да изненађује, будући да се историјат регрутовања помоћних трупа може пратити још од времена Републике (Cuff 2010: 4).

Прве ауксилијарне јединице које долазе на тло Горње Мезије, вероватно су формиране регрутацијом домородачког становништва у другим подручјима, која су раније потпала под римску власт и била прикључена територији Царства. О томе сведоче и сами називи ауксилијарних кохорти, чији се боравак у 1. веку у Горњој Мезији, потврђује војничким дипломама и епиграфским споменицима. Поменућемо неке од њих: *Cohors I Flavia Bessorum*, *VII Breucorum Civium Romanorum equitata*, *I Cantabrorum*, *I Cisipadensium equitata*, *II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum*, *I Cretum sagittariorum*, *II Gallorum Macedonica*, *II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata*, *V Hispanorum equitata*, *I Claudia Sugamborum veterana equitata*, *I Thracum Syriaca equitata*. На основу помена у војничким дипломама, могуће је претпоставити и из којих су провинција ове трупе премештене. Неке од њих упућене су из удаљених крајева Империје, као на пример из северозападних делова Иберије, северне Африке, Комагене, Крита, Горње Германије. Са друге стране изван број одреда премештен је из суседних провинција: Тракије, Паноније или Македоније.

Упоредо са освајањем централнобалканских подручја, имамо и податке о најранијем спровођењу процеса регрутације аутохтоног становништва. За овај рад је од посебног значаја податак у историјским изворима, који нам сведочи да је главни разлог побуне и подизања делматско-панонског устанка (6-9. г. н. е.) било насилно и многобројно регрутовање војника из редова средњобалканских племена (Мирковић 2000: 72). Овај рани процес регрутације је по свој прилици био насилан. То би била најранија потврда историјских извора о регрутацији у овим крајевима од стране римске власти, која је као што видимо спроведена већ за време Августове владавине.

То показују и истраживања раног историјата *cohors VII Breucorum Civium Romanorum equitata*, која је формирана веома рано, током самог делматско-панонског устанка или одмах након његовог завршетка. Рани помен у писаним изворима бележимо и у случају кохорте *I Claudia Sugamborum veterana equitata*. Тацит у свом делу *Анали*, пишући о борбама против побуњених Трачана, каже да је 26. године трупе под командом Попеја Сабина, намесника Мезије, Македоније и Ахаје, од покоља спасла једна кохорта Сугамбра (Тас. *Ann.* IV 47; Matei-Popescu 2010: 228-230; Ferjančić 2018: 292). Одред из Тацитовог навода треба идентификовати са кохортом *I Sugamborum veterana* која је посведочена као део Горње Мезије на војничкој дипломи нађеној у Талијати, издатој 28. априла 75. године. Међу горњомезијским одредима 1. века, потврђене су и коњичке јединице: *Ala I Claudia Nova Miscellanea* и *Ala II Pannoniorum Veterana (II Gallorum et Pannoniorum)*.

Иако је на основу археолошке грађе (еписграфски споменици, војничке дипломе, опеке, оружје), до сада евидентиран велики број ауксилијарних одреда на простору Горње Мезије, ипак за већину ових јединица још увек није могуће убицирати место њихових сталних логора у утврђењима. Са мање или више сигурношћу места логора се могу претпоставити за следеће кохорте: *I Cantabrorum* (Акве), *I Cretum sagittariorum* (Наис и Егета), *VI Thracum equitata* (Дијана), *V Gallorum* (Текија), *II Aurelia Dardanorum milliaria equitata* (Тимакум Минус), *I Aurelia Dardanorum* (Наис). Претпостављено је да су и јединице *I Thracum Syriaca* и *I Montanorum* током 1. века делиле простор утврђења Тимакум Минус. Логоре коњичких јединица – ала, је још теже убицирати. Једино се за алу *II Pannoniorum Veterana* претпоставља да је њен логор био у Рацијарији.

С обзиром да је Горња Мезија била погранична провинција, на Дунаву који је представљао њену северну границу, формиран је римски лимес са бројним утврђењима, од Сингидунума до Радујевца. Стални боравак ауксилијарних одреда уследио је након формирања Мезије, односно касније Горње Мезије и њеним укључивањем у војни и административни систем римске власти, који је између осталог подразумевао и градњу бројних утврђења у којима су трупе биле стационаране. Горњомезијски систем утврђења био је веома особен. За разлику од границе у другим деловима Царства, често изграђеној у виду дугачких, континуалних зидова, ђердапски лимес био је ослоњен само на реку.

Војни стратеги били су приморани да прибегну различитим решењима, која су подразумевала подизање фортификација разних димензија, међусобно повезаних путем, распоређених тако да пре свега бране ушћа појединих река и већих потока, чијим се долинама могло продрети дубље у унутрашњост провинције. Због свих ових услова, инфраструктура лимеса се није састојала само од утврђења, она је подразумевала и велики број осматрачница, канале, мостове, преградне бедеме и друге инфраструктурне објекте. Не треба заборавити да је Дунав на сектору горњомезијског лимеса правио и бројне рукавце које је требало обезбеђивати. На његовом току такође, постојало је неколико речних острва – ада, на којима су постојала утврђења или куле осматрачнице. Може се поменути пример Поречке аде код утврђења *Campsă* (Равна) и острва Сапаја насупрот Ледерате (Рам).

Најраније горњомезијске фортификације припадају времену Домицијанових ратова против Дачана. Тада услед повећаног броја ала и кохорти на овом делу лимеса настају прва утврђења, куле стражаре (Кондић, Зотовић 1978: 58). Следећој фази припадају прва камена горњомезијска утврђења, која су подигнута за време Трајана током припрема за рат против Дачана. Касније грађевинске фазе на утврђењима, везују се за снажне притиске Гота, Сармата, Карпа, и коначног римског напуштања Дакије за време Аурелијана. Извесне градитељске активности предузимане су и за време Диоклецијана, Константина и његових наследника.

Архитектура најранијих утврђења горњомезијског лимеса мало је позната. Делом и због чињенице да су фортификације биле дуго у употреби, па су касније градње камених утврђења, као и постојање више грађевинских фаза, у великој мери оштетиле или прекриле остатке најранијих утврда. Њихови археолошки остаци евидентирани су углавном само на неком ограниченом простору, које касније градње нису оштетиле. Зато се постојање првих земљаних фортификација на простору Горње Мезије, за сада, углавном само претпоставља или наслућује. Иако су њихови архитектонски остаци веома малобројни, претпоставка њиховог постојања се заснива и на основу раноцарских налаза, као што су: примерци тера сигилате, новац, керамика и др. Најранија утврђења припадала су типу земљано-палисадних фортификација, окружених одбрамбеним рововима профила облика слова V. Евидентирана су на следећим локалитетима: Тимакум Минус (Петровић 1975а: 50; Петровић, Јовановић 1997: 20), Ледерата (Џуњак, Јовановић 2014: 15-16), Дијана (Ранков 1980: 60, Mirković 2015: 91), Сморна (Зотовић, Петровић 1969: 104; Кондић, Зотовић 1978: 58), Сапаја (Рашајски 1969: 78; Димитријевић 1982-1983: 34-35), Талијата, Бољетин (Кондић, Зотовић 1978: 58), Понтес (Гарашанин, Васић 1987: 73), Кампса (Кондић 1982-1983: 246-247). Тешко је на основу малобројних сачуваних трагова говорити о њиховим димензијама, да ли су она била међусобно слична по габаритима, основама, распоредима кула, капија, унутрашњем распореду објеката итд.?

Другој градитељској фази горњомезијских утврђења припада велики број фортификација подигнутих за време Трајанове владавине, током припрема за рат против Дачана или непосредно по освајању Дакије. То су прва римска камена утврђења, од којих нека настају на месту старијих земљаних фортификација. Била су различита по својим основама (правоугаона или квадратна), димензијама и у принципу су представљале минијатуре легијских тврђава (Jęzmięnowski 2012: 38). Можемо их поделити у неколико група; већих и

мањих кастела и кула (*speculum*). У веће фортификације можемо одредити следеће: Дијана (140 x 134 м), Чезава (140 x 120 м), Ледерата (200 x 140 м), Понтес (120 x 112 м), Тимакум Минус (144 x 112 м), Велики Градац (*Taliata*) (130 x 120 м), Текија (100 x 84 м), Купе (180 x 180 м). Мањим кастелима припадају: Сморна (60 x 50 м), Егета (84 x 33 м), Велике Ливадице (40 x 40 м), Кампса (40 x 40 м), Мали Градац (*Taliata*) (50 x 40 м). Групи спекулума овог периода с краја 1. века, можемо приписати остатке куле на локалитету Мале Ливадице.

Ове фортификације одликују камени зидови са заобљеним угловима и четвртасте куле које су подигнуте са унутрашње стране лица бедема. Капије које су фланкиране кулама подизане су на средини или 1/3 бедема на све четири стране света. Од капија ка средишњем делу утврђења обично су водиле поплочане улице које су се укрштале под правим углом. Прилаз бедемима могао је бити додатно брањен са једним или више ровова. У централном делу утврђења подизане су принципије и преторијуми, као што је то пример у Чезави и Ледерати. Током археолошких истраживања Талијате (Мали Градац), Трансдијерне и Чезаве, евидентирани су и остаци војничких барака. Оне су биле квадратних основа распоређене у низовима, са темељима од камена, док су горње конструкције могле бити од лакшег материјала, плетера и блата, као што то показује пример у Трансдијерни.

Анализа аутора Јечмиеновски (2012) показује да највећи број ауксилијарних утврђења у Горњој Мезији припада групи 2, са површином од око 1.62 хектара, довољних за смештај око 600 војника. У њима су могле бити стациониране јединице попут *cohors quingenariae equitata*, *cohors milliaria peditata*, *ala quingenaria* или чак две *cohors quingenariae peditatae* (Јечмиеновски 2012: 38, Table 3). Као такве оне се битно разликују од утврђења у Доњој Мезији где преовладава група 1 (1.315 хектара), или фортификација у Британији где су свих пет група релативно често заступљене. Ове разлике су највероватније условљене другачијом топографијом лимеса у различитим провинцијама (Јечмиеновски 2012: 38, 40, 52).

Важним објектима горњомезијских фортификација могу се сматрати и хореуми. Грађевине у којима је чувано прекопотребно жито за исхрану посаде, веома важно и приликом дуготрајних опсада. Њихови архитектонски остаци потврђени су у утврђењима Бољетин, Тимакум Минус, Трансдијерна, Нове и на острву Сапаја. Унутрашњост фортификација испуњавали су и објекти друге намене, као што су: металурушке пећи, грађевине одређене као резервоари за воду или сепарацију и испирање руда.

Трајаново освајање Дакије утицало је на даљу судбину утврђења на горњомезијском лимесу. Наиме, граница Царства више није била на Дунаву, већ је померена далеко на север у новоосвојеној Дакији. Сходно томе поставља се питање, каква је била даља судбина горњомезијских утврђења, да ли су она изгубила свој некадашњи значај или су пак задржали неку од функција? Изгубивши своју првобитну функцију ђердапска утврђења смештена на важним стратешким местима клисуре, могла су добити и другу намену. Утврђења као што су *Cirrae*, *Novae*, *Taliata*, *Diana*, *Pontes*, смештена на улазу и излазу из клисуре, као и на ушћима притока и раскрсницама путева, могла су послужити као пунктови са којих је надгледан речни саобраћај. С обзиром да су утврђења имала и своја пристаништа и хореуме, она су могла служити и као складишта хране и центри за даљу дистрибуцију и као таква функционисати са смањеном војном посадом (Delić 2018: 36).

Међутим, како су Римљани за време Аурелијана коначно напустили Дакију, граница се поново враћа на Дунав, чиме отпочиње нова историјска епоха горњомезијских утврђења, која поново добијају на значају. Она ће током 3. века и периода касне антике од 4. до 6. века бити обновљена, некада и више пута. Процеси обнове били су дуготрајни и подразумевали су различите инфраструктурне интервенције.

Поред фортификација које су биле подигнуте на лимесу, првој граничној линији, постојала су и утврђења у унутрашњости провинције, као што су Стојник и Тимакум Минус.

Поред своје примарне улоге у одбрани провинције од разних напада непријатеља, ови кастели имали су и друге функције. Налазила су се у близини значајних рудничких реона (*mettala Tricornensia* и *mettala Aureliana*), те су одреди који су у њима били смештени вероватно имали улогу у одбрани рудника, обезбеђењу транспорта робе, као и путних комуникација. Са својим површинама од 5 и 2 хектара ове фортификације су биле довољне да сместе веће одреде, чак и оне типа *cohors milliaria equitata*.

Претпоставља се да је значајан војни логор постојао и у Нишу, иако он још увек није археолошки потврђен. Након 169. године у Нишу је вероватно основан логор *cohors I Aurelia Dardanorum*, који је имао улогу у одбрани града од латрона, пљачке, пустошења имања, као нека врста локалне милиције. Утврђења у Стојнику, Тимакум Минусу и Нишу била су логори мешовитих јединица. Поред њих постојао је и низ мањих утврђења у којима су такође могли бити смештени ауксилијарни одреди. То су путне станице као на пример Тимакум Мајус или Президијум Помпеи, које су имале значајну улогу у обезбеђењу важних путних праваца на линији Наисус – Рацијарија.

У раду су анализирани и опеке са печатима ауксилијарних јединица. Ова врста налаза представља значајан арсенал грађе, који уз извештај одреда при интерпретацији, може допунити наша сазнања о помоћним одредима, њиховим правцима кретања, убикацији, градитељским активностима, опекарској делатности и др. Присуство опека са печатом често се тумачи као потврда боравка одређене војне формације на самом месту налаза или као зона њеног дејствовања. Међутим, таква размишљања треба у већини случајева узети са великом дозом резерве, из више разлога. Наиме, опеке са печатом на одређеној локацији могу доспети на различите начине. Пре свега велики број таквих налаза може бити употребљен као сполија за градњу објеката из каснијих периода и самим тим променити локацију свог првобитног присуства. Не треба изгубити из вида и да су оне могле бити произведене на неком другом месту и искоришћене као грађевински материјал. Извесне индиције могу пружити једино опеке уколико су веома бројне на одређеном локалитету или се пак одређена јединица која се помиње на опекарском печату, потврђује и још неким налазом на истом локалитету, нпр. епиграфским спомеником, војничком дипломом, неким другим предметом са натписом, или пак историјским документом.

На територији Горње Мезије до сада су налажене на следећим локалитетима: Ритопек, Ниш, Каменица, Нишевац, Тимакум Минус, Текија, Ледерата, Дијана, Голубац, Смедерево, Трајанов мост код Понтеса и Виминацијум. Претпостављени боравак кохорте *I Bessorum* у Ритопеку на основу опеке са печатом, потврђен је и налазом војничке дипломе нађеној у истом месту, која је додељена управо војнику ове јединице. Такође, имамо пример да је боравак кохорте *I Aurelia Dardanorum* у Наису потврђен опеком са печатом и надгробним спомеником војника исте јединице. Тимакум Минус који је био стални логор кохорте *II Aurelia Dardanorum*, потврђује се такође поред великог броја епиграфских споменика и налазима опека са печатом.

Занимљиво је приметити дистрибуцију налаза опека кохорте *I Cretum*, налажене у Нишевцу, Ледерати и Банатској Паланци, које могу указивати на правац кретања и мобилност ове јединице у освит Трајанових дачких ратова. Опеке нађене приликом истраживања Трајановог моста сведоче да су легије и ауксилије могле бити ангажоване у заједничким пословима при изградњи објеката.

Обрадом налаза наоружања у горњомезијским утврђењима могло се доћи до неколико закључака. Пре свега, реч је о примерцима дефанзивног, офанзивног оружја, војне и коњичке опреме, који своје аналогне примерке имају на широј територији Царства. Међутим, треба нагласити да је појединачне налазе оружја (копља и стреле) веома тешко хронолошки опредељивати, с обзиром да се готово у непромењеном облику користе од праисторије до

касног средњег века. Како су налажени у античким хоризонтима вишеслојних горњомезијских фортификација, датирани су у шири временски период од 1. до 4. века.

Иако је у старијој литератури постојала тенденција да се поједини облици (оклопа, мачева, штитова) класификују као легионарско или ауксилијарно наоружање, новије студије су пак успеле да оповргну таква мишљења. Разлику у наоружању ових одреда је готово немогуће успоставити, што донекле доказују и налази обручастог оклопа (раније сматраног искључиво легионарским), који су налажени у ауксилијарним утврђењима Горње Мезије: Текији, Чезави, Космају, Тимакум Минусу и Понтесу. Као ауксилијарно наоружање нешто прецизније су једино могли бити опредељени поједини налази умба из Бољетина, Равне, Чезаве, Текије и Тимакум Минуса, на основу аналогија из других крајева Царства.

Обрада примерака наоружања из горњомезијских утврда је пак била веома корисна. Посебно у случају налаза стрела и пројектила праћи, с обзиром да ове врсте стрељачких јединица до сада нису потврђене писаним и ликовним изворима у овој провинцији. Како су ове јединице римске војске углавном регрутоване из источних области; Крит, Родос, Ахаја, Либија, Сирија итд. трагови њиховог наоружања у утврђењима могу бити корисни за евентуалну убикацију оријенталних јединица. Археолошки налази зрна праћи из Стојника и Чезаве, представљају једине, али веома драгоцене доказе о присуству праћкашких јединица у овој провинцији. Примерци оловних пројектила из стојничког утврђења могу указивати на постојање радионице, будући да је Космај био познат по интензивној рударској активности. Са друге стране многобројни налази керамичких пројектила из Чезаве пружају индикације за претпостављени боравак источњачке јединице, што донекле потврђује и посвета сиријском божанству Јупитера Долихена, нађена у принципији овог утврђења.

У раду је обрађен и налаз металне фалере с краја 1. века, са пунцираним натписом, која је припадала В. Јулију, коњанику у саставу VI Трачке кохорте, стационаране у Дијани. Иако је то за сада једини натпис на римском горњомезијском наоружању, који се може повезати са ауксилијарним војником, у раду је скренута пажња на значај таквих примерака, јер они пружају могућност да се појединачни налази директно определе као власништво легионара или ауксилијарних војника. Такву детерминацију је могуће понудити чак и када је реч о случајним налазима и када су нам ближи подаци о условима налаза непознати. Један сегмент рада анализира и погребне налазе оружја са простора Горње Мезије. Појава оружја у гробовима је интересантан феномен, који неки од истраживача са простора других провинција, види као потенцијални траг домородачког становништва у служби редовне римске војске, односно ауксилијарних војника (Mráv 2013, Márton 2002, Bishop and Coulston 1993, 33).

Значајан сегмент ове тезе односи се на регрутацију, веома значајан процес којим су обезбеђиване нове генерације војника. Као што је већ раније поменуто, регрутовање војника на простору централног Балкана, потврђено је веома рано, још током Августових освајачких похода, што је био повод за подизање делматско-панонског устанка (6-9. г.). Нема сумње регрутовање домородачког становништва на подручју Горње Мезије, спровођено је током читавог античког периода. Оно вероватно није било увек истог интензитета. Римско царство које је још током периода Републике, своју територију проширило ван граница Апенинског полуострва, није више могло да обезбеди довољан број војника регрутовањем војника са тла Италије.

Новоосвојене провинције захтевале су и знатно већи број римских војника, те се процес регрутације у том погледу може посматрати и као сасвим природан феномен, који временом постаје уобичајена појава у римској војсци, прихваћена и од стране покорених народа. Све чешће су регрутовани младићи домородачког становништва који су служили у римској војсци. О томе сведоче и називи ауксилијарних јединица изведени неретко по народу или племену на

чијој су територији основани и у прво време регрутовани (*cohors Dardanorum, Thracum, Dalmatae, Brittonum, Batavorum, Gallorum, Breucorum, Bessorum, Hispanorum* итд.).

Истраживање проф. С. Ферјанчић које се односи на регрутацију IV Флавијеве и VII Клаудијеве легије, засновано на анализи епиграфске грађе из Горње Мезије и других провинција, омогућило је стварање свеукупне слике о саставу ових легија у 2. и 3. веку. Студија показује да је главни извор војника ових легија управо била провинција – Горња Мезија (72%). Регрутација горњомезијских легија вршена је готово у свим областима провинције, како на лимесу, тако и у унутрашњости. Тако висок проценат регрутације легија са простора матичне провинције, пружа могућност да Горњу Мезију посматрамо као потенцијалну регрутну базу римске војске.

Потврду да су ауксилијарни одреди који су стално или повремено били стационарани у Горњој Мезији, регрутовани и из редова домаћег становништва, налазимо у текстовима војничких диплома, надгробних споменика, на којима су регистровани ономастикони средњобалканских племена. Навешћемо неколико примера. Декурион кохорте *V Hispanorum*, Волсинг, регрутован међу Дарданцима; *coh(ortis) V Hispanor(um) cui praest Pacideius Carpianus, ex decurione Volsingo Gai filio), Dard(ano)* посведочен је на царској конституцији од 8. фебруара 161. године (Ферјанчић 2008: 245, Tabela 116; Matei-Popescu, Țentea 2018: 63). Такође, један налаз са непознатог налазишта бележи и име војника *Mucapor Eftalae*, из Валенсове центурије у кохорти *V Hispanorum*. Највероватније је реч о војнику трачког порекла, који је био активан током 2. века (Matei-Popescu, Țentea 2018: 63).

На надгробном споменику нађеном у Приштини забележено је име Септимија Дасија, ветерана кохорте *I Montanorum Civium Romanorum*, који се могуће након војне службе вратио у свој завичај (Џершков 1969: 87; Ферјанчић 2018: 270; Matei-Popescu, Țentea 2018: 66). Илирско име *Dassius* је добро посведочено међу припадницима домаћег становништва Дарданије (Ферјанчић 2018: 270). На готово у целости сачуваној војничкој дипломи из 3-4. маја 114. године, забележен је војник келтског порекла, из панонског племена Боја, регрутован око 89. године, који је службовао у кохорти *I Cretum Sagittariorum*, на простору Горње Мезији и Дакије (Matei-Popescu, Țentea 2018: 51).

На простору Горње Мезије, током владавине Марка Аурелија спроведен је један несвакидашњи али не и непознати начин регрутације. Наиме, непосредно пре Маркоманских ратова 168. или 169. године Марко Аурелије је основао кохорте Делмата и Дарданаца, *cohors I Aurelia Dardanorum* и *cohors II Aurelia Dardanorum milliaria equitata*, које су биле стационаране у Далмацији и Горњој Мезији. Кохорте Дарданаца биле су стационаране у Наису и Тимакум Минусу. Сами називи ова два ауксилијарна одреда: *cohors I Aurelia Dardanorum* и *cohors II Aurelia Dardanorum*, указују да су формиран и најпре од Дарданаца, односно регрута у јужним крајевима провинције. То пак не значи да су одреде све време сачињавали Дарданци, већ су у њиховој служби могли бити и припадници других етничких групација. Циљ формирања ових јединица био је да се обезбеди рудничка територија, првенствено од деловања разбојничких банди, па су бивши латрони регрутовани како би своја искуства употребили против дојучерашњих сабораца.

Анализа епиграфске грађе показала је да су се ауксилијарни војници након завршене службе, насељавали у свим крајевима Горње Мезије, али да је њихово присуство најбоље посведочено у утврђењу Тимакум Минус и Виминацијуму. Ветерани помоћних јединица насељавали су се након службе и у Виминацијуму од краја 1. века, истовремено када и легијски ветерани. Највећи број натписа ветерана ауксилија ове провинције налази се у Тимакум

Минусу, где је насељавање ислужених војника започело још крајем 1. века и касније настављено кроз читав 2. век, када утврђење постаје логор кохорте *II Aurelia Dardanorum milliaria equitata*. Ветерани су очигледно одлучили да остану у месту своје службе. Таква одлука је сасвим разумљива, јер је то била средина коју су добро познавали и где су основали своје породице. Овакав пример насељавања ветерана треба посматрати и у временском контексту 2. века, када је модел провинцијског (локалног) регрутовања спровођен на многим подручјима Империје. Он је између осталог подразумевао да се војне јединице све чешће регрутују у регијама у којима су биле стационаране. Захваљујући томе сачуване су везе војника са родитељима и женама из локалне средине, те су тако створени бољи услови за формирање породица.

О пореклу жена ауксилијарних војника које су наведене на надгробним споменицима није могуће ништа одређеније рећи, с обзиром да оне већином носе уобичајена латинска имена. Анализирајући имена супруга војника која су до сада регистрована на епиграфском материјалу, можемо рећи да оне већином припадају „римским” именима (*duo nomina*). Таква слика уклапа се у ранија епиграфска истраживања која се односе на друге регије Царства (Scheidel 2005: 7). Такође, можемо рећи да су жене као комеморатори споменика ауксилијарних војника током 1. века на тлу Горње Мезије веома ретки. Како показују досадашњи епиграфски налази, жене се као комеморатори споменика чешће помињу током 2. и 3. века.

Епиграфски споменици војних лекара у служби горњомезијских ауксилијарних одреда су малобројни, али веома значајни за проучавање ове теме. Сви досадашњи налази могу се везати за кохорте које је формирао Марко Аурелије, регрутованих и стално стационараних на тлу Горње Мезије. У рушевинама утврђења Тимакум Минус 1902. године, нађен је споменик који помиње Тита Елија Марцијала са звањем медика, војног лекара кохорте *II Aurelia Dardanorum*, на жалост, без назнака његове евентуалне специјалности. Он се највероватније након 22 године службе населио у околини војног логора јединице, где је касније и сахрањен на оближњој некрополи. Споменик је датован у период 171-230. године.

Други налаз потиче с почетка 3. века, нађен 1984. године, *in situ* у Сектору 25/1, Сонди 2, приликом ископавања нишке тврђаве. Натпис са још видљивим траговима црвене боје уоквирен је двоструко профилисаним рамом ширине 5 цм. На бочним странама жртвеника, у рељефу представљени су Асклепије и Хигија са Телефом. Дедикант споменика је *medicus* Клаудије Магнус.

Једини натпис за сада, који заправо конкретно помиње римску војну болницу на територији Горње Мезије потиче са једног споменика који је нађен на Космају. Откривен је у Стојнику и датован је у 179. годину, за време конзулата цара Комода и Публија Марција Вера. Реч је о изузетном налазу, с обзиром да представља једну од ретких директних епиграфских потврда да су и у логорима ауксилијарних одреда постојале болнице.

Посвете божанствима подизане од стране припадника горњомезијских ауксилијарних одреда, забележене су на вотивним споменицима (камене плоче, базе за скулптуре), бронзаним плочицама као и бронзаним држачима за култне емблеме. Ови споменици налажени су у утврђењима на лимесу (*Diana, Novae, Egeta*), Космају, као и у унутрашњости провинције (*Timacum Minus, Mediana*). Посвећивани су различитим божанствима: Јупитеру, Дијани и Марсу. Највећи број посвета подигнут је у част бога Јупитера са различитим епитетима (*Optimus Maximus, Dolichenus, Cohortali*), затим богу Марсу (*Equitum, Campestri*). Интересантно је да до сада није забележена ни једна посвета неком аутохтоном божанству. Такође, за сада није евидентирана ни једна посвета из 1. века. Већина споменика датира из

периода 2-3. века, једино се жртвеник из Медијане може временски одредити нешто касније, у почетак 4. века. Највише посвета подигли су припадници кохорте *II Aurelia Dardanorum* – 6 од укупно 16 споменика колико је анализирано у овом раду. Наиме, све посвете подигнуте су од стране официра или команданата (центуриони, декуриони, трибуни) ауксилијарних горњомезијских одреда. До сада ни у једном примеру није забележана дедикација од стране обичног војника.

На основу посвета које су за собом оставили, можемо рећи да су неки од команданата помоћних горњомезијских јединица били веома имућни. Тако је трибун кохорте *II Aurelia Dardanorum*, Гај Атрије Декорат посветио чак три жртвеника (IMS III/2, 8, 9, 19). Можемо навести и пример Марка Аурелија Квадратијана, трибун кохорте *II Aurelia Dardanorum*, који је посветио жртвеник богињи Дијани и обновио њен храм у Тимакум Минусу. У Горњој Мезији нађено је неколико споменика царског култа чији су дедиканти читаве јединице. Такав је пример из Тимакум Минуса где је кохорта *II Aurelia Dardanorum*, подигла олтар у част Гордијана III. Ауксилијарни одреди вотивне споменике нису посвећивали само божанствима, већ и у част одређених царева, изражавајући тако своју лојалност тренутно владајућем императору. Зато су поједине дедикације поред религијске, несумњиво имале и политичку позадину.

Библиографија

Списак скраћеница

AE *L'Année épigraphique*

IMS *Inscriptions de la Mesie Superieure* Vol. I, II, III/2, IV, VI. Beograd 1976-1995.

RIC V-2 Mattingly H, Sydenham E.A. 1972. *The Roman Imperial Conige. vol. V part II*. London: Spink & Son, Ltd.

CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*

Историјски извори

Appiani Historia Romana (ed. Fr. Viereck et A. G. Toos). Lipsiae. 1939.

Vegetius. *Epitome Rei Militaris*. Reeve M. D. (tr.). Oxford University Press. 2004.

Vegecije Flavije Renat 1991. Rasprava o ratnoj veštini U: *Rasprave o ratnoj veštini* (ur. S. Sikavica). 47-111. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.

Velleius Paterculus. *Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Avgusti* (transl. F. W. Shipley) Loeb Classical Library 152. Cambridge: Harvard University Press. 1924.

Витрувије 2009. *О архитектуре* (превела са латинског Зоја Бојић). Београд: Завод за уџбенике, Досије студио.

Dig. Digest of Justinian: Liber XLVIII. Omini nostri sacratissimi principis Iustiniani Iuris enucleati ex omni vetere iure collecti difestorum seu pandectarum: Liber duodequingagesimus (<https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest48.shtml> приступљено 10. 11. 2023.).

Josephus Flavius. *De Bello Iudaico*. (ed. G. P. Goold). Londond. LCL. 1968.

Notitia Dignitatum – Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum, O. Seeck, (ed.), Frankfurt a.M. 1962.

Pliny's *Natural History*. Translated by H. Rackham (vols. 1–5, 9) and W.H.S. Jones (vols. 6–8) and D.E. Eichholz (vol. 10) Harvard University Press, Massachusetts and William Heinemann, London. 1949–1954.

Плиније Старији. 2015. *Историја природе*. Београд: Досије студио.

Tacitus Cornelius. *Germania*. University of California Libraries. 1890.

Historia Augusta. Loeb Classical Library. 1924. http://Penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Severus_Alexander/2*.html

Historia Augusta, Scriptores Historiae Augustae. The Perfect Library. 2014.

Cassius Dio – Roman History, Volume IX, Books 71-80, Loeb Classical Library 177, E. Cary (tr.), Cambridge – London, 2001.

Литература

Allason-Jones L. 1995. Sexing Small Finds In: *Theoretical Roman Archaeology: Second Conference Proceedings*. (ed. P. Rush). 22 – 32. Avebury: Aldershot.

Алексић Чеврљаковић М. 2024. Нека запажања о могућностима реконструкције прошлости (пример римских налазишта на подручју Чачка). *Зборник Народног музеја у Чачку* **LIV**: 7-19.

Allison P. 2006. Mapping for Gender. Interpreting Artefact Distribution inside 1st- and 2nd-century A.D. Forts in roman Germany. *Archaeological Dialogues*. Volume **13**: 1 – 20.

Aparaschivei D. 2012a. Physicians and Medicine in the Roman Army of Moesia Inferior. *Dacia N. S.* **LVI**: 99-118.

Aparaschievi D. 2012b. Healthcare in the Roman Province of Moesia Inferior. *The Mankind Quarterly* **LIII**, No. 1: 110-129.

Aparaschivei D. 2017. Medical Care for the Roman Army on Trajan's Column? in *Columna Traiani – Traianssäule Siegesmonument und Kriegsbericht in Bildern*. (eds. F. Mitthof, G. Schörner). 71-76. Wien: Holzhausen der Verlag.

Aarts J. Heeren S. 2017. Buried Batavians: Mortuary rituals of a rural frontier community In: *Death as a Process: Studies in Funerary Archaeology* Vol. 12. (eds. J. Pearce and J. Weekes). 123-154. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.

Бабић С. 2004. *Поглаварство и полис*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.

Baker P. 2000. *Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD*. Newcastle: University Library.

Baker P. 2004. *Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers from the First through Third Centuries AD*. British Archaeological Reports International Series 1286. Oxford: Hadrian Books.

Benac A. Čović B. 1957. *Glasinac II - Željezno doba*. Sarajevo: Zemaljski muzej.

Becker T. 2006. Woman in Roman forts – lack of knowledge or a social claim. *Archaeological Dialogues* Volume **13**: 36 – 38.

Birley A. R. 2002. *Septimius Severus: the African Emperor*. London – New York: Routledge.

Bishop M. 1990. Legio V Alaudae and the crested lark. *Journal of Roman Military Equipment Studies* **1**: 161-164.

Bishop M. Coulston J. C. 1993. *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*. London: Batsford.

Bishop M. Coulston J. C. 2006. *Roman Military Equipment from Punic Wars to the Fall of Rome*. Oxford: Oxbow Books.

Бјелић И. 2020. Principia of Roman castrum Pontes – Spatial and Social Relations in the Building. *Archaeology and Science* **16**: 127-148.

Богвић Ј. 2018. *Типолошка и функционална анализа и секундарна употреба керамике из отпадне јаме са локалитета Нишевац-Калница код Сврљига* (мастер рад). Београд: Филозофски факултет.

- Борић-Брешковић Б. Црнобрња А. 2015. Остава сребрног римског новца из рудничке области metalla Tricornensia: археолошко нумизматичка студија. *Нумизматика* 5/ Монографије 1. Београд: Народни музеј.
- Бошковић Ђ. 1969. Проблеми археолошких истраживања у Ђердапу У: *Старе културе у Ђердапу* (ур. Ђ. Бошковић). 13-34. Београд: Глаерија САНУ.
- Буловић Г. 2014. *Човек и здравље*. Нови Сад: Музеј Града Новог Сада.
- Bülöw von G. 2013. Romuliana-Gamzigrad in der provinz Dacia Ripensis – ein neu entdecktes waffengrab, In: *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context* (eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja). 151–155. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Van Driel-Murray C. 1995. Gender in Question In: *Theoretical Roman Archaeology: Second Conference Proceedings. Worldwide Archaeology Series, vol. 14.* (ed. P. Rush). 3 – 21. Aldershot: Avebury/Ashgate.
- Vasilj S. Čunjak A. Paponja A. 2012. *Arheološki vodič Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Knjiga 3.
- Васић Деримановић Ј. Адамовић Н. Николић Е. 2016. Двојни гроб и случајни налази античког периода из Ритопека. *Гласник Српског археолошког друштва* 32: 155-180.
- Васић М. 1894. Pincum или Велико Градиште. *Старинар* XI: 1-54.
- Васић М. 1906. Римске опеке из Ритопека. *Старинар Н. Р. година I*: 36-38.
- Васић М. 1908. Први лист једне римске војничке дипломе. *Старинар Н. Р. година III*: 145-150.
- Васић М. 1986. Нови римски натписи нађени у Чачку. У: *Зборник Народног музеја у Чачку XVI*: 23-34.
- Васић М. 1982-1983. Чезава – Castrum Novae. *Старинар XXXIII-XXXIV*: 91-123.
- Vasić M. 1994. Icosahedron of Quartz Crystal from Castrum Novae (Čezava). *Старинар XLIII-XLIV*: 167-176.
- Vass L. 2010. Women in a Man's World? Female Related Artefacts from the camps of Dacia In: *Marisia. Studii și materiale Arheologie XXX.* (ed. S. Berecki). 127 – 152. Târgu Mureș: Muzeul Județean Mureș.
- Величковић М. 1958. Прилог проучавању римског рударског басена на Космају. *Зборник радова Народног музеја* 1: 95-118.
- Vos W. K. 2009. *Bataafs platteland: het Romeinse nederzettingslandschap in het Nederlandse Kromme Rijngebied*. Nederlandse archeologische rapporten 35, Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Вујанић М. et al. 2011. *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Вујовић М. 1995. Део окова римског седла из Бољетина. *Гласник Српског археолошког друштва* 10: 118-123.
- Vujović M. 1998. *Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Panonije* (magistarski rad). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za arheologiju.

- Вујовић М. 2007. Белешке о присуству римских праћкаша на тлу Србије. У: *Гласник САД* **23**: 297-313.
- Vujović M. 2009. *Clay Slingshoot from the Roman fort Novae at Čezava (Serbia)*. Roman Military Equipment Conference. 249-256. Xanten.
- Vujović M. 2017. Ring Mail from Galerius' Burial Rite at Gamzigrad (Romuliana) In: *Ante Portam Auream: Studia in Honorem Professoris Aleksandar Jovanović* (ed. M. Vujović). 239-250. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy.
- Vujović M. Cvijetić J. 2018. The Slings and Arrows of Outrageous Fortune: Long-Range Fighting Units on the Roman Limes in Serbia. In: *Vivere Militare est: From Populus to Emperors – Living on the Roman Frontier Vol. 1* (eds. M. Korać) 35-63. Belgrade: Institute of Archaeology.
- Vujović M. 2020. *Rimska civilizacija na tlu Srbije*. Beograd HERAedu.
- Vujović M. 2021. Ratnici i drugi: vizuelni identitet rimskog vojnika u provincijama na prostoru Srbije. *Limes plus: Journal of Social Sciences and Humanities. Kultura u fokusu kolektivnog identiteta* **2-3**: 43-57.
- Vulić N. 1912. *Archäologische Funde im Jahre 1911. Serbien, Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* **27** (Beiblatt): 546-558.
- Vulić N. 1913. *Archäologische Funde im Jahre 1912. Serbien, Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* **28** (Beiblatt): 338-343.
- Вучковић-Тодоровић Д. Петровић Н. 1958. Велики Градац код Доњег Милановца: римско утврђење. *Старинар* **XII**: 279.
- Vučković-Todorović D. 1961. Iskopavanja kod Donjeg Milanovca i u Prahovu U: *Limes u Jugoslaviji I: zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine*. (ur. M. Grbić) 137-139. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Вучковић-Тодоровић Д. 1962. Brza Palanka. *Arheološki pregled* **4**: 208-210.
- Вучковић-Тодоровић Д. 1964-1965. Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци. У: *Старинар* **XV-XVI**: 173-182.
- Вучковић-Тодоровић Д. 1968. Војничка диплома из каструма Taliatae (Велики Градац код Доњег Милановца). *Старинар* **XVIII**: 21-29.
- Вучковић-Тодоровић Д. 1969. Велики Градац код Доњег Милановца, римско и рановизантијско утврђење, I-VI в. У: *Старе културе у Бердану* (ур. Ђ. Бошковић). 125. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.
- Вучковић-Тодоровић Д. 1969а. Брза Паланка, војна капела посвећена Јупитеру Долихену, прелаз II в. у III в. У: *Старе културе у Бердану* (ур. Ђ. Бошковић). Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.
- Gabričević M. 1986. Rtkovo – Glamija I – une forteresse de la basse époque, fouilles de 1980-1982. *Берданске свеске* **III**: 71-91.
- Габричевић М. 1987. Један нови надгробни споменик са дунавског лимеса. *Берданске свеске* **IV**: 157-161.
- Gavrilović N. 2014. *Kult Herakla i Merkura u Gornjoj Meziji I – IV vek n. e*. Beograd: Arheološki institut.

- Gavrilović Vitas N. 2018. Roman Religion and Cults on the Danube Limes in Serbia. In: *Vivere Militare Est: From Populus to Emperors – Living on the Frontier (Volume I)* (ed. M. Korać). 169-196. Belgrade: Institute of Archaeology.
- Гавриловић Витас Н. 2019. Троугаона вотивна плоча Јупитера Долихена из Егете. Зборник *Народног музеја XXIV/1*: 189-206.
- Gavrilović Vitas N. Anđelković Grašar J. 2020. A Message From Beyond The Grave: Hercules Rescuing Hesione on a Stojnik Funerary Monument. *Старинар LXX*: 111-125.
- Гарашанин М. Гарашанин Д. 1951. *Археолошка налазишта у Србији*. Београд: Просвета.
- Гарашанин М. Васић М. 1980. *Трајанов мост-Кастел Понтес*. У: *Ђердапске свеске I* (ур. В. Кондић). Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, Археолошко друштво Србије, Београд. Стр. 7-24.
- Гарашанин М. Васић М. Марјановић-Вујовић Г. 1984. Трајанов мост-Castrum Pontes: Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години. *Ђердапске свеске II*: 25-54.
- Гарашанин, М. Васић, М. 1987 Castrum Pontes. Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години, *Ђердапске свеске IV*: 71- 116.
- Geržetić N. 1894. *Über aufgefundenene chirurgische Instrumente des Alterthums in Viminacium (Kostolac in Serbien) nebst Anhang über die ältesten Behalfts der Medizin in Dienst des Sonnencultus*. Karansebes: Druck der Diocesan – Buchdruckerei.
- Глумац М. 2014. *Римска некропола Губеревац-Гомилице на Космају: социјална структура становништва од I до III века н. е.* (докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију.
- Golubović S. Mrđić N. Scott Speal C. 2007. Killed by the arrow: grave No. 152 from Viminacium, in *Waffen in Aktion, Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference*, eds. A. W. Busch and Hans-Joachim S. 55-63. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Grane T. 2008. South Scandinavian foederati and auxiliarii? *Journal of Roman Military Equipment Studies* **16**: 69–80.
- Грбић Д. 2007. *Cilices* у Сингидунуму – Белешке из војничке епиграфике и топографије. *Старинар LVII*: 221-227.
- Grbić D. 2012. Agripa, Plinije i geografija Ilirika. *Lucida Intervalla* (prilozi odeljenja za klasične nauke) **41**: 93-105.
- Грбић Д. 2013. Војни лекари у Горњој Мезији. *Етно-културолошки зборник XVII*: 61-66.
- Greene, E. M. 2011. *Women and Families in the Auxiliary Military Communities of the Roman West in the First and Second Centuries AD*, doctoral dissertation, University of North Carolina, Department of Classics (Classical Archaeology).
- Green E. M. 2015. *Conubium cum uxoribus*: wives and children in the Roman military diplomas. *Journal of Roman Archaeology* **28**: 125-159.
- Гроздић Б. Кузмановић С. Николић Б. 2011. Војна етика у систему наука и њен однос према наукама о одбрани, у *Војно дело, општевојни научно-теоријски часопис* (лето 2011), ур. Д. Марковић. 237–250. Београд: Министарство одбране Републике Србије.

- Grünwald T. 1999. *Bandits in the Roman Empire: Myth and Reality*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Davies R. 1969a. *Joining the Roman army*. *Bonner Jahrbücher* **169**: 208-232.
- Davies R. 1969b. *The medici of the Roman armed forces*. *Epigraphische Studien* **8**: 83-99.
- Davies R. 1970. *The Roman Military Medical Service*. *Saalburg-Jahrbuch* **27**: 84-104.
- Davies R. W. 1989. *Service in the Roman Army*. Edinburg: Edinburg University Press.
- D' Amato R. Sumner G. 2009. *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier from Marius to Commodus, 112 BC-AD 192*. London: Frontline Books.
- Dana D. 2014. *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*. Athènes.
- Dana D. 2018. *Onomasticon Thracicum Supplementum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*. Paris: Anhima.
- Dautova-Ruševljan V. Vujović M. 2006. *Rimska vojska u Sremu*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Delić S. 2018. *Rimski limes na Đerdapu po osvajanju Dakije – Terra Deserta* (master rad). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za arheologiju.
- Derks T. Roymans N. 2006. Returning auxiliary veterans: some methodological considerations. *Journal of Roman Archaeology* **19**: 121-135.
- Derks T. 2009. Ethnic identity in the Roman frontier. The epigraphy of Batavi and other Lower Rhine tribes. In: *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*. (eds. T. Derks and N. Roymans). 239-276. Amsterdam: University Press.
- Derks T. Teitler H. 2018. Batavi in the Roman Army of the Principate: An Inventory of the Sources. *Bonner Jahrbücher* **218**: 53-80.
- Дероко А. 1951. Кулич и Рам каstrуми на римском Дунавском лимесу. *Старинар* **I**: 169-173.
- Dyczek P. et al. 2014. Une inscription métrique de Lambaesis (CIL, VIII, 2581; F. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, 1527) et la statue du dieu illyrien Médaure. *Antiquités africaines* **50**: 73-84.
- Dziurdzik T. 2017. Ethnic Units in the Late Roman Army? The Case of the Equites Dalmatae. *Studia Europaea Gnesnensia* **16**: 447-462.
- Dizdar M. Potrebica H. 2014. Late La Tène Warrior Grave from Mali Bilač (Požega Valley, Croatia). *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* **30**: 355–376.
- Dizdar M. Šoštarić J. and Jelinčić, K. 2003. Ranorimski grob iz Iloka kao prilog poznavanju romanizacije zapadnog Srijema. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* **20**: 57–77.
- Dizdar M. Radman-Livaja I. 2004. Nalaz naoružanja iz Vrtne ulice u Vinkovcima kao prilog poznavanju rane romanizacije istočne Slavonije. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* **21**: 37–53
- Dizdar M. Potrebica H. 2014. Late La Tène Warrior Grave from Mali Bilač (Požega Valley, Croatia). *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* **30**: 355–376.
- Dizdar M. Radman-Livaja I. 2015. Continuity of the Late La Tène warrior elite in the Early Roman Period in south-eastern Pannonia, In: *Waffen–Gewalt–Krieg* Hrsg. S. Wefers, M. Karwowski, J.

Fries-Knoblach, P. Trebsche, P. C. Rams. Beitrage zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowsk-iego–Rzeszow 19.–22. September 2012, Langenweißbach, BUFM, 79: 209–227.

Димитријевић Д. 1982-1983. Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке. *Старинар XXXIII-XXXIV*: 29-62.

Дрча С. 2001. Claudius Magnus Medicus. *Зборник Народног музеја Ниш 10*: 19-25.

Дрча С. 2013. Нишка радионица (Naissus officina). *Зборник (Народни музеј Ниш) 22*: 9–28.

Dušanić S. 1978. A Military Diploma of A. D. 65. *Germania 56*: 2, 461–475.

Dušanić S. 1982. The Award of the Military Diploma. *Arheološki vestnik 33*: 197-232.

Душанић С. 1987. *Ob merita* принцип у издавању римских војних диплома (I и II век н. е.). *Ђерданске свеске IV*: 163-164.

Dušanić S. 1987. Pre-Severan Diplomata and the Problem of „Special Grants”. *Ђерданске свеске IV*: 165-185.

Душанић С. 2000. Војничка диплома једног Стобљанина. *Старинар L*: 113-130.

Dušanić S. 2003. Asinius Macimus in Ad 253 In: *Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik*, Bonn. 254-260.

Dušanić S. 2010a. Mounted Cohorts in Moesia Superior. In: *Selected Essays in Roman History and Epigraphy* (ed. N. Tasić at al). 564-571. Belgrade: Zavod za udžbenike, Balkanološki institut SANU.

Dušanić S. 2010b. Army and Mining in Moesia Superior. In: *Selected Essays in Roman History and Epigraphy* (ed. N. Tasić at al). 684-711. Belgrade: Zavod za udžbenike, Balkanološki institut SANU.

Dyczek P. 1995. The valetudinarium at Novae: new components. In: *Acts of the 12th international congress on ancient bronzes (NAR) Amersfoort*. 365- 372.

Ercegović S. 1961. Keltski konjanički grob s Gardoša u Zemunu. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 2*: 125–137.

Fulger A. C. D’Amato R. 2018. Iconografia Militare sulle Metope di Adamclisi. In: *La Dacie et L’Empire Romain: Mélanges d’épigraphie et d’archéologie offerts à Constantin C. Petolescu. (eds. M. Popescu et al.)*. 175-194. București: Editura Academiei Române.

Živić M. 2007. Catalogue of Small Finds from Excavations outside the Fortified Palace of Romuliana. *Старинар LVII*: 277-307.

Živković D. et al. 2014. Preliminary Aspects on Characterization of Metallurgical Remains from Archaeological Site Ravna (Serbia). *Proceedings 46th International October Conference on Mining and Metallurgy* (ed N. Štrbac et al). 192-195. Bor – Belgrade: University of Belgrade, Tehnicall Faculty in Bor and Mining and Metallurgy Institute Bor.

Зотовић Љ. Петровић Н. 1969. Бољетин – Градац на Лепени, римско и рановизантијско утврђење, I-VI в. У: *Старе културе у Ђердану* (ур. Ђ. Бошковић). 104-105. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.

Зотовић Љ. 1982-1983. Бољетин (*Smorna*), римски и рановизантијски логор. *Старинар XXXIII*: 211-225.

Игњатовић М. 2012. Правни положај пегрина као мањине у римском свету. *Заштита људских и мањинских права у европском правном простору LXII*: 335-345.

- Ilkić M. 2010. Rimske vojničke diplome s prostora Republike Hrvatske U: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (ur. I. Radman-Livaja). 263-279. Zagreb: Arheološki muzej.
- Istenič J. 2013. Early Roman Graves with Weapons in Slovenia: An Overview In: *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, (eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja). 23–35. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Janek T. 2018. Morphometry – A new Method in Roman Brick Stamp Comparison. In: *Limes XXIII: Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015* (eds. C. Sebastian Sommer, S. Matešić). 595-600. Mainz: Nünnerich-Asmus Verlag.
- Јанковић Ђ. 1981. *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*. Београд: Археолошки институт.
- Јанковић И. 1969. Караташ, античко утврђење са цибилним насељем и некрополом. У: *Старе културе у Бердану* (ур. Ђ. Бошковић). 158. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.
- Јанковић Ђ. 1981. *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*. Београд: Археолошки институт.
- Јанковић Михалчић Д. 2004. Епиграфски споменици. У: Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века (ур. Д. Пешић). 73-76. Београд: Галерија САНУ, Ниш: Народни музеј.
- Jackson R. 1988. *Doctors and diseases in the Roman empire*. University of Oklahoma Press: Norman and London.
- Jensen P. X. 2013. Imitation and Transformation – Roman Militaria in South Scandinavian Grave Finds, In: *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context* (eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja). 177–183. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Jeremić G. 2009. *Saldum: Roman and Early Byzantine Fortification*. Belgrade: Institute of Archaeology,
- Јерemiћ Г. Чершков Т. 2021. Топографија античког и касноантичког Ниша: археолошки трагови на простору савременог града. Београд: Српско археолошко друштво; Ниш: Завод за заштиту споменика културе.
- Јованова Ј. 2015. *Inventaria Archaeologica Personarum. Скупни – Некрополи*. Том II. Скопје: Каламус.
- Јовановић А. 1984. *Римске некрополе на територији Југославије*. Београд: Универзитет у Београду, Центар за археолошка истраживања, Књига 3.
- Јовановић А. 1994. *О проблему касноантичких гробова с оружјем на тлу Србије* У: Зборник Народном музеја **15-1**: 119-132.
- Jovičić M. 2013. The Cult of Jupiter Dolichenus along the Serbian part of the Limes in Moesia Superior nad Pannonia Inferior In: *Roman Military Equipment Conference* (ed. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja). 536-548. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.

- Jevtović Lj. 2013. *Nalazi opeka sa pečatom VII Klaudijeve legije na teritoriji provincije Gornje Mezije* (master rad). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za arheologiju.
- Jevtović Lj. 2023. *Opekarska delatnost VII Klaudijeve legije*. (Doktorska disertacija). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za arheologiju.
- Jęczmienowski E. 2012. The fortifications of the Upper Moesian Limes. Topography, forms, garrison sizes, *Światowit X*, 31-58.
- Juntunen K. 2018. “Married with Children” – The Martial Patterns of Roman Auxiliary Soldiers in the *Diplomata Militaria*. Limes XXIII: Proceedings of the 23th International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015 (eds. C. Sebastian Sommer, S. Matešić). 1039-1045. *Beiträge zum Welterbe Limes*.
- Kagan D. Viggiano G. F. 2013. *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*. New Jersey and Oxford: Princeton University Press.
- Kanitz F. 1892. *Römische Studien in Serbien*. Wien: Tempsky.
- Каниц Ф. 1987. *Србија земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Karavas J. 2001. *The evolution of Roman frontier defence systems and fortifications in the Lower Danube provinces in the first and second centuries AD*, vol. 1. Durham: Durham University.
- Карије Ж. М. 2006. Војник. У: *Лукови Старог Рима*. (ур. А. Ђардина) (превели: Мила Самарџић, Јасна Видић и Јелена Косовац). 119–163. Београд: Клио
- Klumbach H. 1973. *Spätrömische Gardehelme*. München: C. H. Beck'sche.
- Knight D. J. 1991. The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* **85**: 189-208.
- Кораћ М. 1986. Medicus et chirurgus ocularius из Виминацијума. *Старинар XXXVII*: 53-71.
- Kraft K. 1951. *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*. Bonn: Bernae Aedibus A. Francke.
- Крунић С. 1992. *Римски медицински инструменти и фармацеутски инструменти из Сингидунума и околине*. Београд: Музеј града Београда.
- Крунић С. 1997. Мерни, медицински, козметички и други инструменти. У: *Античка бронза Сингидунума* (ур. С. Крунић). 233-254. Београд: Музеј града Београда.
- Крунић С. 2000. *Римски медицински, фармацеутски и козметички инструменти на територији Горње Мезије*. (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет.
- Крунић С. 2004. Организација медицинске службе у Горњој Мезији у светлу налаза из Сингидунума. *Годишњак града Београда LI*: 41-56.
- Коледин Ј. 1999-2000. Римска војничка диплома из Вуковара. *Гласник Српског археолошког друштва* **15-16**: 231-239.
- Kondić V. 1961. Singidunum – Castra Tricornia. У: *Limes u Jugoslaviji I* (М. Grbić). 117-123. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Кондић В. 1969. Равна, римско и рановизантијско утврђење од средине III до VI в. У: *Старе културе у Ђердану* (ур. Ђ. Бошковић). 114-115. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.

- Кондић В. Зотовић Љ. 1978. Римска и рановизантијска утврђења на Ђердапу У: *Археолошко благо Ђердана* (ур. В. Кондић). 57-85. Београд: Народни музеј Београд.
- Кондић В. 1984. Равна (Camps), римско и рановизантијско утврђење. *Старинар XXXIII–XXXIV*: 233-249.
- Кондић В. 1984. Босман, рановизантијско утврђење. *Старинар XXXIII–XXXIV*: 137–144.
- Кондић В. 1987. Statio Cataractarum Diana. У: *Ђерданске свеске IV*: 43-47.
- Kondić V. 1994. Two military inscriptions from fortification Diana on the Danube. *Zbornik Narodnog muzeja XV/1*: 71-75.
- Кондић (Ранков) Ј. 2013. Мезијски касноримски лимес на Дунаву регија Гвоздена врата/Ђердап. У: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић). 36-59. Београд: Народни музеј у Београду.
- Кораћ М. 1986. Medicus et chirurgus ocularius из Виминацијума. *Старинар XXXVII*: 53-71.
- Korać M. Golubović S. 2009. *Viminacium 2. Više Grobalja. 281–530 (kremacija), 268–550 (inhumacija)*. Београд: Arheološki institut.
- Korać M. et al. 2014. *Rimski limes u Srbiji*. Београд: Arheološki institut.
- Künzl E. 1983. *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römische Kaiserzeit*. Köln: Rheinland.
- Kurzmann R. 2006. *Roman military brick stamps: a comparison of methodology*. BAR international series 1543. Oxford.
- Lavan M. 2019. The Army and the Spread of Roman Citizenship. *Journal of Roman Studies* **109**: 27-69.
- Лазић М. 2006. Римска војничка диплома из Скеле код Обреновца. *Гласник Српског археолошког друштва* **22**: 321-331.
- Li, X. J.; Martínón-Torres, M.; Meeks, D. M.; Xia, Y.; Zhao, K. 2011. “Inscriptions, Filing, Grinding and Polishing Marks on the Bronze Weapons from the Qin Terracotta Army in China”, *Journal of Archaeological Science* **38** (3): 492–501.
- Lloyd M. 2014. *The Archaeology of Greek Warriors and Warfare from the Eleventh to Early Seventh Century B. C. E.* University of Oxford: Merton College.
- Magnani S. 2015. Recruitment, Organization: Republic. In: *The Encyclopedia of the Roman Army*. (ed. Y. L. Bohec). 1. New York: John Wiley & Sons.
- Mann J. C. 1983. *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*. London: Routledge.
- Mano-Zisi Đ. 1957. *Nalaz iz Tekije*. Београд: Народни музеј Београд.
- MacMullen R. 1960. Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire. *American Journal of Archaeology* **64.1**: 23-40.
- Максимовић М. 2004. Налази са локације “Мали Саборни храм” у Нишу У: *Ниш и Византија II*: 197-216.

- Marić A. 2019. *Cohortes equitate in Humac*: Kombinirane kohorte na Humcu u doba 125llies125ati. *Acta Illyrica: Godišnjak udruženja Bathinvs*, Godina III, br. 3: 79-96.
- Marsigli L. F. 1726. *Danubius Pannonico-Mysicus Observationibus Geographicis, Oastronomicis, Hydrographicis, Phisicis Perlustratus* I–II. Hagae.
- Márton, A. 2002. Roman burial with a weapon from the Besci road cemetery (Aquincum-Budapest) In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (ed. F. István). 117–152. Budapest: Nemzeti Museum.
- Matei-Popescu F. Țentea O. 2004. Alae et Cohortes Daciae et Moesiae. A review and update of J. Spaul's Ala and Cohors. *Acta Musei Napocensis* 39-40/1: 259-296.
- Matei-Popescu F. Țentea O. 2006. Participarea trupelor auxiliare din Moesia Superior și Moesia Inferior la cucerirea Daciei. In: *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României.* (ed. Todor S. E. Țentea O.). 75-120. București.
- Matei-Popescu F. 2006. Participation of the Auxiliary Troops from Moesia Superior in Trajan's Dacian Wars. *DACIA Revue D' Archeologie et D'Histoire Ancienne*. L: 127-140.
- Matei-Popescu F. 2010/2011. The Roman Auxiliary Units of Moesia. In: *Il Mar Nero VIII*: 207-230.
- Matei-Popescu F. 2012. The Auxiliary Units in Moesia Superior and Dacia. A Review and Update. In: *Proceedings of the 22th International Congress of Roman Frontier Studies*, Ruse, Bulgaria, September 2012. 407-418.
- Matei-Popescu F. Țentea O. 2018. *Auxilia Moesiae Superioris*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.
- Matijević I. 2015. Štovanje božanstva među vojnicima u Saloni tijekom principata. *Tusculum* 8: 25-38.
- Matijević I. 2019. Životni saputnici rimskih vojnika na salonitanskim nadgrobnim natpisima iz doba principata. *Zavod za hrvatsku povijest* 51: 61-116.
- Mattingly J. 2011. *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Mathisen R. 2020. Barbarian Invasions or Civil Wars? Goth as Auxiliary Forces in the Roman Army In: *Empire in Crisis: Gothic Invasions and Roman Historiography* (eds. F. Mitthof, G. Martin, J. Grusková). 263-288. Wien: Holzhausen.
- Maškin N. A. 2005. *Istorija starog Rima*. Beograd: Naučna KMD.
- Maxfield V. A. 1986. Pre—Flavian forts and their garrisons. *Britannia* 17: 59-72.
- Merkel J. F. 2007. Imperial Roman Production of Lead and Silver in the Northern part of Upper Moesia (Mt. Kosmaj area). *Гласник Српског археолошког друштва* 23: 39–78.
- Микић Ж. 1995. Виминацијум прилог познавању историје медицине. *Саопштења XXVI*: 91-93.
- Millar F. 1977. *The Emperor in the Roman World: 31 BC- AD 337*. Ithaca, N. Y. : Cornell University Press.
- Миладиновић-Радмиловић Н. Ђукић К. Вуловић Д. 2016. Трагови насилних повреда у пределу главе и врата на примеру скелетних остатака из историјских периода у Србији. *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност* 43: 53-67.

- Милинковић М. 1998. *Германска племена на Балкану: археолошки налази из времена сеобе народа* (докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију.
- Милићевић М. 1876. *Кнежевина Србија*. Београд.
- Милошевић П. 1969. Сип, римско и рановизантијско утврђење, III-VI в. У: *Старе културе у Бердану* (ур. Ђ. Бошковић). 150. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.
- Милошевић П. 1981. Римски налази у Сави код Сремске Раче. *Старинар XXXI*: 35-41.
- Милошевић Г. 2013. Тврђаве на лимесу – места мученика и цркве – У: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић). 236-241. Београд: Народни музеј у Београду.
- Mirković M. 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Mirković M. 1975. Cohors I Montanorum u Gornjoj Meziji. *Arheološki vestnik* **26**: 220-224.
- Mirković M. Dušanić S. 1976. *Singidunum et le Nord-Ouest de la province. Inscriptions de la Mésie Supérieure I*. Beograd: Centre d'épigraphiques et numismatiques de la Faculté de la philosophie de l'Université de Beograd.
- Mirković M. 1987. Neue Militärdiplom aus der Umgebung von Viminacium. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)* **70**: 189-194.
- Мирковић М. 2000. Римско освајање и организација римске власти У: *Историја српског народа Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*. Том **I**: 66-76.
- Mirković M. 2002. *Deserted forts – the Moesian limes after the conquest of Dacia*. Limes XVII – Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Jordan, 757-763.
- Mirković M. 2011. Car i Iuppiter Dolichenus u Gornjoj Meziji U: *Зборник Матице српске за класичне студије* **13**: 123-132.
- Мирковић М. 2014. *Историја Римске државе: Од Ромула, 753. године пре Христа, до смрти Константина, 337. године нове ере*. Београд: Службени гласник.
- Mirković M. 2015. *Rimljani na Đerdapu: Istorija i natpisi*. Zaječar: Narodni muzej Zaječar.
- Митић М. 2014. *Жене и лимес: накит у римским утврђењима на Бердану* (мастер рад). Београд: Филозофски факултет.
- Михајловић Д. В. 2010. Оставе и хоризонти деструкције као показатељи пробијања горњомезијског лимеса у I и II веку. *Истраживања* **21**: 9-29.
- Miškić J. 1997-1998. Rimski vojnička diploma iz Slavnskog Broda. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. S., **XXX-XXXI**: 83-101.
- Morris J. Roxan M. 1977. To Roman Military Diploma. *Arheološki Vestnik XXVIII*: 299-333.
- Morris I. 1992. *Death – Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge: University Press.

- Mócsy A. 1974. *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London-Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Mráv Z. 2013. Graves of Auxiliary Soldiers and Veterans from the First Century AD in the Northern Part of Pannonia In: *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference, Weapons and Military Equipment in a Funerary Context* (eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja). 57–116. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- McComish J. M. 2015. A Guide to Ceramic Building Material“, *York archaeological trust, web based report number 2015/36*. <https://www.yorkarchaeology.co.uk/>, приступљено 05. 02. 2020. године.
- Nabbefeld A. 2008. *Römische Schilde: studien zu funden und bildlichen überlieferungen vom ende der republic bis in die späte kaiserzeit. Kölner studien zur archäologie der römischen provinzen Band 10. Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf GmbH*.
- Negin A. E. 2010. *Римское церемониальное и турнирное вооружение*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств Санкт-Петербургского государственного университета Нестор-История.
- Nikolić D. 2022. Roman Military Strategy in the Iron Gates in the Light of Epigraphic Evidence In: *Defending the Polis – Defending the Empire: The ancient Greek and Roman military strategy and inscriptions* (ed. I. Piso and P. Forisek). 89-100. Budapest: University of Debrecen.
- Нинковић В. 2019. *Римски епиграфски и анепиграфски споменици из лапидаријума Народног музеја у Београду*. Београд: Народни музеј.
- Nicolay J. 2007. *Armed Batavians: use and significance of weaponry and horse gear from non-military contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*. Amsterdam: University Press.
- Novak M. 2013. Tavern Brawls, Banditry and Battles – Weapon Injuries in Roman Iader, in *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 347–355. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Olson B. R. 2013. Roman Infantry helmets and commemoration among soldiers. *Vulcan 1*: 3-19.
- Onofrei C. 2009. Recruitment and Manipulation in the Roman World. In: *Near and Beyond the Roman Frontier: Proceedings of Colloquium held in Târgoviște 16-17 October 2008*. (eds. O. Țentea, F. Matei-Popescu). 315-328. Bucharest: National Museum of Romanian History.
- Palavestra A. 1997. Glasinačka kultura, u *Arheološki leksikon*, ur. D Srežović. 316-319. Beograd: Savremena administracija.
- Parker H. M. D. 1928. *The Roman Legions*. Cambridge: W. Heffer & Sons; New York: Barnes & Noble.
- Pearson P. 2003. *The Archaeology of Death and Burial*. Phoenix Mill: Sulton Publishing.
- Pearce J. 2017. Introduction: Death as a process in Roman funerary archaeology, in *Death as a Process: Studies in Funerary Archaeology Vol. 12*. eds. J, Pearce and J. Weekes. 1–26. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.

- Pelcer-Vujačić O. 2020. The civic identity of the elite in the Roman settlements of south-eastern Dalmatia. *Interconnections in the Mediterranean through time: Montenegro and Italy. Bridges: Italy Montenegro series vol. 1*: 101-116.
- Pernet L. 2010. *Armement et auxiliaires gaulois IIe et Ier siècles avant notre ère*. Université de Lausanne: Éditions Monique Mergoïl Montagnac.
- Petković S. 1993. Poreklo i hronologija nalaza oplata „hunskog” refleksnog luka sa teritorije Gornje Mezije. *Arheološki pregled* **9**: 55-58.S
- Petković S. 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*. Beograd: Arheološki institut.
- Petković S. et al. 2005. *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*. Beograd: Arheološki institut.
- Петковић С. 2010. Ромулијана у време после царске палате, у *Felix Romuliana – Гамзиград*, ур. И. Поповић. 167–199. Београд: Археолошки институт.
- Петковић С. Илијић Б. 2012. Прилог проучавању римског насеља на локалитету Timacum Minus код Књажевца, источна Србија. *Гласник Српског археолошког друштва* **28**: 153-178.
- Petković S. Miladinović-Radmilović N. 2014. Military graves from the Late Roman necropolis at Slog in Ravna (Timacum Minus). *Starinar* **LXIV**: 87-130.
- Петковић С. et al. 2016. *Погребни ритуал и Дионисов култ у Равни*. Београд – Књажевац: Археолошки институт, Завичајни музеј Књажевац.
- Петровић В. 2007. Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Petrović V. Filipović V. 2013. Epigraphic and Archaeological Evidence Contributing to Identifying the Location and Character of Timacum Maius. *Balkanica* **XLIV**: 35-49.
- Petrović V. Filipović V. & Luka K. 2014. The Roman Road Naissus–Timacum Maius–Timacum Minus–Conbustica–Ratiaria. In *Ratiaria Semper Floreat I (Ratiaria and its Territory. Researches)* (ed. Rumen Ivanov), 97–142. Sofia.
- Petrović V. Filipović V. 2015. The First Cohort of Cretans, a Roman Military Unit at Timacum Maius. *Balkanica* **XLVI**: 33-39.
- Petrović V. Filipović V. 2016. The Bronze *Signum* from Timacum Maius and its Cultic Attribution. *Balkanica* **XLVII**: 25-33.
- Петровић В. 2017. Cohors I Cretum између (Горње) Мезије и Дакије У: *Српско археолошко друштво XL Скупштина и годишњи скуп; Прослава 70 година Археолошког института (MNEMOSYNON FIRMITATIS)*, Београд, 5-7. јун 2017. године – Програм, извештаји и апстрактни (ур. В. Филиповић и А. Црнобрња). 102-103. Београд: Српско археолошко друштво, Археолошки институт.
- Petrović V. Filipović V. 2021. The *cohors I Cretum* between (Upper) Moesia and Dacia: New Epigraphic Testimonies from *Timacum Maius* and *Lederata* In: *Ad Ripam Fluminis Danuvi* (ed. F. Mitthof, C. Cenati, L. Zebrini) 131-136. Wien: Holzhausen De Verlag.
- Петровић П. 1969. Салдум – „Градац”, римско и рановизантијско утврђење, I-VI в. У: *Старе културе у Бердану* (ур. Ђ. Бошковић). 94. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.

- Петровић П. 1975. *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*. Београд: Археолошки институт.
- Петровић П. 1975а. Станице Timacum на путу Naissus-Ratiaria и античко насеље код Равне. *Старинар XXVI*: 43-56.
- Петровић П. 1982-1983. Брњица, римски преградни зидови на ушћу Брњичке реке. *Старинар XXXIII-XXXIV*: 89.
- Петровић П. 1982-1983. Салдум, римско и рановизантијско утврђење на ушћу потока Кожица. *Старинар XXXIII-XXXIV*: 129-134.
- Петровић П. 1982-1983. Поречка река, сабирни центар за снабдевање римских трупа у Бердапу. *Старинар XXXIII-XXXIV*: 285-291.
- Петровић П. 1984. Брза Паланка – Егета: извештај о археолошким истраживањима у 1980. години – антика. *Бердапске свеске II*: 153–159.
- Петровић П. Јовановић С. 1997. *Културно благо књажевачког краја*. Београд: Археолошки институт у Београду, Завичајни музеј у Књажевцу.
- Petrović V. Filipović V. Luka K. 2014. The Roman Road Naissus- Timacum Maius-Timacum Minus- Conbustica (Combustica)-Ratiaria. *Ratiaria Semper Floreat 1*: 97-142.
- Petrović P. 2014. Dona militaria. У: *Римска археологија и епиграфика: одабрани радови Петра Петровића* (ур. Н. Озимих). 293-302. Београд: mediavest kt, Археолошки институт.
- Piletić D. 1971. Rimsko oružje sa teritorije Gornje Mezije. *Vesnik Vojnog muzeja 17*: 7-17.
- Пиндић Д. 1982-1983. Велике и Мале Ливадице, античка осматрачница и кастел. *Старинар XXXIII-XXXIV*: 187-192.
- Pindić M. 1961. Ostaci antičke vojne arhitekture i lokaliteti duž Dunava u srezu Požarevac. *Limes u Jugoslaviji I*: 131-136.
- Piso I. Ardeř A. Timoc C. 2019. *Inscriptiones Daciae Romanae. Appendix III. Inscriptiones laterum museorum Banatus Temesiensis. Cluj-Napoca: Editura Mega*.
- Поповић В. 1982-1983. Доњи Милановац – Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење. *Старинар XXXIII-XXXIV*: 265-282.
- Поповић И. 1994. *Античко сребро у Србији*. Београд: Народни музеј.
- Поповић И. 2010. Сакрално-фунерарни комплекс на Магури. У: *Felix Romuliana-Гамзиград*. (ур. Ивана Поповић). 141-158.
- Поповић И. 2013. Уметничка дела клесана у камену у служби царске пропаганде и хришћанских порука У: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић). 174-183. Београд: Народни музеј у Београду.
- Premenstein A. Vulić N. 1900. *Antike Denkmäler in Serbien, Jahreshfte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien III (Beiblatt)*: 105–178.
- Pribaković D. 1969. Čezava – rimsko-vizantijsko utvrđenje. *Arheološki pregled 11*: 150–155.
- Прибаковић Д. 1969а. Чезава, римско и рановизантијско утврђење, I-VI в. У: *Старе културе у Бердапу* (ур. Ђ. Бошковић). 88. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.

- Phang S. E. 2001. *The Marriage of Roman Soldiers (13 BC – AD 235). Law and Family in the Imperial Army*. Columbian Studies in the Classical Tradition XXIV. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Phang S. E. 2002. The Families of Roman Soldiers (First and Second Centuries A. D.): Culture, Law, and Practice. *Journal of Family History* **27**: 352-373.
- Phang S. E. 2008. *Roman military service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*. Cambridge: University Press.
- Radman-Livaja I. 2004. *Militaria Sisciensia: Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
- Radman-Livaja I. 2010. Lokaliteti civilnog karaktera i slučajni nalazi U: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*. 247-262.
- Radman-Livaja I. 2012. The Roman Army. In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia* (ed. V. Migotti). 159-189. BAR International Series 2393.
- Раичковић-Савић А. Јевтовић Љ. Богдановић А. 2018. Грађевински материјал У: *Римски лимес и градови на тлу Србије* (М. Кораћ, С. Поп-Лазвић). 68-70. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.
- Ранков Ј. 1980. Ископавања на Караташу: први претходни извештај 1978/79. *Берданске свеске I*: 51-61.
- Ранков Ј. 1987. Statio Cataractarum Diana (извештај о археолошким ископавањима у 1982. години). *Берданске свеске IV*: 5-36
- Ранков Кондић Ј. 2013. Мезијски касноримски лимес на Дунаву: Регија гвоздених врата/Бердап У: У: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић). 36-59. Београд: Народни музеј.
- Ратковић Д. 2017. Присуство лекара у утврђењу Diana. *Зборник Народног музеја XXIII-1*: 165-186.
- Răuț O. Bozu O. 1979. Armata romană din Banat. I. (Unitățile auxiliare) In Studii și comunicări. Istorie (P. Bona et al.). 195-218. Caransebeș: Comitetul Județean Pentru Cultură și Educație Socialistă Caraș-Severin, Muzeul Județean de Etnografie și Istorie Locală Caransebeș.
- Рашајски Р. 1969. Сапаја, римско и рановизантијско утврђење У: *Старе културе у Бердану* (ур. Ђ. Бошковић). 78. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.
- Rizakis A. D. Touratsoglou I. 2016. In Search of Identities: A Preliminary Report on the Visual and Textual Context of the Funerary Monuments of Roman Macedonia In: *Beyond Boundaries Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome* (ed. E. S. E. Alcock, M. Egri and J. Frakes). 120-136. Los Angeles: Getty Publications.
- Richmond I. A. McIntyre J. 1938-39. The Agricola fort at Fendoch. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* **73**: 110-154.
- Robinson H. R. 1975. *The Armour of Imperial Rome*. London: Arms and Armour Press: New York: Charles Scribner's Sons.
- Rost A. Wilbers-Rost S. 2013. Bestattungen auf dem schlachtfeld von Kalkriese In: *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary*

- Context (eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja). 37–48. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Rost A. Wilbers-Rost S. 2017. They fought and died – but were covered with earth only years later: ‘Mass graves’ on the ancient battlefield of Kalkriese In: *Death as a Process: Studies in Funerary Archaeology* Vol. 12 (eds. J. Pearce and J. Weekes). 155–173. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books
- Rocco M. 2010. The Reasons Behind *Constitutio Antoniniana* and its Effects on the Roman Military. *Acta Classica Universitatis Scientiarum XLVI*: 131-155.
- Roymans N. 1996. The sword or the plough. Regional dynamics in the 131llies131ation of Belgic Gaul and the Rhineland area. In: *From the sword to the plough* (ed. N. Roymans). 9–126. Amsterdam Archaeological Studies 1, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Савинова В. 1996. Оружје из Римске збирке Народног музеја у Београду. *Зборник Народног музеја* **16-1**: 255-264.
- Савић М. 2017. *Налази оружја и војне опреме у погребним контекстима од I века до половине V века у римским провинцијама на територији Србије*. (мастер рад) Београд: Филозофски факултет.
- Savić M. 2020. Contribution to the study of grave finds of weapons and military equipment from the roman period on the territory of Serbia. *Гласник Српског археолошког друштва* **36**: 99-128, са старијом литературом.
- Savić M. Marković D. 2020. Hannibal – a Roman Soldier: Inscriptions on Roman Military Equipment from the territory of Serbia In: *Pervading Empire: Relationality and Diversity in the Roman Provinces* (eds. V. Mihajlović, M. Janković). 201-216. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 73.
- Santosuosso A. 1997. *Soldiers, Citizens, and the Symbols of War: From Classical Greece to Republican Rome 500-167 B. C.* Boulder, Colorado: Westview Press.
- Sekunda, N., McBride, A. 1984. *The Army of Alexander the Great*. London: Osprey.
- Sekunda, N., Hook, R. 1999. *The Spartan Army*. London: Osprey.
- Sekunda N. Hook A. 2000. *Greek Hoplite 480–323 BC*. London: Osprey.
- Симић В. 1951. *Историјски развој нашег рударства*. Београд.
- Симић Г. 1982-1983. Голубачки град. *Старинар* **XXXIII-XXXIV**: 71-86.
- Simpson F. G. Richmond I. A. 1941. The Roman fort on Hadrian’s Wall at Benwell. *Archaeologia Aeliana* (series 4) **19**: 1- 43.
- Sołek M. 2015. *Origo Castris* and the Local Recruitment Policy of the Roman Army. *Novensia* **26**: 103-115.
- Spaul J. 2000. *Cohors² The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*. BAR International Series 841.Oxford: Archaeopress.
- Speidel M. P. 1977. The Roman Army in Arabia. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* **8**: 687-730.
- Speidel M. 1978. *The religion of Iuppiter Dolichenus*. Leiden: Brill Archive.

- Speidel M. A. 1984. The Rise of Ethnic Units in the Roman Imperial Army. *Roman Army Studies I*: 117-148.
- Speidel M. P. 1984. *Roman Army Papers I*. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Speidel M. A. 1984. Citizen Cohorts in the Roman Imperial Army. New Data on the Cohorts Apula, Campana, and III Campestris. *Roman Army Studies I*: 91-100.
- Speidel M. A. 1984. Ala I Claudia Gallorum Capitoniana. *Roman Army Studies I*: 375-379.
- Speidel M. A. 2014. *The Roman Army, In: The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*. (ed. C. Bruun, J. Edmondson). 319-344. Oxford: Oxford University Press.
- Speidel M. A. 2016. Actium, Allies, and Augustan Auxilia: reconsidering the transformation of military structures and foreign relations in the reign of Augustus. In: *Les auxiliaires de l'armée romaine Des 132llies aux fédérés*. (ed. C. Wolff et P. Faure). 79-95. Lyon: Diffusion Librairie De Boccard.
- Speidel M. A. 2017. Recruitment and Identity Exploring the Meanings of Roman Soldiers' Homes. *Revue internationale d'histoire militaire ancienne* 6: 35-50.
- Стевановић М. et al. 1962. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика (књига II)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Sumner G. 1997. *Roman Army Wars of the Empire*. London: Brassey's.
- Sumner G. 2009. *Roman Military Dress*. Gloucestershire: The History Press.
- Shaw B. D. 1984. Bandits in the Roman Empire. *Past and Present* 105: 3-52.
- Scheidel W. 2005. Marriage, families, and survival in the Roman imperial army: demographic aspects In: *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*. 2-15.
- Swoboda E. 1939. *Forschungen am Obermösischen Limes*. Wien. Tacitus Cornelius. *Annals*. C. Damon (tr.). Penguin Classics. 2013.
- Ћentea O. Matei-Popescu F. 2004. Alae et Cohortes Daciae et Moesiae: A review and updating of J. Spaul's Ala² and Cohors². *Acta Musei Napocensis* 39-40/I: 259-296.
- Todorović J. 1968. *Kelti u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Tomas A. 2011. Reading gender and social life in military spaces. *Światowit Annual of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw* vol. VIII (XLIX) (2009 – 2010): 139 – 152.
- Томовић Г. 1991. Територија Србије на картама до 1600. године У: *Србија и суседне земље на старим географским картама* (ур. Д. Срејовић). 21-52. Београд: Галерија Српске академије наука и уметности.
- Tomović M. 1993. *Roman Sculpture in Upper Moesia*. Monographies No. 24. Belgrade: Institute of Archaeology.
- Tonc A. Radman-Livaja I. Dizdar M. 2013. The Warrior Grave from Sveta Trojica near Starigrad Paklenica In: *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, (eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja). 245–258. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Ферјанчић С. 2002. *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама I-III век н. е.* Београд: Балканолошки институт САНУ.

- Ферјанчић С. 2008. Регрутација горњомезијских легија IV Flavia и VII Claudia. У: *Зборник Народног музеја XXXVIII*: 63-82.
- Ферјанчић С. Јеремић Г. Гојгић А. 2008. *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*. Чачак: Народни музеј Чачак.
- Ferjančić S. 2010. Vota solverunt linbetes merito: Prilog izučavanju religije rimske vojske u Gornjoj Meziji. U: *Zbornik Matice srpske za klasične studije*. 133-147.
- Ферјанчић С. 2010а. Кохорте V Gallorum у подунавским провинцијама. *Зборник Народног музеја Чачак* 40: 71-78.
- Ferjančić S. 2011. A Note on the History of the Legion IV Flavia. *Beogradski istorijski glasnik* 2: 27-35.
- Ferjančić S. 2011a. Regrutacija podunavskih legija: XV Apollinaris. *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 13: 133-146.
- Ferjančić S. 2012. *Beleške o naseljavanju auxilijarnih veterana u Gornjoj Meziji*. Антика, савремени свет и рецепција античке културе. Друштво за античке студије. 445-454.
- Ферјанчић С. 2013. Историја римских провинција на тлу Србије у доба принципата У: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић). 16-25. Београд: Народни музеј.
- Ферјанчић С. 2013а. Историја римских провинција на тлу Србије у доба тетрархије и других Флавијеваца (284-363. године) У: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић). 26-35. Београд: Народни музеј.
- Ferjančić S. 2018. *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n. e.* Beograd: Društvo za antičke studije Srbije.
- Ferjančić S. 2018a. Recruitment of Auxilia in Illyricum from Augustus to Nero. In: *The Century of the Brave: Roman Conquest and Indegenous Resistance in Illyricum During the Time of Augustus and His Heirs* (eds. M. Milićević Bradač, D. Domicheli).147-155. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.
- Fields N. Hook A. 2006. *Roman Auxiliary Cavalryman AD 14-193*. Oxford: Osprey Publishing.
- Филиповић В. 2009. Мамузе из млађег гвозденог доба у Србији. *Гласник Српског археолошког друштва* 25: 163–188.
- Frere S. Joseph St. J. K. 1974. The Roman fortress at Longthorpe. *Britannia* 5: 1-129.
- Hassall M. W. C. 1970. Batavians and the Roman Conquest of Britain. *Britannia* 1: 131-136.
- Hassall M. 1983. *The internal planning of Roman auxiliary forts in Rome and her northern provinces*. London: Alan Sutton.
- Hogg A. H. A. 1968. Pen Llystyn: a Roman fort and other remains. *Archaeological Journal* 125: 101-1921.
- Hoffiler V. 1910/1911. Oprema rimskog vojnika u prvo vreme carstva I U *VHAD* n. s. **XI**: 145-240.
- Hoffiler V. 1912. Oprema rimskog vojnika u prvo vreme carstva II U: *VHAD* n. s. **XII**: 16-123.
- Campbell B. 1978. The Marriage of Soldiers under the Empire. *The Journal of Roman Studies* 68: 153-166.

- Carr G. 2001. „Romanisation“ and the Body In: *TRAC 2000: Proceedings of the Tenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*. (eds. Davies G. Gardner A. and Lockyear K.). 112-124. Oxford: Oxbow Books.
- Cvijetiћ J. 2017. A Stamped Shield Boss from Municipium S. (Montenegro) In: *Ante Portam Auream: Studia in Honorem Professoris Aleksandar Jovanović* (ed. M. Vujović). 211-223. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy.
- Свјетићанин Т. 2016. Grobovi tipa Mala Kopašnica – Sase: narativ o kontinuitetu. *Етноантрополошки проблеми, н. с. год. 11 св. 3*: 711–730.
- Цвјетићанин Т. 2022. Жене уз војску. Жене у римским утврђењима У: *Femina Balcanica, Mater/Matrona/Augusta/Dea: Жена на Балкану у античко доба* (ур. И. Поповић et al.). 155-159. Београд: Народни музеј Србије.
- Цермановић-Кузмановић А. 1969. Текија, сондажна испитивања цивилног насеља и утврђења У: *Старе културе у Бердану* (ур. Ђ. Бошковић). 148. Београд: Српска академија наука и уметности, Археолошки институт.
- Cermanović-Kuzmanović A. 1982-1983. Tekija (Transdijerna) ne razmatranja. *Старинар XXXIII-XXXIV*: 337-343.
- Cermanović-Kuzmanović A. Jovanović A. 2004. *Tekija*. Beograd: Arheološki institut, Narodni muzej, Centar za arheološka istraživanja.
- Cesarik N. Glavaš I. 2017. Cohortes I et II Milliaria Delmatarum In: *Illyrica Antiqua (in honorem Duje Rendić-Miočević) (D. Demicheli)* 209-222. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Czarnecka K. 2013. Warriors in this World and the Afterlife Przeworsk Culture Graves Containing Weapons. In: *ROMEC* (ed. M. Sanader et al). 163-175. Zagreb: Filozofski fakultet, Arheološki muzej.
- Cichorius C. 1896. *Die Reliefs der Traianssäule I*. Berlin.
- Cichorius C. 1900. *Die Reliefs der Traianssäule II*. Berlin.
- Collar A. 2011. Military Networks and the Cult of Jupiter Dolichenus. *Asia Minor Studien Band 64*: 217-247.
- Conolly P. 1997. *The Roman Fort*. Oxford: University Press.
- Coussin P. 1926. *Les Armes Romaines I-II*. Paris.
- Coulston J. C. Phil M. 1988. *Trajan's Column: The Sculpting and Relief Content of a Roman Propaganda Monument*. Newcastle: University Library.
- Црнобрња А. Крунић С. 1997. Војна опрема и коњска орма. У: *Античка бронза Сигидунума* (ур. С. Крунић). 263-302. Београд: Музеј града Београда.
- Црнобрња А. Ратковић Д. 2015. Опека са жигом Legio I Noricorum из Ушћа код Обреновца. *Зборник радова Народног музеја у Београду XXII/1*: 245-257.
- Црнобрња А. 2017. Ревизионо археолошко рекогносцирање уже зоне римских космајских рудника. *Зборник Народног музеја XXIII/1*: 237-265.
- Црнобрња А. Ратковић Д. 2019. Спата из провинције *Pannonia Secunda* са ознакама радионице и војне јединице. *Зборник радова Народног музеја у Београду XXIV/1*: 255-267.

- Cuff B. D. 2010. *The auxilia in Roman Britain and the Two Germanies from Augustus to Caracalla: Family, Religion and "Romanization"* (PHD thesis). University of Toronto: Department of Classics.
- Цуњак М. Јовановић А. 2014. *Ледерата у светлу резултата досадашњих истраживања*. Велико Градиште, Рам: Народна библиотека "Вук Караџић" Велико Градиште.
- Cheesman C. L. 1914. *The Auxilia of the Roman Imperial Army*. Oxford.
- Chorus J. 2017. Building timber auxiliary forts in the Lower Rhine Delta in the Netherlands (AD 40-140). *Archäologische Berichte* **27**: 19-36.
- Wilkes J. J. 1969. *History of Provinces of the Roman Empire*. London: Kegan Paul London.
- Wilkes J. J. 2005. Provinces nad Frontiers In: *The Cambridge Ancient History XII: The Crisis of Empire, A. D. 193-337*. (eds. A. K. Bowman, P. Garsney, A. Cameron). Cambridge: University Press. 212-268.
- Čerškov E. 1969. *Rimljani na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Džino D. 2010. *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*. Cambridge.
- Šašel Kos M. 1996. Octavian's Campaigns (35-33 BC) in Southern Illyricum. In: *l'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité – III*. 255-264.
- Šašel Kos M. 1997. Appian and Dio on the Illyrian wars of Octavian. *Živa Antika* **47**: 187-198.
- Šašel Kos M. 2005. *Appian and Illyricum*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Šašel Kos M. 2011. The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results. In: *Fines Imperii – imperium sine fine?*. 107-117.
- Šašel Kos M. 2013. The Roman Conquest of Illyricum (Dalmatia and Pannonia) and the Problem of the Northeastern Border of Italy. *Studia Europaea Gnesnensia* **7**: 169-200.
- Šašel Kos M. 2015. The Final Phase of the Augustan Conquest of Illyricum. *Antichità altoadriatiche* **LXXXI**: 65-87.
- Šašel Kos M. 2018. Octavian's Illyrian War: Ambition and Strategy. In: *The Century of the Brave: Roman Conquest and Indigenous Resistance in Illyricum during the Time of Augustus and his Heirs* (ed. M. Milićević Bradač, D. Demicheli). 41-57. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta; Nakladnik.
- Шо Б. Д. 2006. Разбојник. У: *Лукови Старог Рима* (ур. А. Ђордина). 355-402. Београд: Клио.
- Špehar P. 2010. *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*. Beograd: Arheološki institut, Narodni muzej Beograd.
- Watermann R. A. 1980. *Mensch und Medizin Zwischen Macht und Militär der römischen Kaiserze*. Frankfurt am Main: Gerhard Michter Verlag.
- Watson G. R. 1969. *The Roman soldier*. Ithaca: Cornell University Press.
- Webster G. 1969. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D.* London: Funk & Wagnalls.

Илустрације

T 1

1

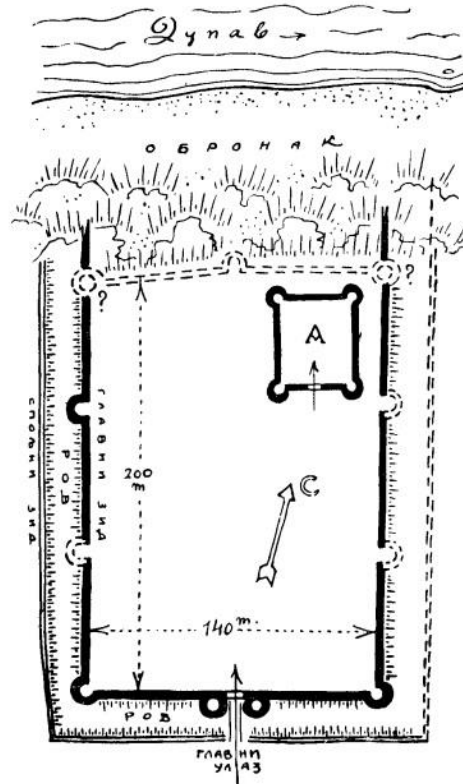
Територија провинције Горње Мезије у доба Раног царства (преузето од Ферјанчић 2013: 17, сл. 1).

2

Почетак делматско-панонског устанка 6. године н. е. (преузето од Šašel Kos 2011: 111, fig. 3).

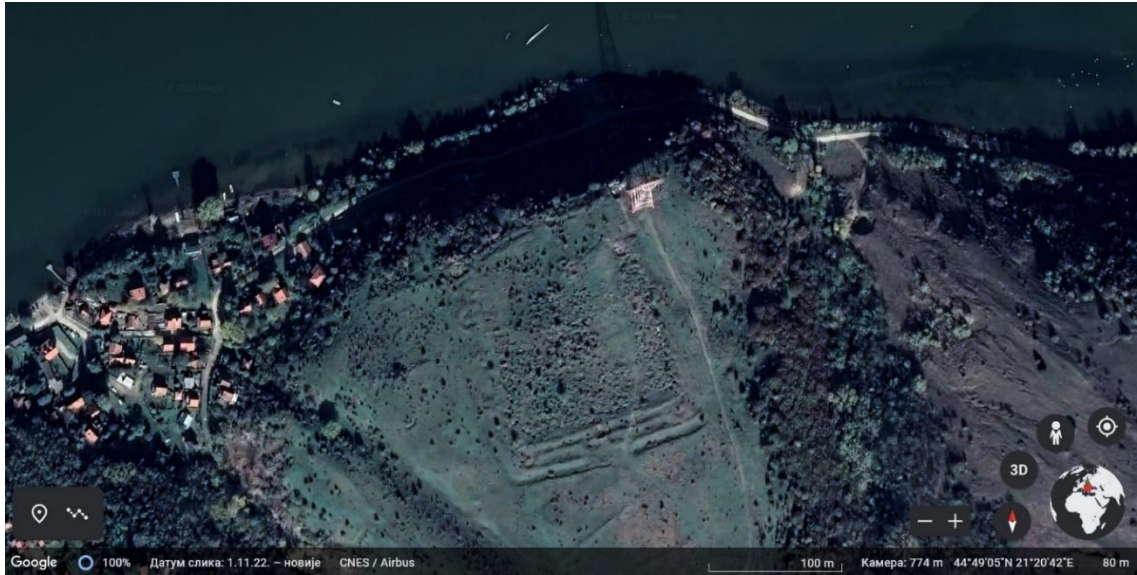
T 2

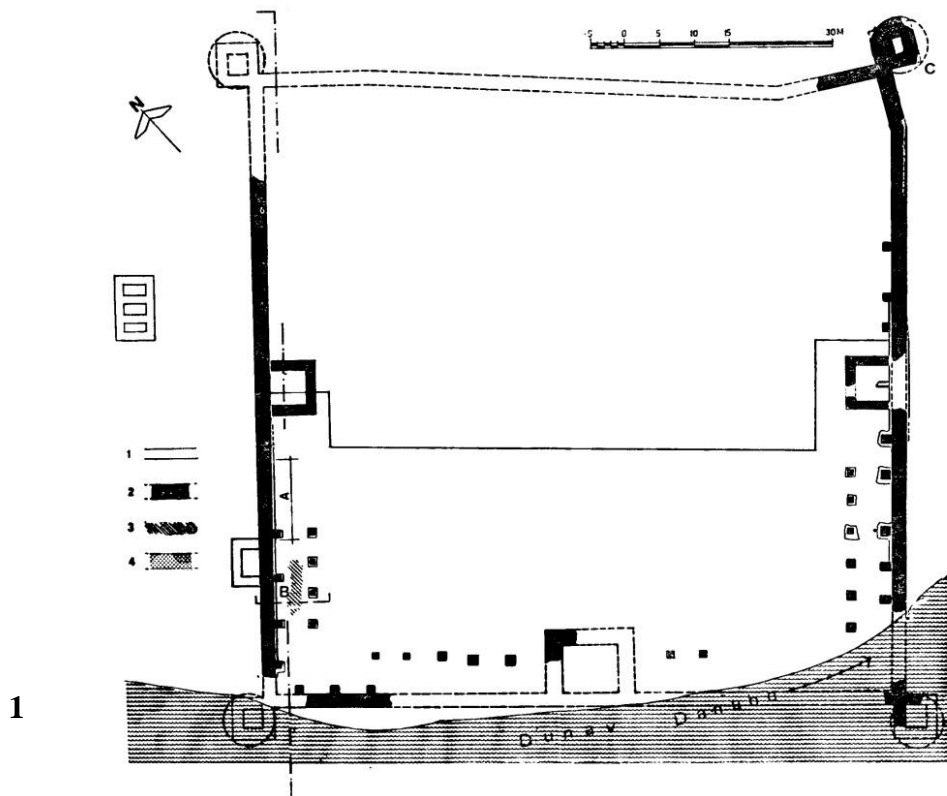
1

Основа утврђења Ледерата (према Дероко 1951, 173, сл. 6).

2

Сателитски снимак утврђења Ледерата преузет са Google earth-а.

План утврђења Сапаја. 1. Раноримска фаза; 2. Касноантичка фаза; 3. Колиба из сеобе народа; 4. Византијска обнова (према Димитријевић 1982-1983: 37, сл. 3).

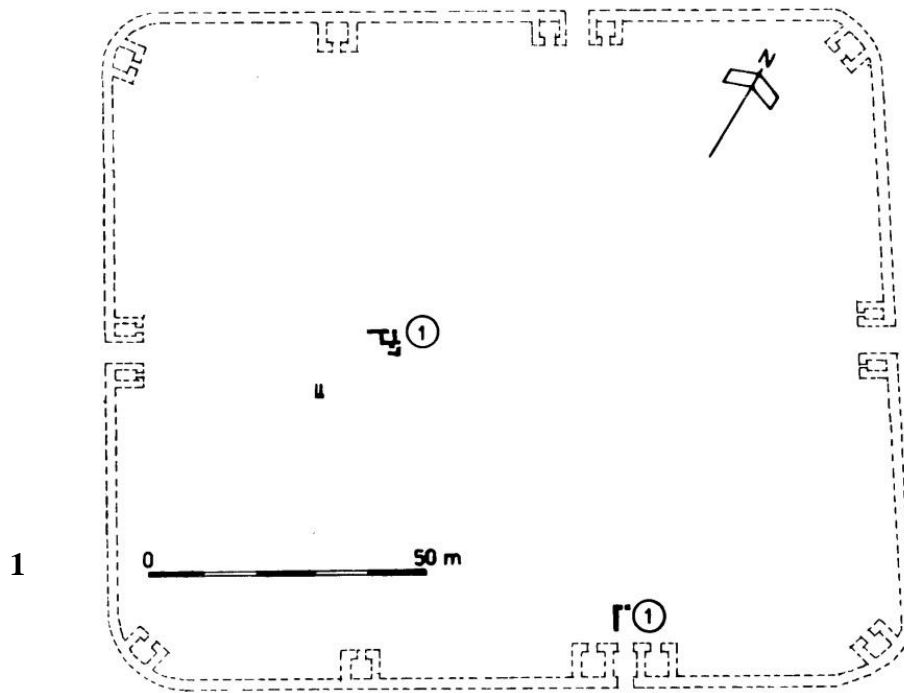

2

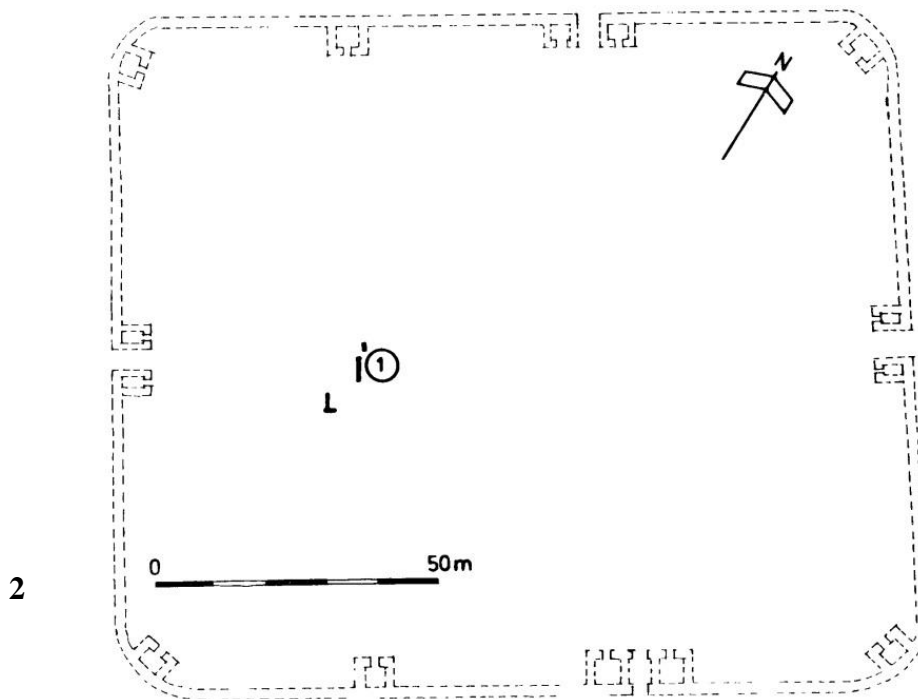

Изглед јужног сектора утврђења при нижем водостају (према Димитријевић 1982-1983: Т I/1, 2).

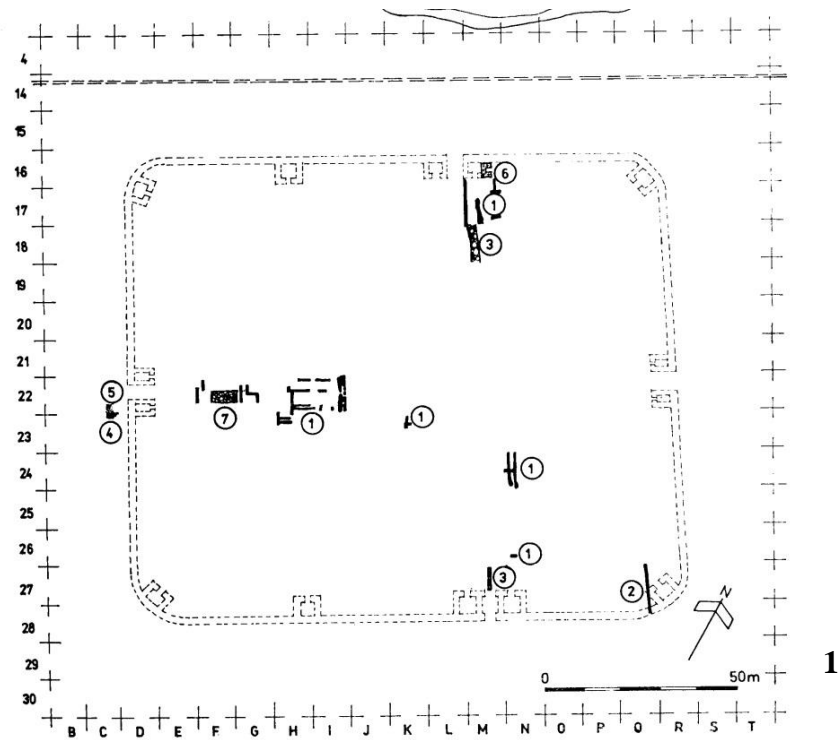
T 4

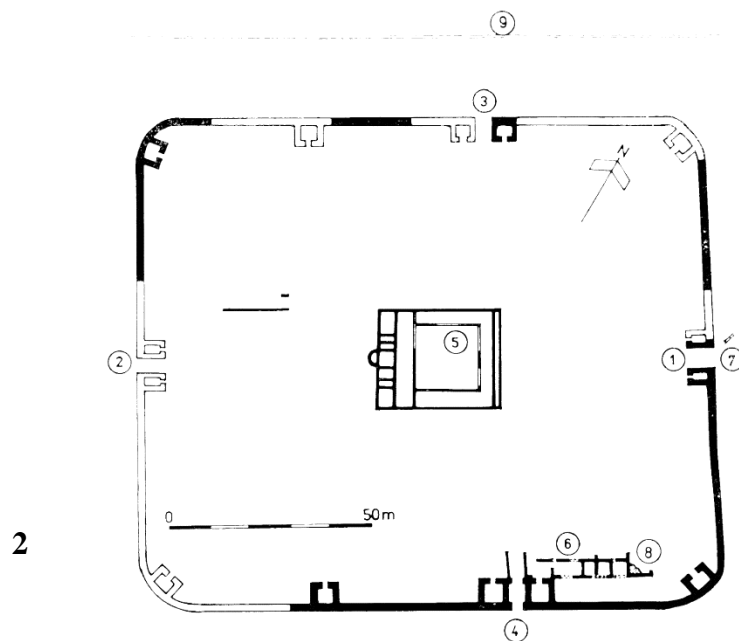
Чезава, остаци неспаљене дрвене архитектуре из грађевинске фазе 1 (према Васић 1982-1983: 95, сл. 3).

Чезава, спаљена архитектура грађевинске фазе 2 (према Васић 1982-1983: 96, сл. 4).

Чезава, грађевинска фаза 3; 1. спаљена дрвено-земљана архитектура; 2. камени зид; 3. калдрма; 4. ломљени камен; 5. малтер; 6. запечена земља; 7. малтерни под (према Васић 1982-1983: 97, сл. 5).

Чезава, грађевинска фаза 4; 1. *porta praetoria*; 2. *porta decumana*; 3. *porta principalis sinistra*; 4. *porta principalis dextra*; 5. *principium*; 6. војничке бараке; 7. канал; 8. малтерна подница; 9. пристаниште (према Васић 1982-1983: 98, сл. 6).

T 6

1

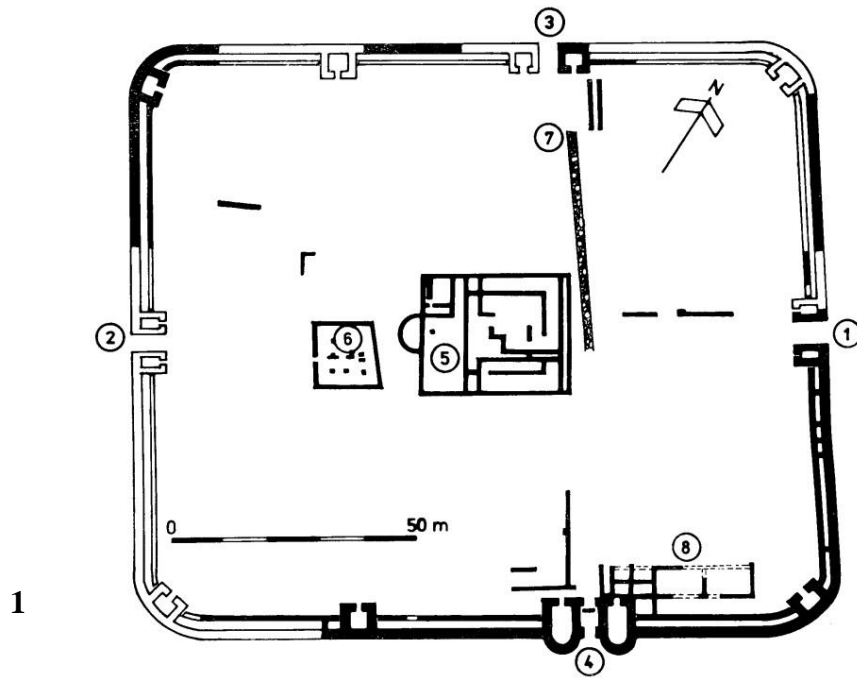

Квадер са натписом *Coh I Montanorum* посвећен Трајану (према Васић 1982-1983: Т II/ 3).

2

Војничка барака из фазе 4 и 5 (према Васић 1982-1983: Т IV/ 2).

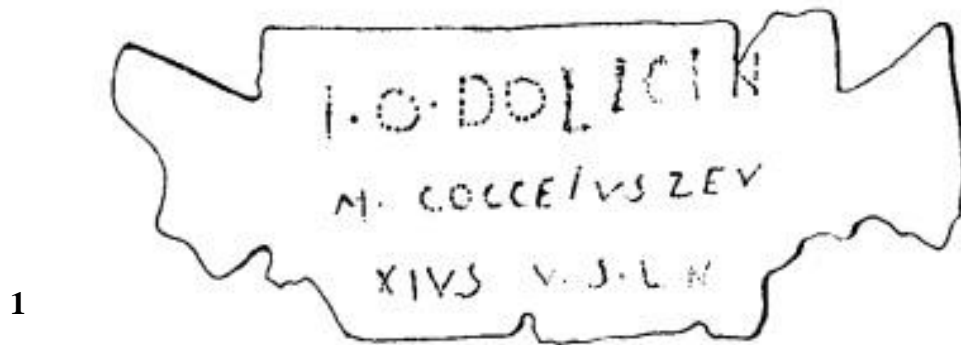

Чезава, грађевинска фаза 5; 1. *porta praetoria*; 2. *porta decumana*; 3. *porta principalis sinistra*; 4. *porta principalis dextra*; 5. *principium*; 6. *horreum*; 7. *via principalis*; 8. војничке бараке (према Васић 1982-1983: 100, сл. 7).

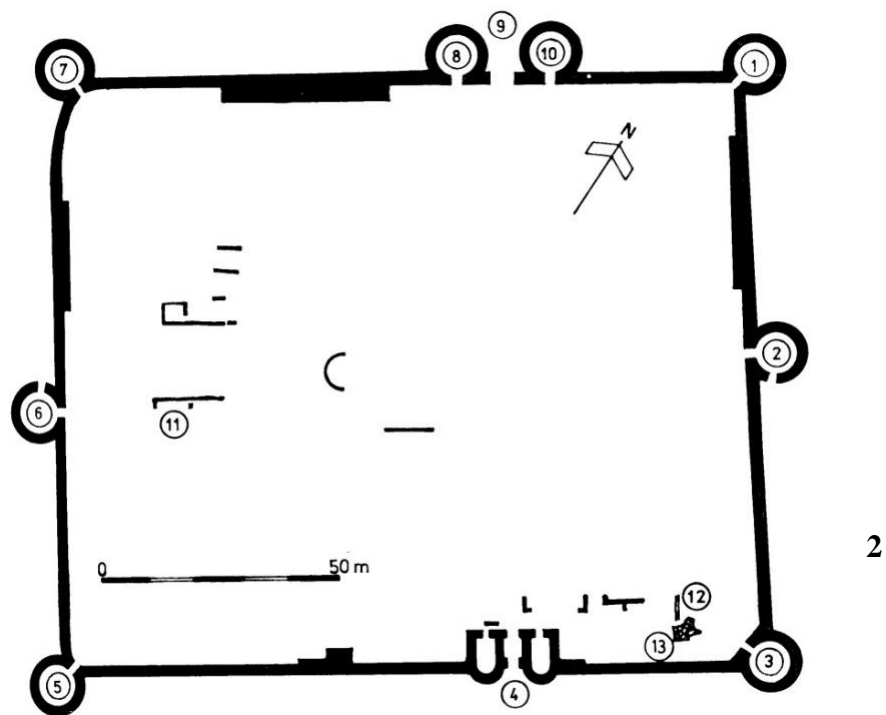
2

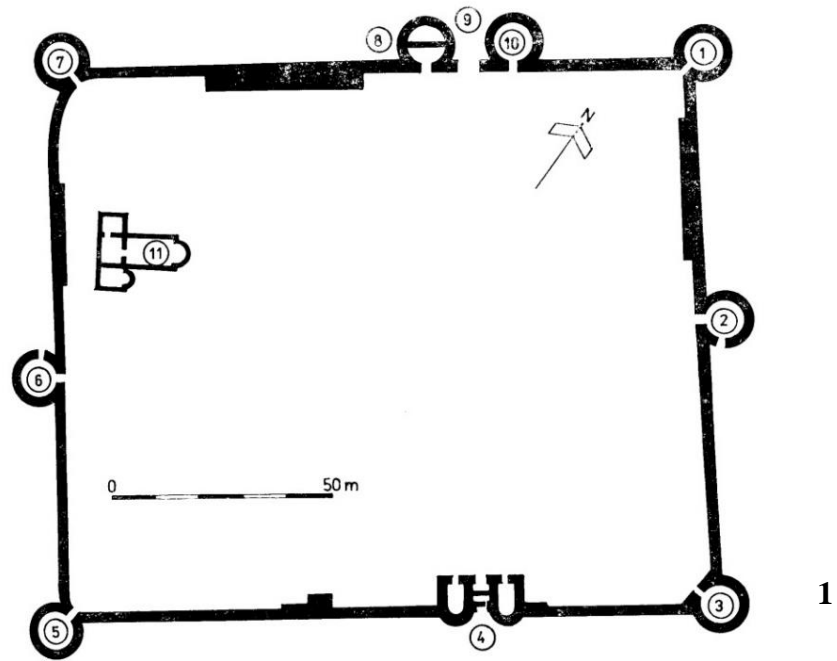
Принципија са постаментима за кипове божанства (према Васић 1982-1983: Т II/ 1).

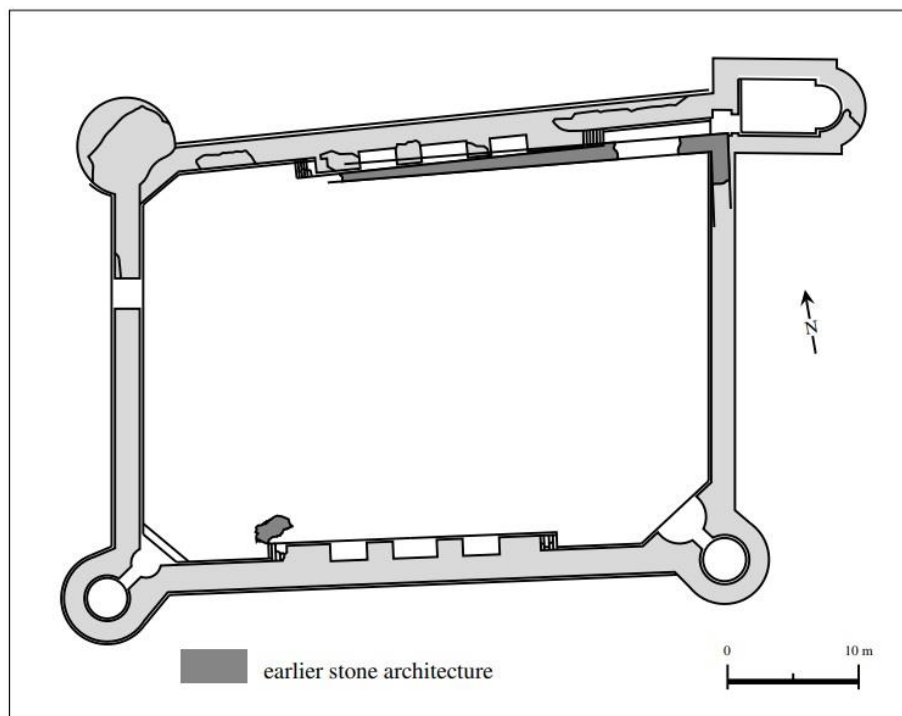
Бронзана вотивна плочица посвећена Јупитеру Долихену (према Васић 1982-1983: 118, сл. 22/11).

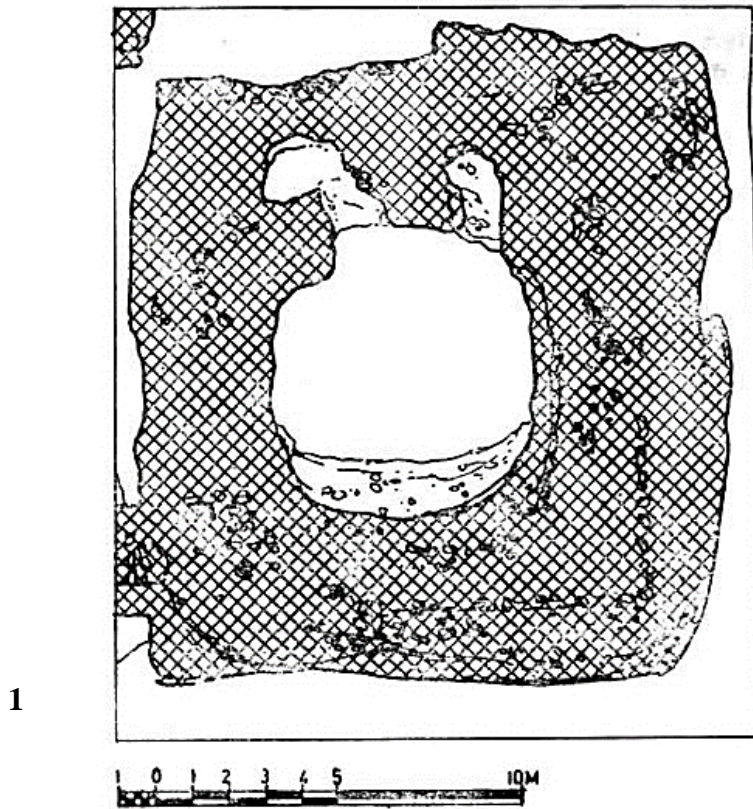
Чезава, грађевинска фаза 6; 1. кула I; 2. кула II; 3. кула III; 4. јужна капија; 5. кула IV; 6. кула V; 7. кула VI; 8. кула VII; 9. северна капија; 10. кула VIII; 11. сухозид; 12. канал; 13. калдрма (према Васић 1982-1983: 101, сл. 8).

Чезава, грађевинска фаза 7; 1. кула I; 2. кула II; 3. кула III; 4. јужна капија; 5. кула IV; 6. кула V; 7. кула VI; 8. кула VII; 9. северна капија; 10. кула VIII; 11. базилика (према Васић 1982-1983: 103, сл. 9).

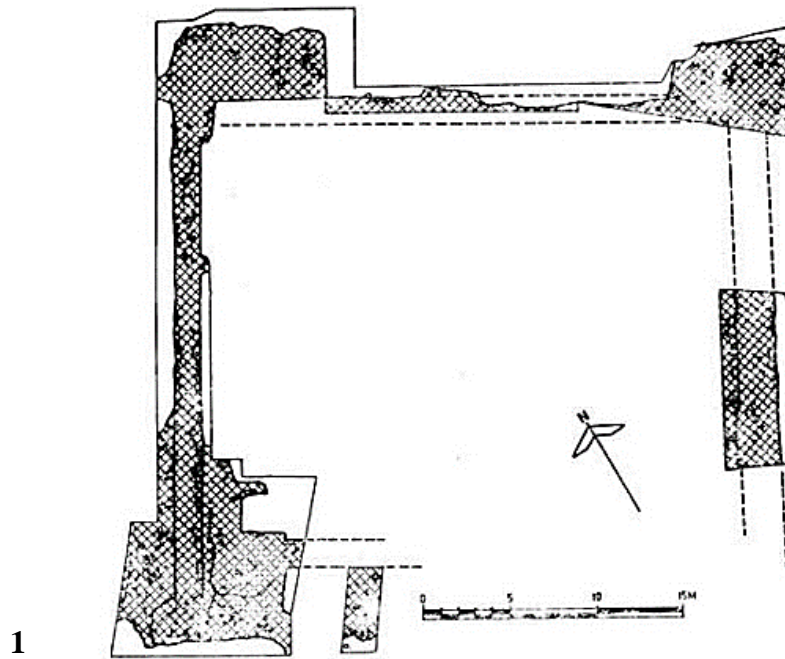
Основа утврђења Салдум (према Јеремић 2009: 33).

Мале Ливадице план осматрачнице (према Пиндић 1982-1983: 188, сл. 2).

Мале Ливадице, западни зид осматрачнице (према Пиндић 1982-1983: Т I/ 2).

1
Велике Ливадице план кастела (према Пиндић 1982-1983: 188, сл. 1).

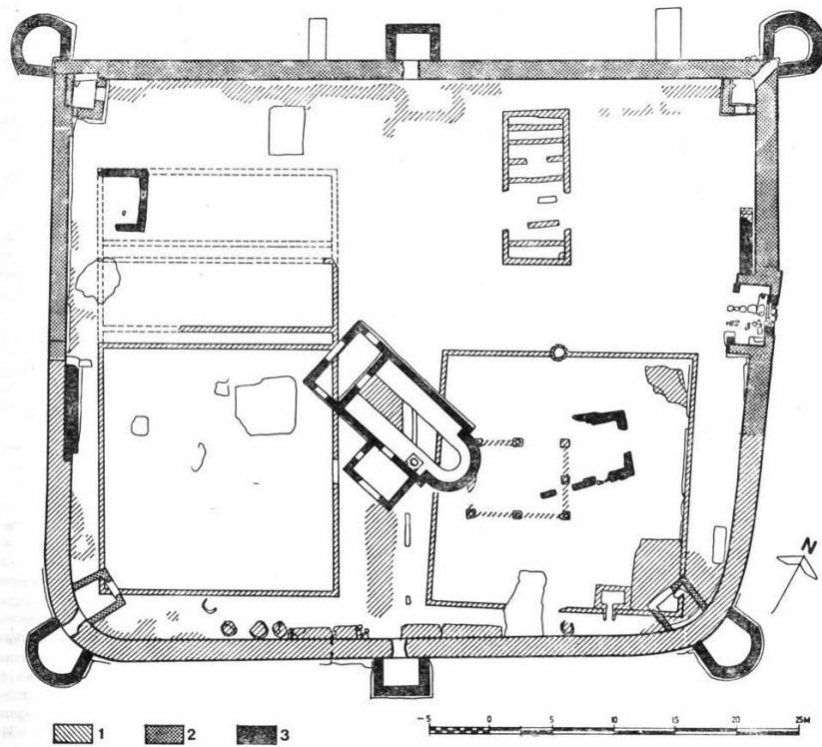
2

Велике Ливадице, остаци јужног бедема и југоисточног угла кастела (према Пиндић 1982-1983: Т II/ 3, 4).

1

Бољетин, општи изглед утврђења (према Зотовић 1982-1983: Т I/ 1).

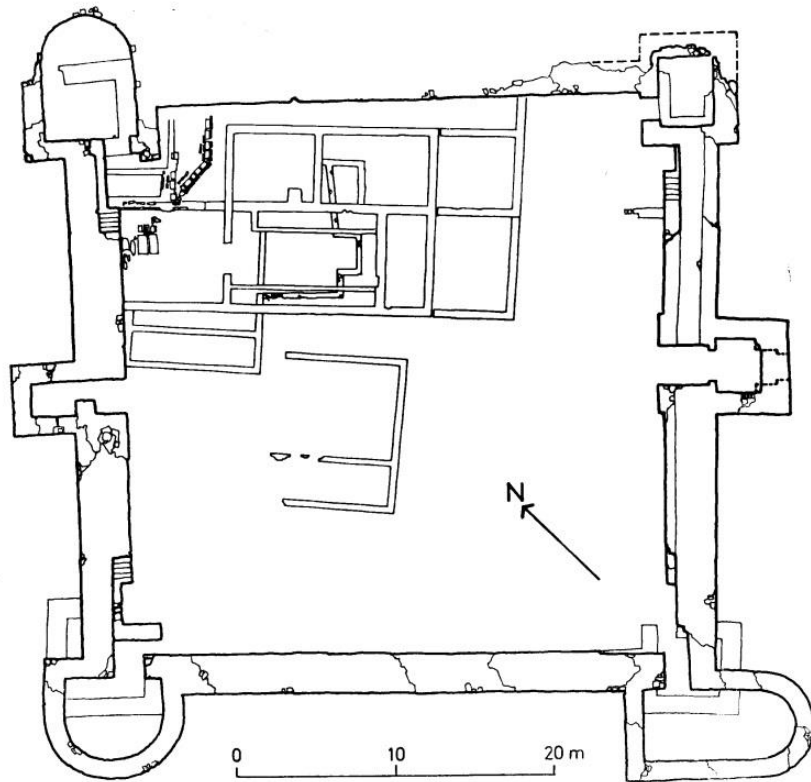
2

Бољетин, план утврђења. 1. I фаза; 2. II фаза; 3. III фаза (према Зотовић 1982-1983: 213, сл. 2).

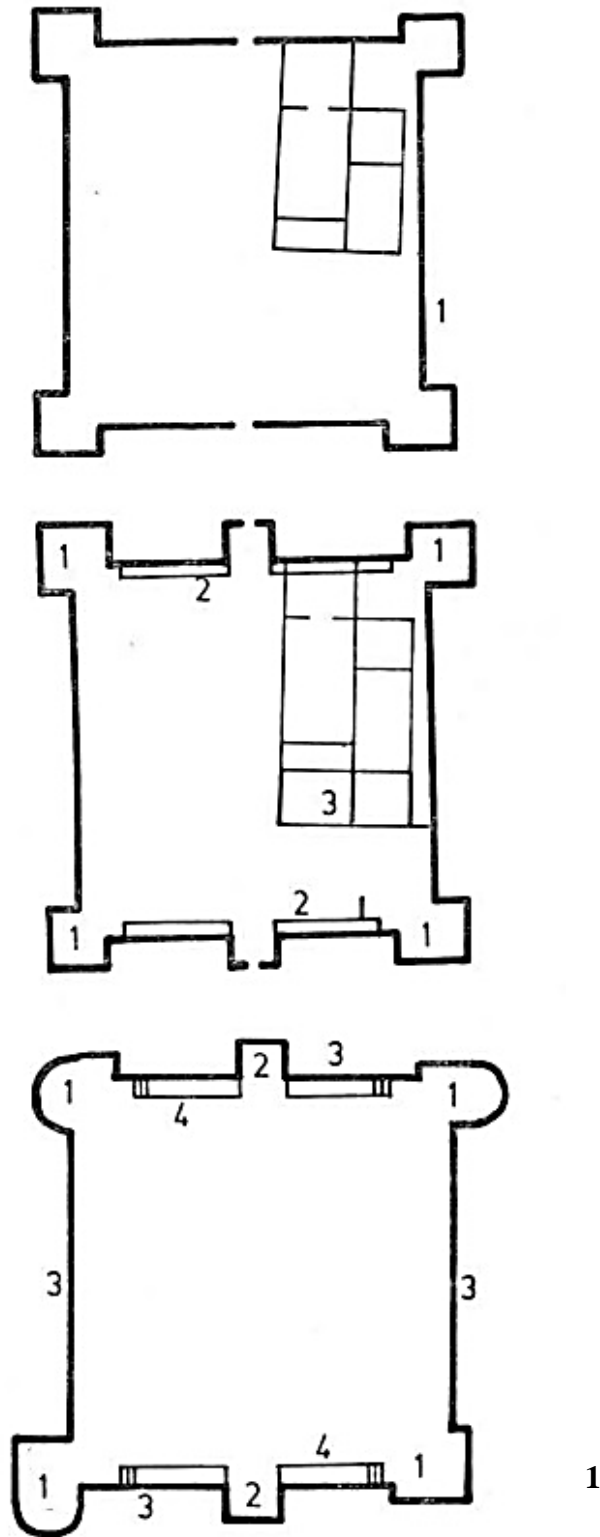
1

Пећи за топљење олова (према Зотовић 1982-1983: Т II/ 2).

2

Равна (*Campsă*), основа утврђења (према Кондић 1982-1983: 236, сл. 2).

Равна (*Camps*), шема развоја фортификације (према Кондић 1982-1983: 248, сл. 7).

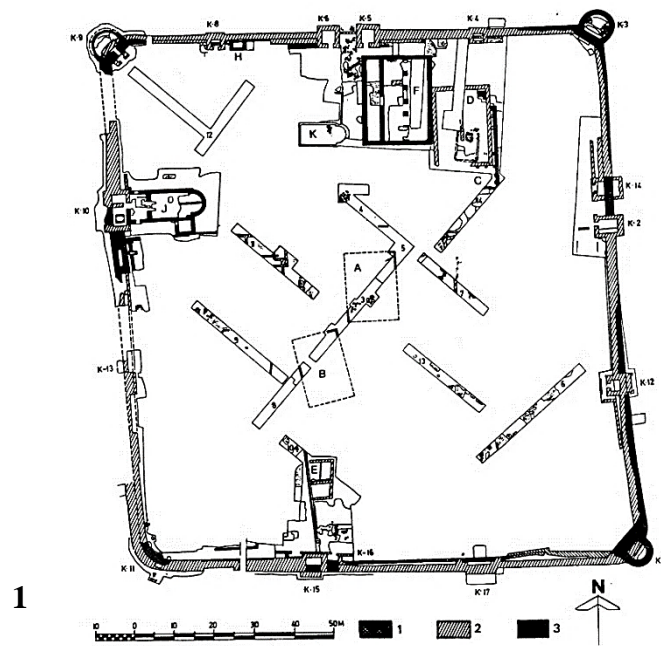
1

Равна (*Campsă*), делови бедема прве фортификације уз североисточну угаону кулу (према Кондић 1982-1983: Т I/ 3).

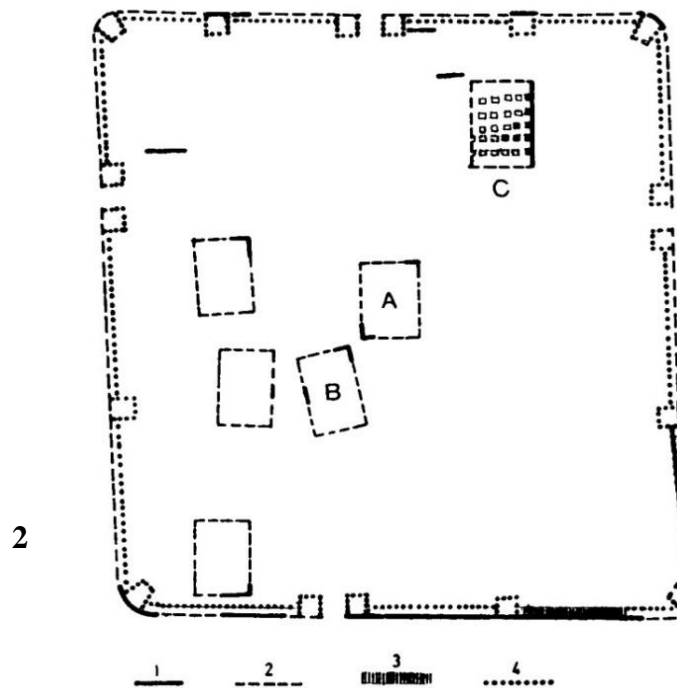

2

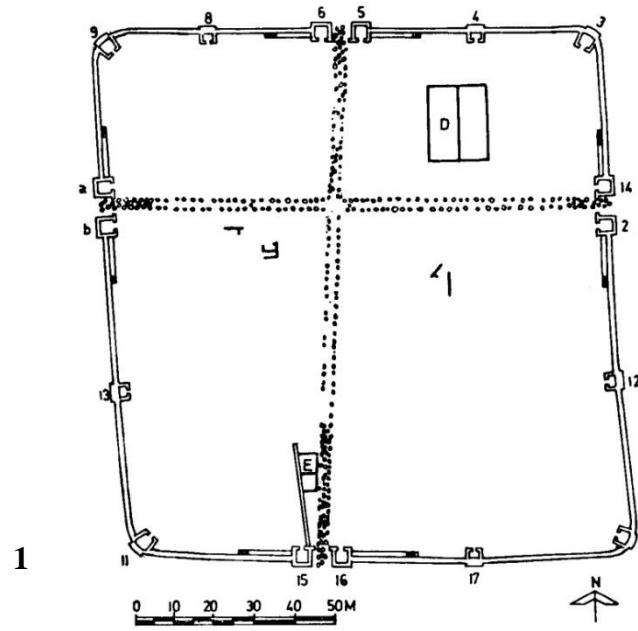
Равна (*Campsă*), северозападни бедем и под грађевине са базом жртвеника (према Кондић 1982-1983: Т II/ 1).

Општи изглед римско-византијског утврђења на Великом Градцу (према Поповић 1982-1983: 266, сл. 1).

Велики Градац, основа првобитног утврђења са претпостављеним објектима од дрвета (према Поповић 1982-1983: 267, сл. 2).

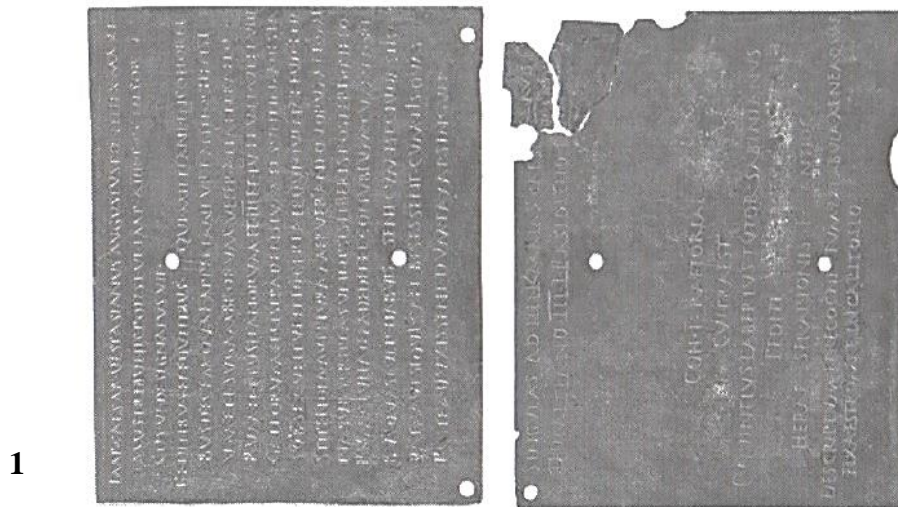

Основа касноантичког логора на Великом Градцу (према Поповић 1982-1983: 269, сл. 3).

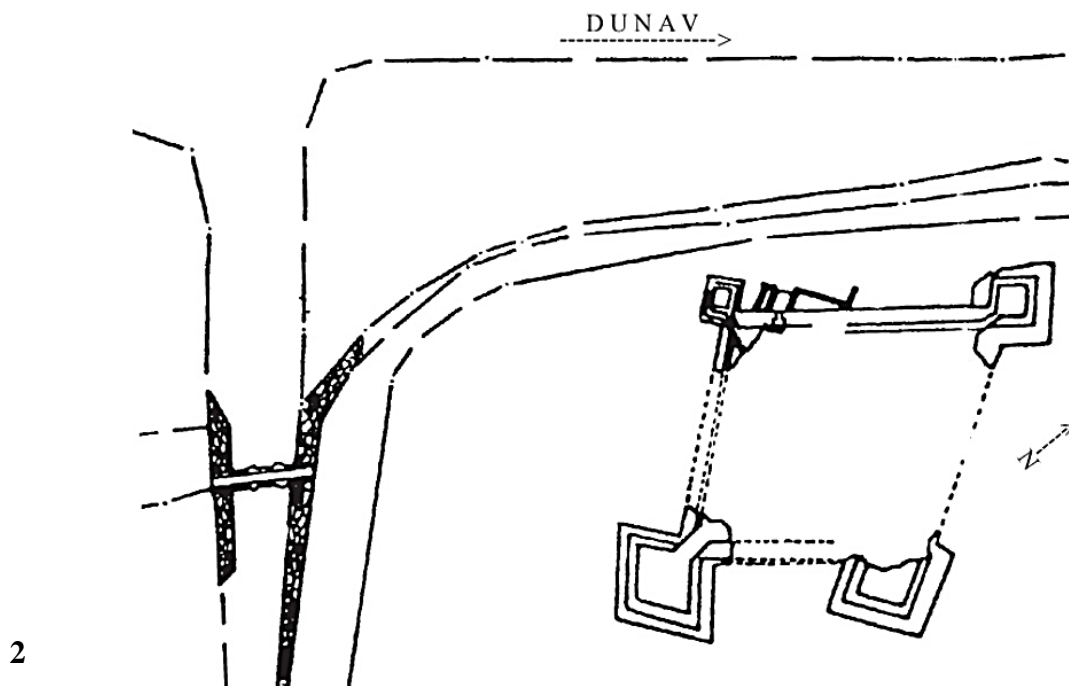
2

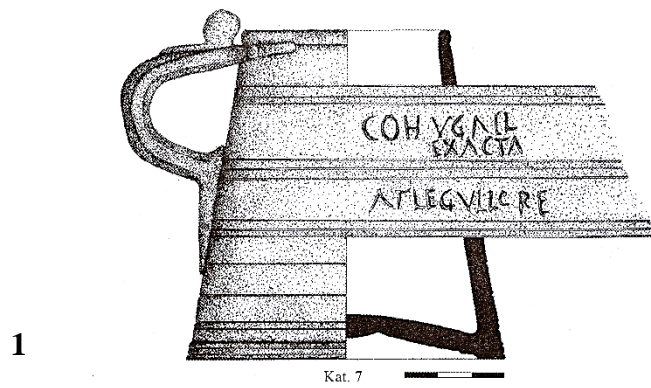
Велики Градац, првобитни бедем испод касноантичке куле приликом истраживања (према Поповић 1982-1983: T I/ 1).

Војничка диплома издата 75. године, нађена у Талијати (према Mirković 2015: 87).

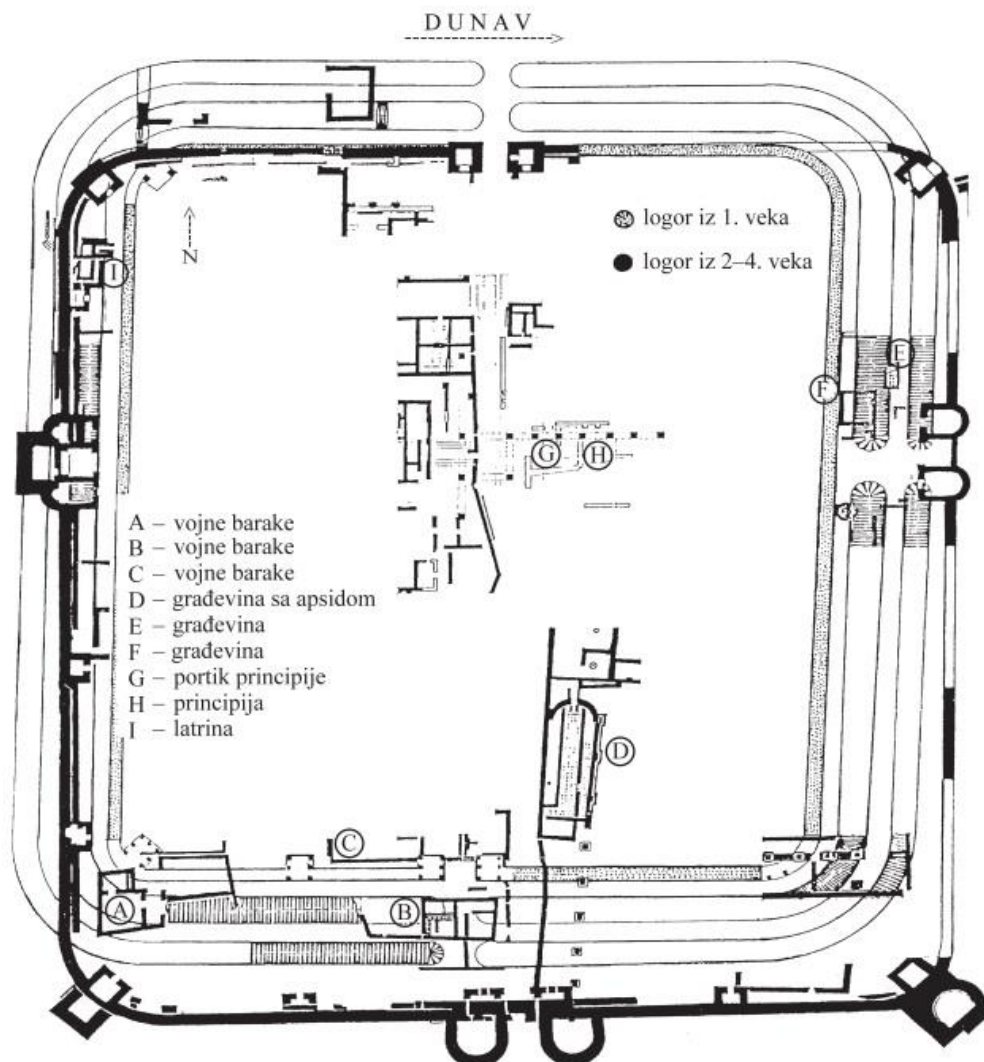

Текија, основа утврђења (према Šrehar 2010: 25, sl. 6).

1

Бронзана мерица (*hemina*) са натписом *Coh V Gallorum* нађена приликом ископавања Текије (према Сермановић, Јовановић 2004: 228, kat. 7).

2

Дијана, основа утврђења (према Ђрећар 2010: 29, sl. 10).

T 20

1

Део лимеса између Дијане и Понтеса са Трајановим мостом, реконструкција (према Кораџ ет ал. 2014: 82).

2

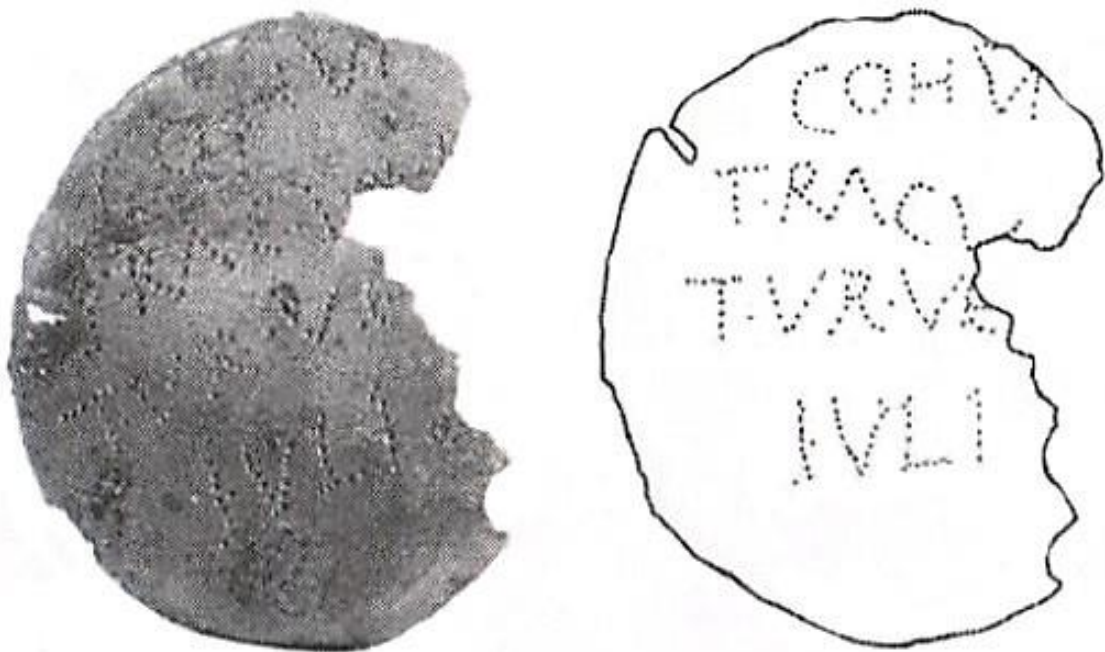
Дијана, јужна капија (фото: Милан Савић).

1

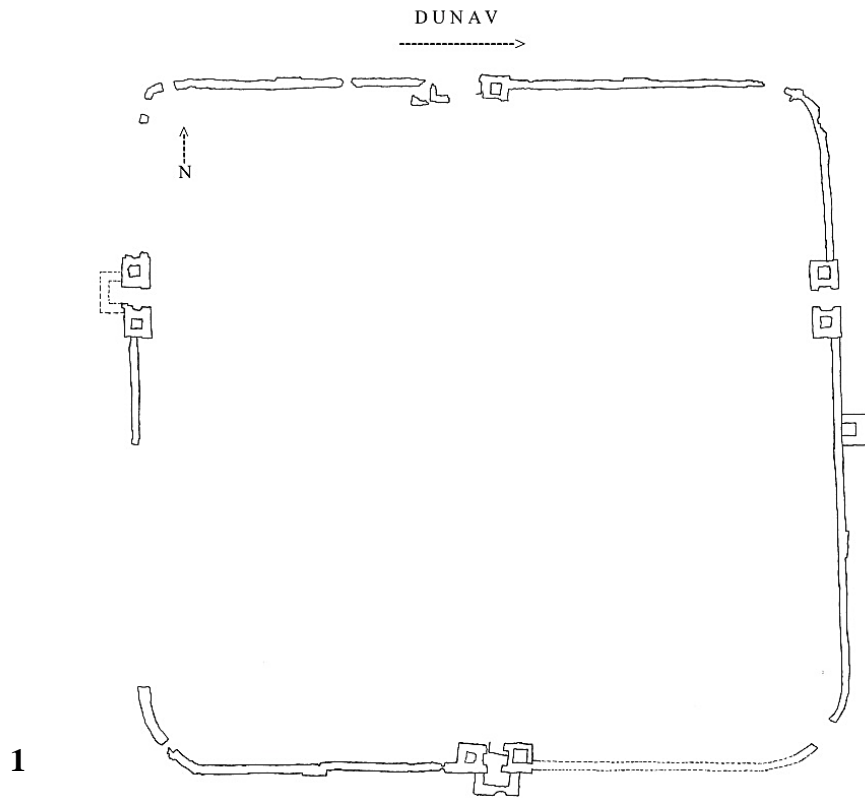

Цилиндрична мермерна база статуе са поменом кохорте *V Gallorum* нађена у Дијани (према Mirković 2015: 93, kat. br. 41).

2

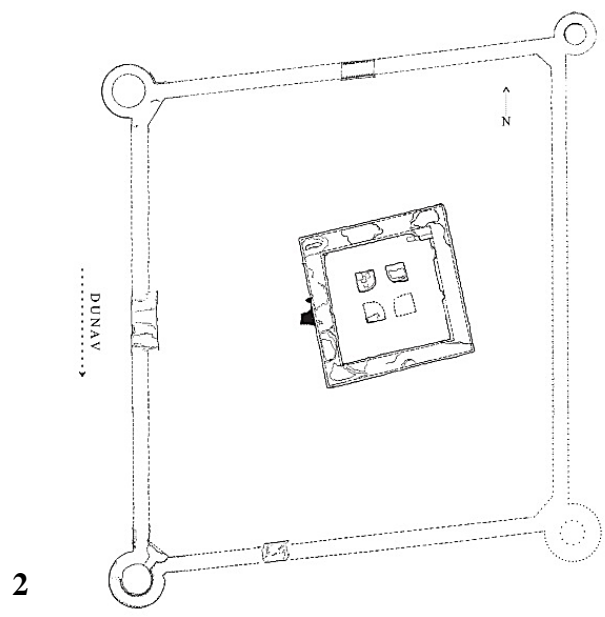

Бронзана фалера са натписом кохорте *VI Thracum*, нађена у Дијани (према Mirković 2015: 94, kat. br. 42).

1

Понтес, основа утврђења (према Šrehar 2010: 33, sl. 13).

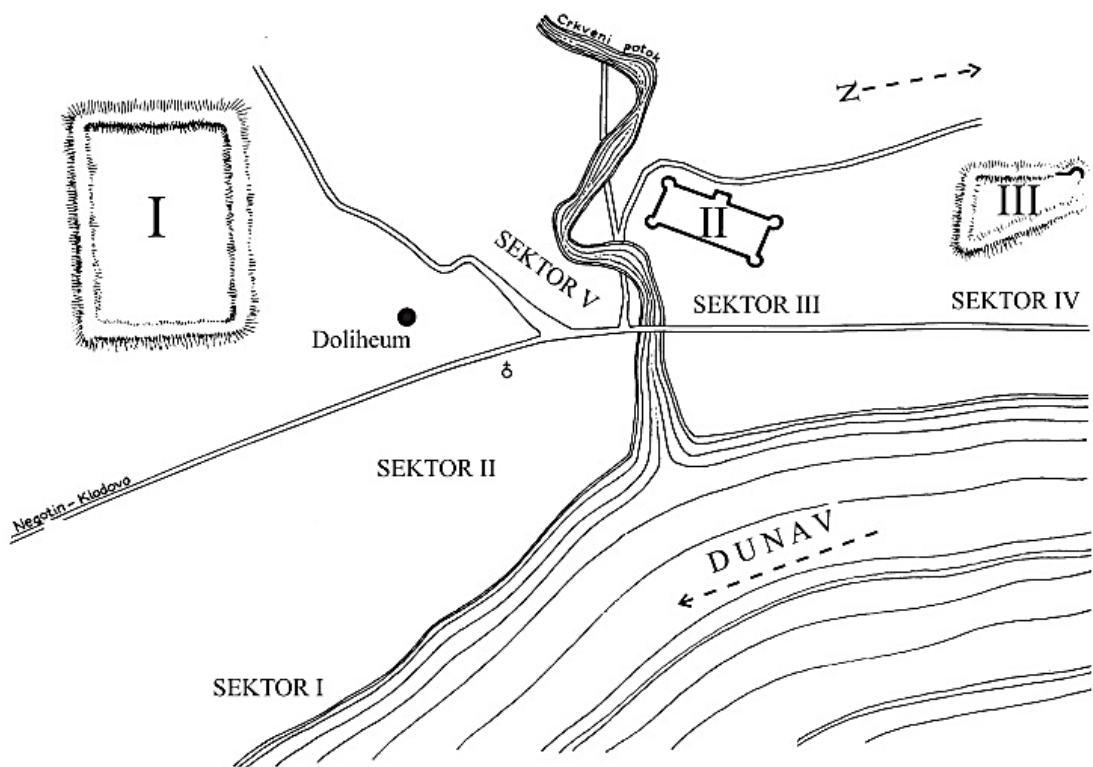
2

Ртково-Гламија I, основа утврђења (према Šrehar 2010: 34, sl. 14).

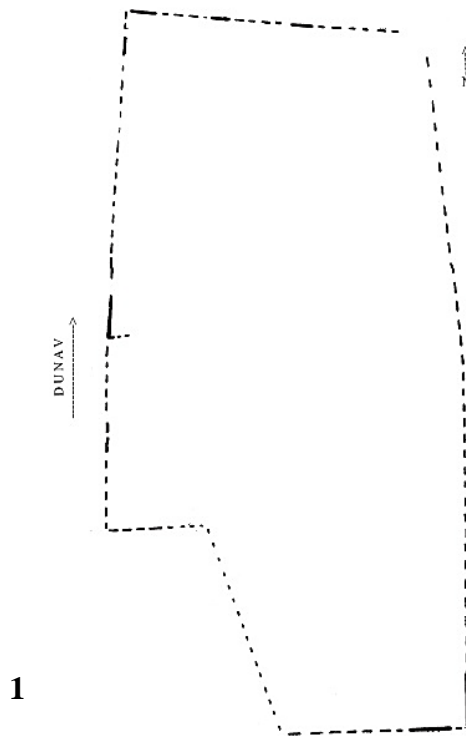
1

Надгробна стела Марка Тација Прокула префекта кохорте *I Alpinorum*, уграђена као сполија у касноантичком утврђењу Ртково-Гламија I (према Mirković 2015: 99, kat. br. 51).

2

Егета, основе утврђења (према Špehar 2010: 40, sl. 20).

Акве, основа утврђења (према Šrehar 2010: 47, sl. 27).

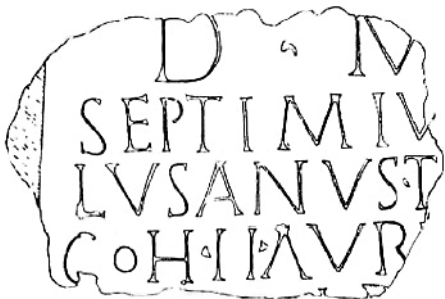

Надгробна стела Криспа, војника кохорте *I Cantabrorum* нађена у Прахову (према Mirković 2015: 101, kat. br. 53).

1

Прахово, надгробна стела Аурелија Таре, ветерана кохорте *III Campestris* коју подиже његова жена Улпија Марција (према Mirković 2015: 101-102, kat. br. 54).

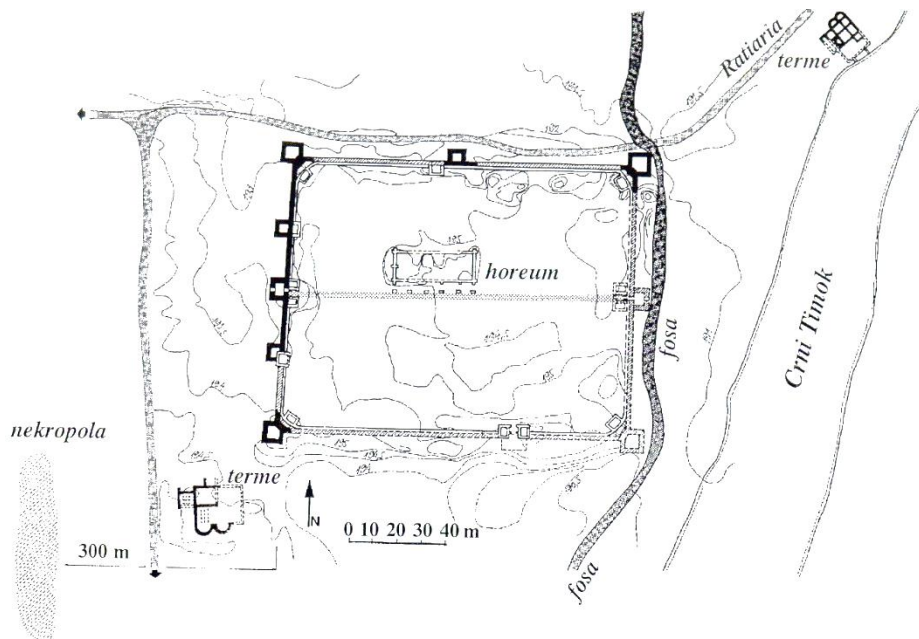

Надгробне стеле војника кохорте II *Aurelia nova* нађене у Стојнику (према IMS I 117, 118, 119; Gavrilović Vitas, Anđelković Grašar 2020: 112, fig. 1).

1

Равна код Књажевца (*Timacum Minus*), авиоснимак (према Петровић, Јовановић 1997: 20, сл. 15).

2

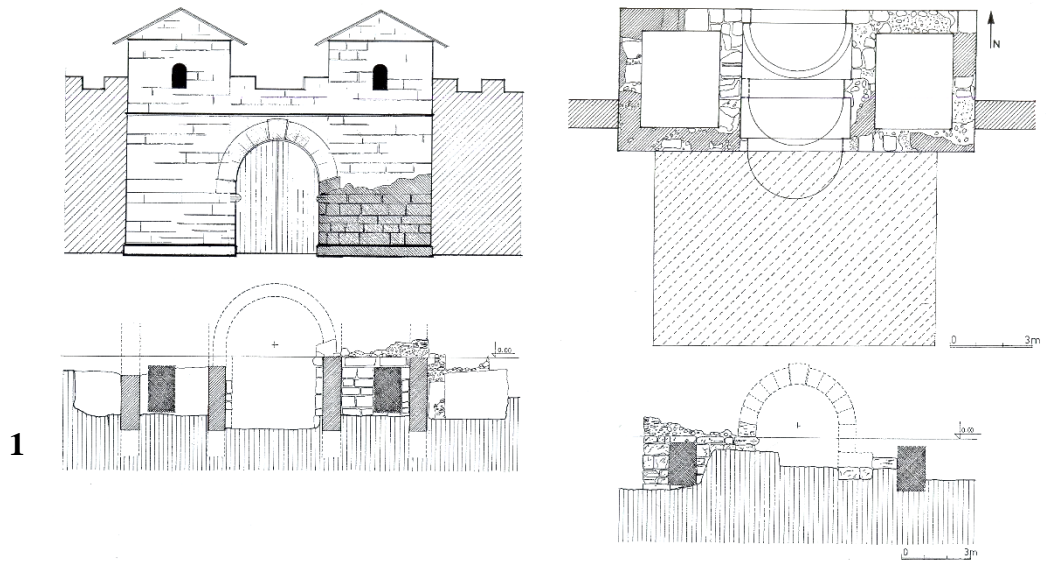
Timacum Minus, основа утврђења (према Петровић, Јовановић 1997: 20, сл. 16).

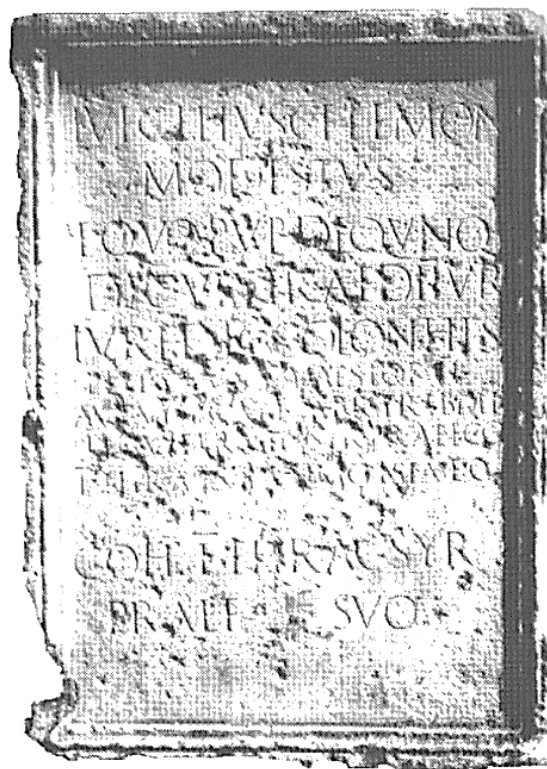
Timasum Minus, епиграфски споменици уграђени у северозападну кулу утврђења (према Петровић, Јовановић 1997: 21, сл. 17).

Timasum Minus, *Porta praetoria*, јужни улаз у утврђење (према Петровић, Јовановић 1997: 21, сл. 18).

Timacum Minus, Porta praetoria – основа и реконструисани изглед (према Петровић, Јовановић 1997: 22, сл. 19).

2

Timacum Minus, база са натписом коју је кохорта *I Thracum Syriaca* посветила свом префекту Луцију Вецилију Модесту (IMS III/2, 23).

MIVS DINTI.
 IS·TAR SA
 E·S·EQ·COHT
 ·SYRT·VRLON
 GPV·ANN·LXI·
 MER·STIP·XXVIII
 EXTESTAMEN
 EIVS·HERESFA·CVR

1

2

CCASSIVS·LO
 VET·COHT·HR·AC·
 SYRIAC·VIX·ANS·C·
 CCASSIVS·ALEXAN
 DER·TELAV·FELI
 CLAN·PRI
 MA·HEREDES·PATRO
 NO·BENEFERENTI
 POSVERVNT·

3

M S E

L
 TR
 RI·
 T·

4

Timacum Minus, надгробни споменици војника и ветерана кохорте *I Thracum Syriaca* (IMS III/2, 37, 38, 39, 41).

1

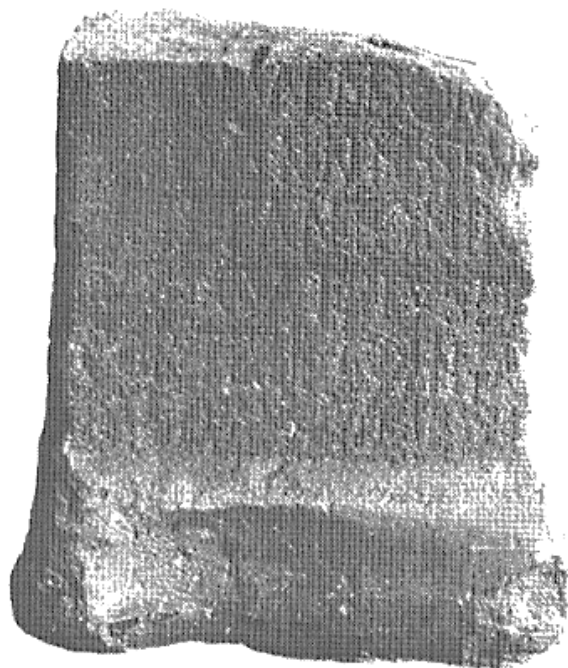
Timacum Minus, надгробни споменик Тиберија Клаудија Меркуријала, префекта кохорте *I Montanorum* (IMS III/2, 36).

2

Почасна база из Тимакум Минуса коју је кохорта *II Aurelia Dardanorum Milliaria Equitata* поставила за Септимија Севера (IMS III/2, 18).

MARTE Q.
 PRO SALVTE D.
 MINOR NN M SE
 VERI ET ANTONINI
 IMP P G ATRIVS DECO
 RAT TRIB COH II MREL
 DARD ANTONINI
 ANA E X E Q L P

Timacum Minus, три votivna споменика које је Гај Атрије Декорат, трибун кохорте *II Aurelia Dardanorum* посветио божанствима. Прва два су посвећена Марсу Коњичком (*Mars equitum*) – заштитнику јединице, док на трећем није сачувано име божанства (IMS III/2, 8, 9, 19).

1

Timacum Minus, почасна база коју је кохорта *II Aurelia Dardanorum (Gordiana)* посветила императору Гордијану III 242. године, док је провинцијом Горњом Мезијом управљао Луције Катије Целер (IMS III/2, 22).

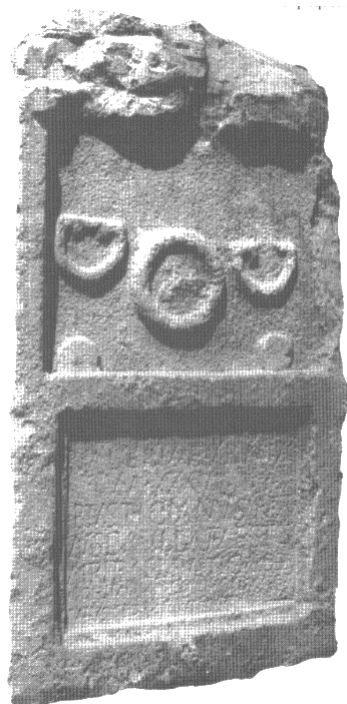

2

D M
 MAUR · SALVI
 ANVS · 2 · COH
 I · AVR · VIX ANN
 XLVII · ANN · XI
 ET AVRELIA SALVI
 ANE FIL · VIX · ANN · V
 MENS · VIII · C · C
 CEIA · PETILIA CO
 NGI · ET FIL · ET SIBI SE
 VIVA B · M · P ·

3

Timacum Minus, надгробне стеле војника кохорте *II Aurelia Dardanorum* (IMS III/2, 29, 43).

D · M ·
 SEP · SVPERVEX ·
 HCTADVAE · E ·
 SERLONGVSVAV ·
 ESEPFIRMINAVM
 T · SEPEXVPERATS
 VAI · FLAMAXI
 MILLA · FILISE ·
 MARITO
 B · M · P ·

D	M
T	MA
TIA	MD
CO	AR
DAR	TP
XII	MR
E · EL	ATNA

Timacum Minus, надгробне стеле војника кохорте II Aurelia Dardanorum (IMS III/2, 44-49).

D M
 AELIA PLO
 TINA VIXIT
 ANN^o IX
 AVVALES ET PE
 TILIA SVRRIA CO
 IVCES LEGATARISTIAI
 SVPEROMILCOHII
 DETRALLISTIANOENI
 ICTO FILIIS EIVS

D · M
 FL · VLES · MIL ·
 COH · II · AR · DAI
 VIXIT · ANIS · L
 MILIT · ANIS
 XVIII · RVSTIA
 RESPECTA
 CONIVG I
 B · M · P

Timacum Minus, надгробне стеле војника кохорте *II Aurelia Dardanorum* (IMS III/2, 50, 51, 52).

G · I u l i u s
P L A T O M I L
C H · I · C I L V I X
A N X ~~L M I L~~
an . . .

1

Ниш, надгробни споменик Гај Јулија Плата, војника кохорте *I Cilicum* (IMS IV, 33).

2

Ниш, надгробна стела Тиберија Клаудија Валерија, ветерана кохорте *I Cretum* (IMS IV, 34).

G • IVL • SEVERVS
 MIL • COH • I AVR
 DARD VIX • N
 N • XLVII IVL VR
 ANVS FILIO PI
 entissimo fec.

1

Ниш, надгробни споменик Гаја Јулија Севера, војника кохорте *I Aurelia Dardanorum* (IMS IV, 32).

2

Букашиновац, стела Аурелија Атијана, војника кохорте *I Aurelia Dardanorum* (IMS IV,94).

Медијана, жртвеник посвећен „Јупитеру Кохорти” од стране Аурелија Ампелијуса трибуна ауксилијарног одреда Батаваца (фото: Милан Савић).

Опеке са печатом нађене у околини Ритопека (преузето од Васић Деримановић, Адамовић, Николић 2016: 173-174, сл. 18, 19).

Опеке са печатима ауксилијарних одреда пронађене у Ритопеку (преузето од Васић 1906: 36, сл. 1).

1

Фрагмент опеке са печатом *cohors I Cretum* нађен у Ледерати (Petrović, Filipović 2021: 134, fig. 2).

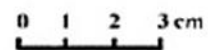
2

Фрагмент опеке *cohors I Cretum* нађен у Банатској Паланци (преузето од Piso, Ardet, Timoc 2019: 890-90).

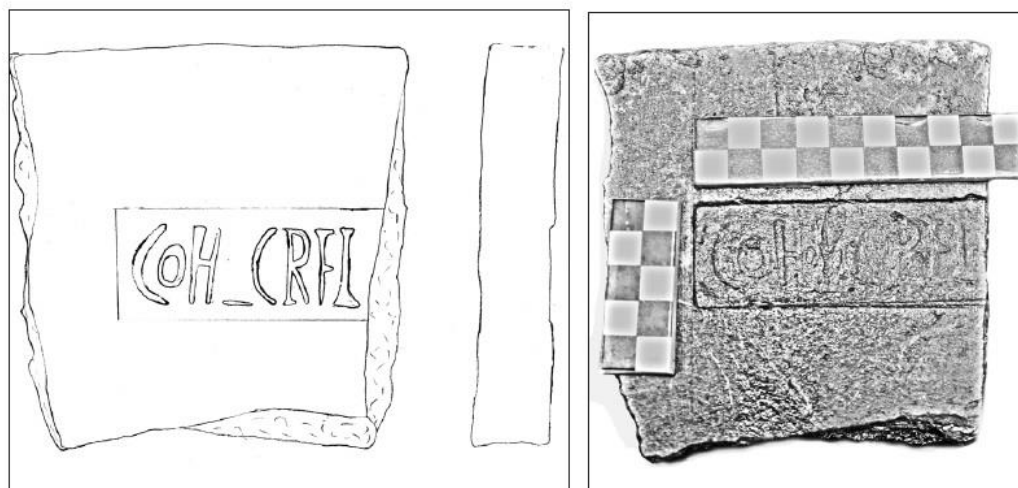
T 41

1

Фрагмент тегуле нађен на локалитету „Мали Саборни храм” у Нишу са печатом прве дарданске кохорте (преузето од Максимовић 2004: 213, Т. IV/7).

2

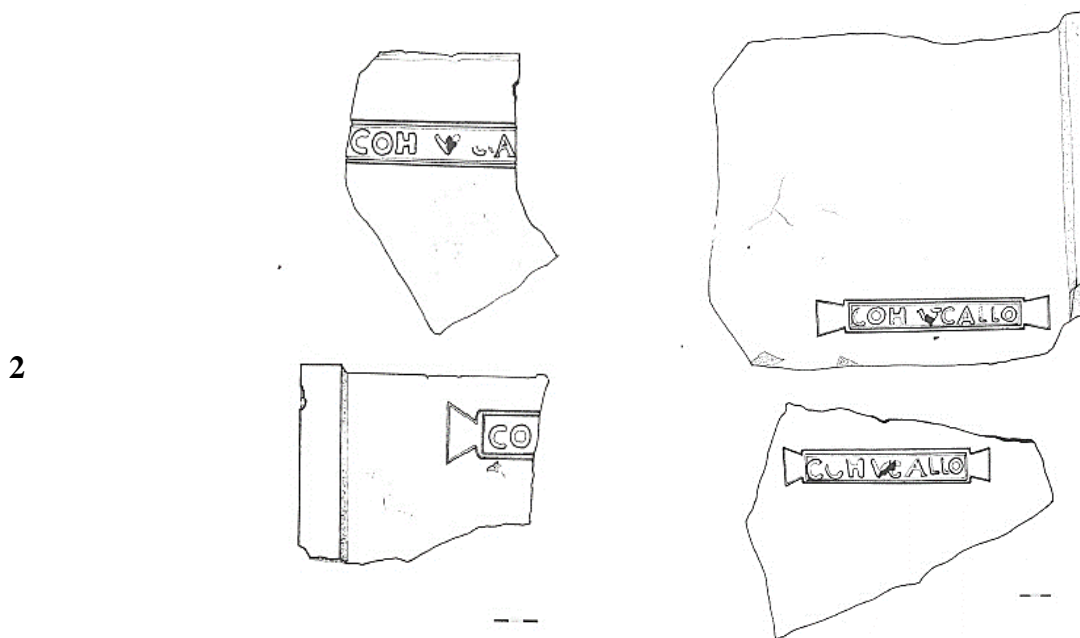

Фрагмент опеке са печатом *Coh(ors) I Cret(um)* (преузето од Petrović, Filipović 2015: 37, сл. 2,3).

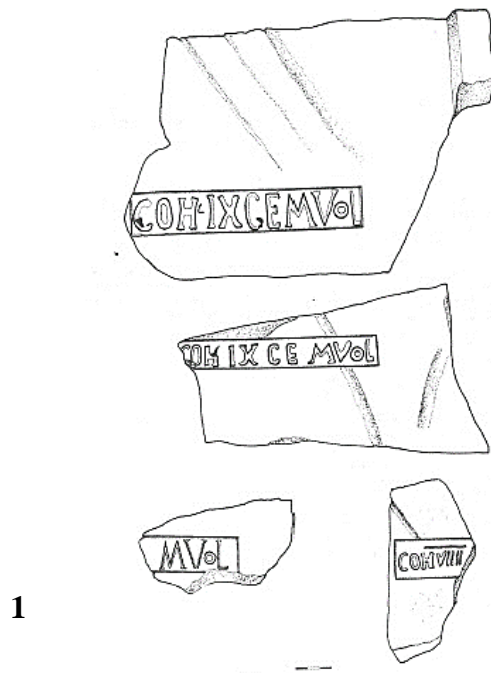
Фрагмент опеке са печатом *Coh(ors) I Cret(um)* (преузето од Petrović, Filipović 2021: 133, fig.

1).

Опеке са печатом *Coh(ors) V Gallo(rum)* нађене у Текији (преузето од Сермановић-Кузмановић, Јовановић 2004: 199-202).

T 43

Опеке са печатом *Coh(ors) IX Vol(untariorum)* и *Coh VIII* нађене у Текији (преузето од Cermanović-Kuzmanović, Jovanović 2004: 199-202).

2

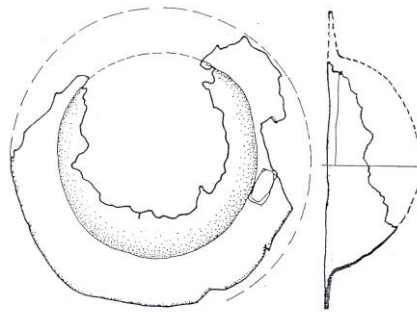

Римске и касноантичке опеке са печатима радионица: *DIANA*, *DRV BETA* (преузето од Кондић 2013: 40, сл. 5).

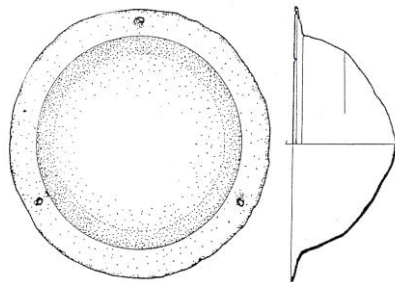

1

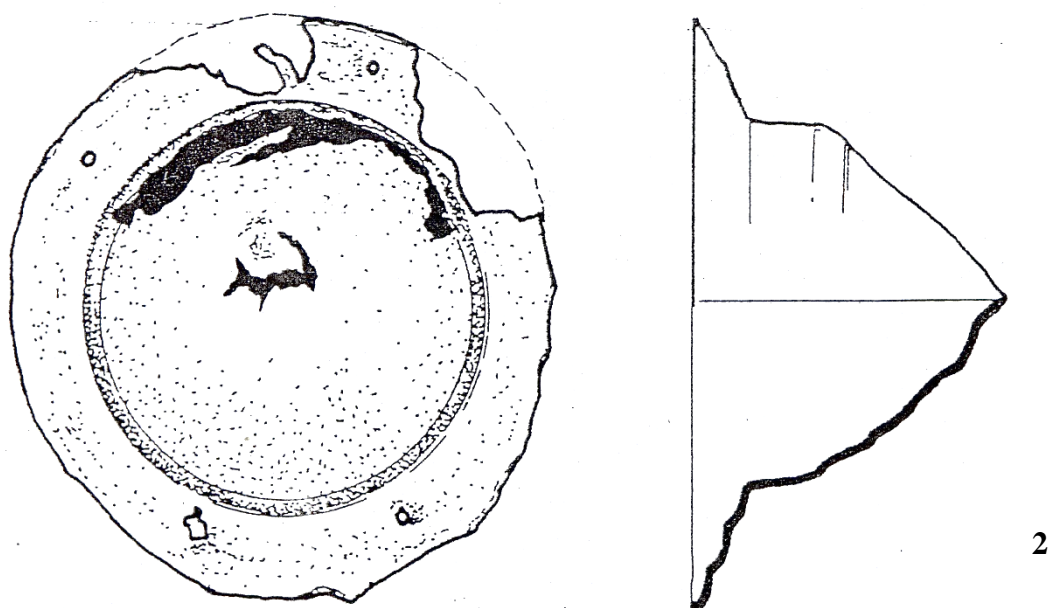
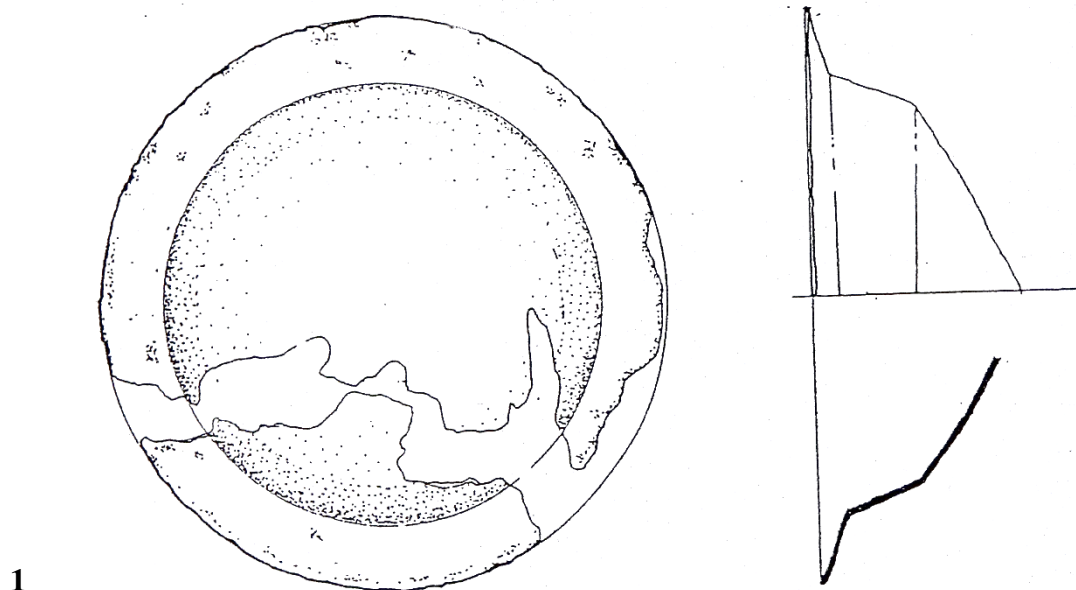
Налази обручастиг оклопа (*lorica segmentata*) нађених у Текији, Чезави, Космају, Равни и Понтесу (преузето од Vujović 1998: T VI/ 1-3, 6-12).

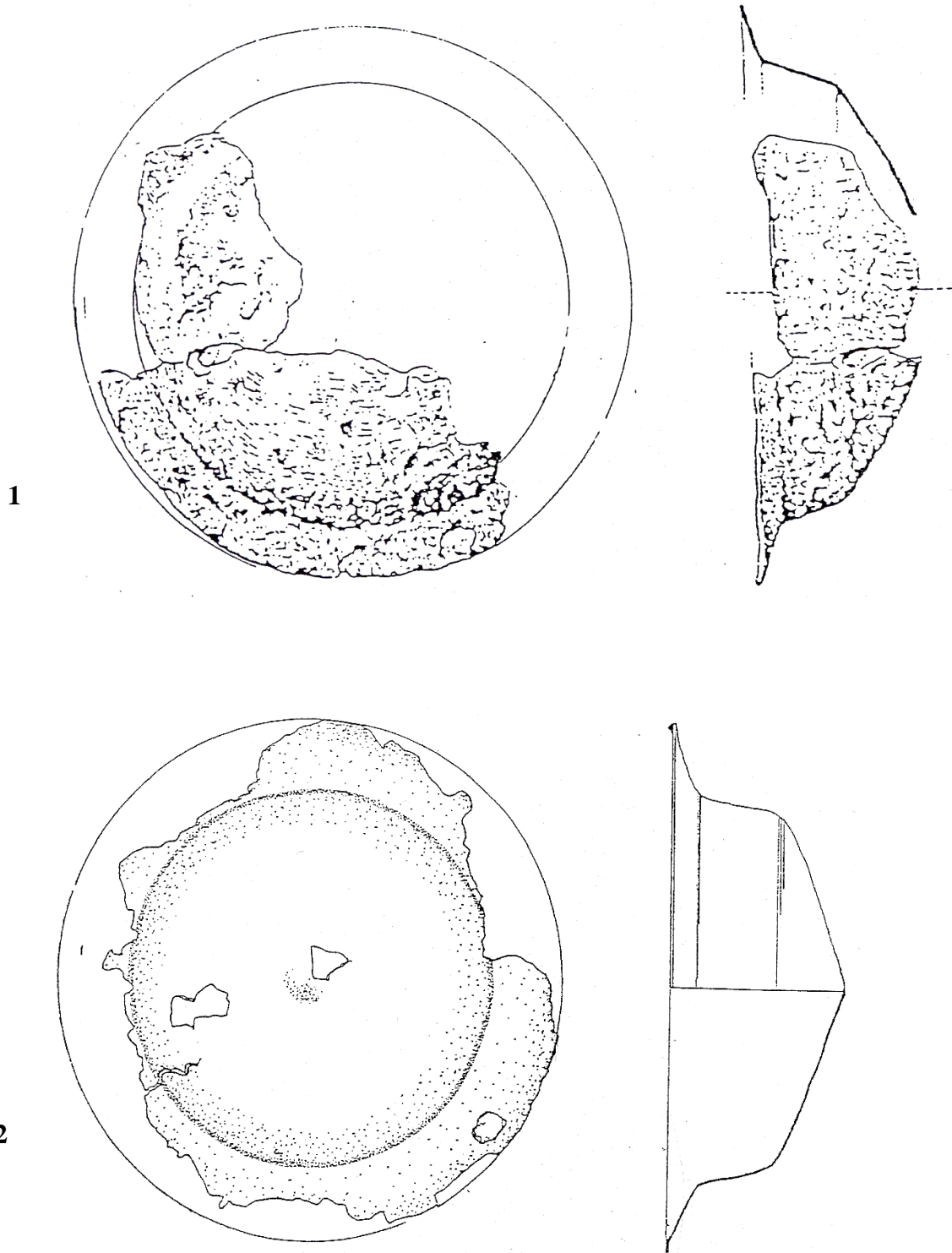
2

Налази умба из Бољетина (*Smorna*) (преузето од Vujović 1998: T IX: 1, 2).

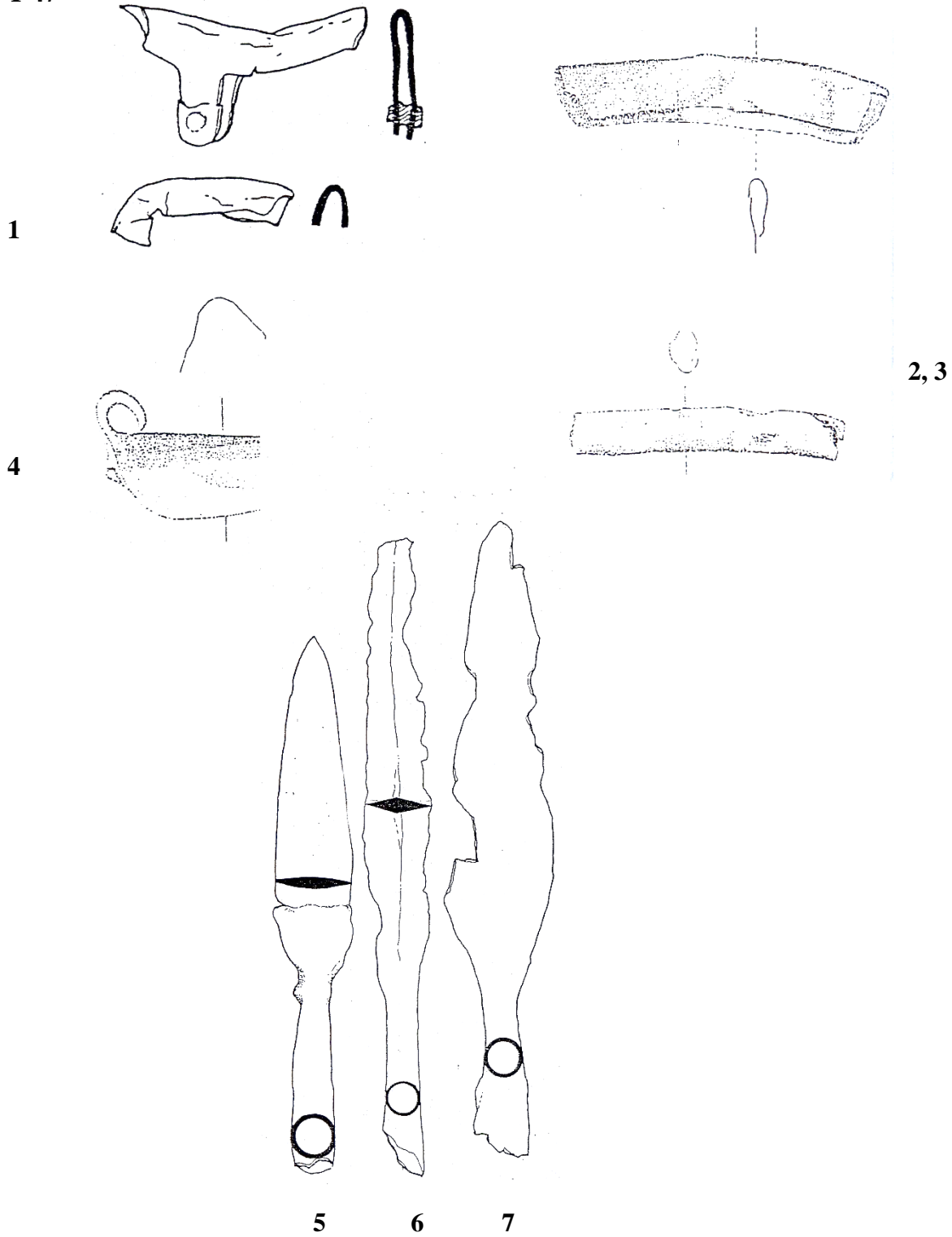

Налази умба из Бољетина (*Smorna*) (преузето од Vujić 1998: T X/2, T XI/2).

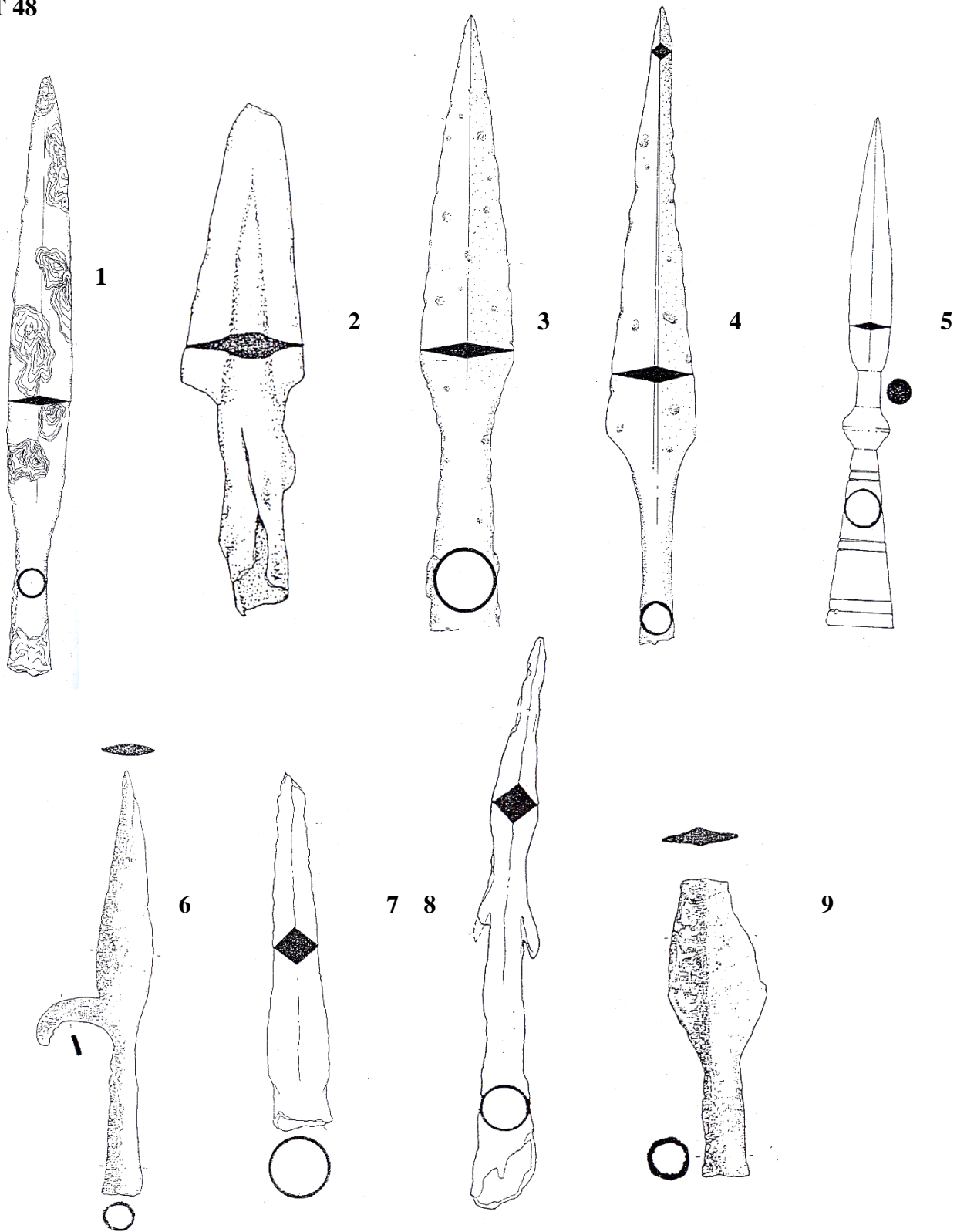

Налази умба из Равне (*Campsia*) и Чезаве (преузето од Vujić 1998: T X/1; T XI/1).

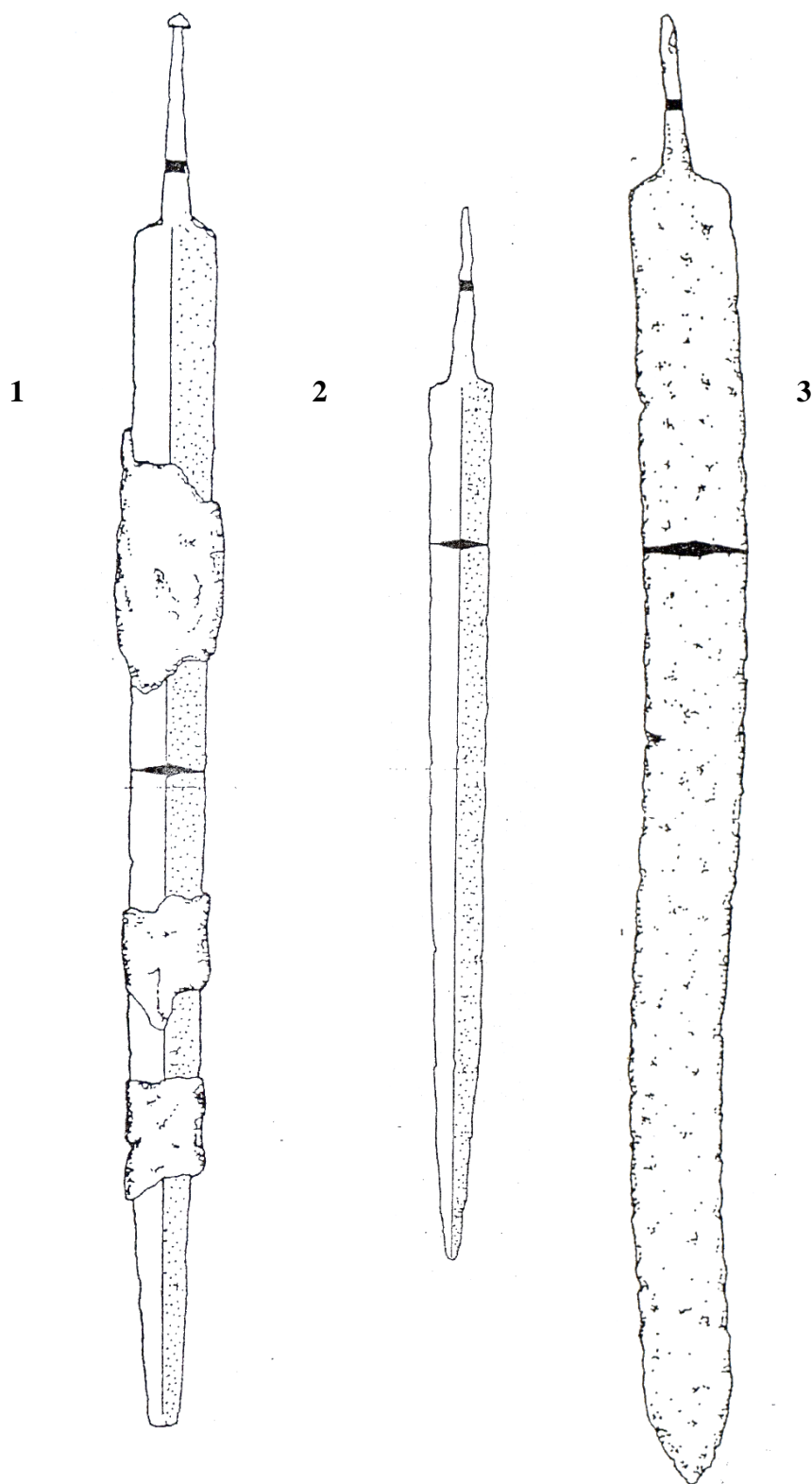
T 47

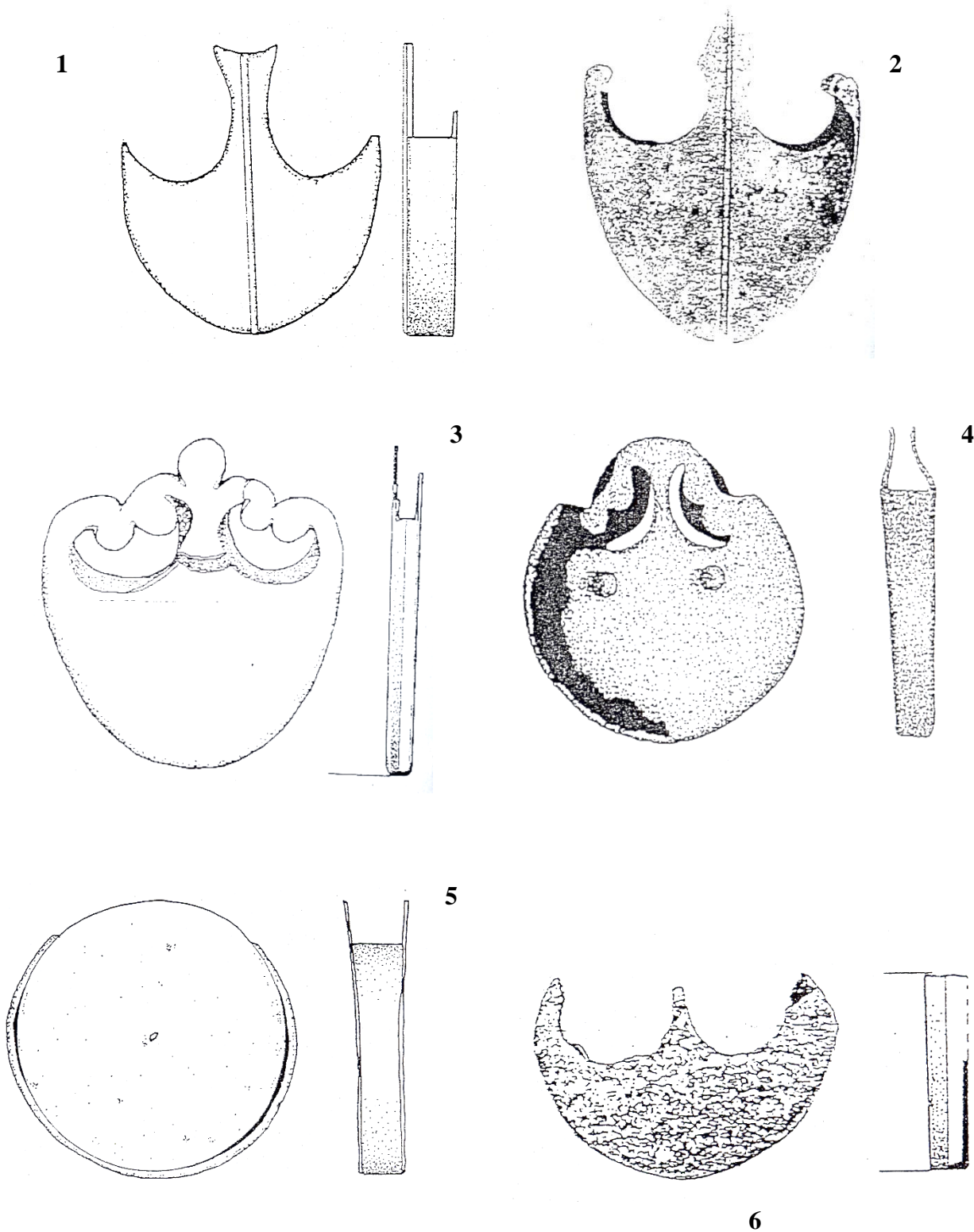
Налази окова штитова из Равне (*Timacum Minus*) (1) и Текије (2-4) и копаља из Чезаве (5, 6, 7) (преузето од Vujić 1998: T XIV/ 2, 3, 4, 5; T XXVII/2-4).

Налази копаља из горњомезијских утврђења: Понтес (1), Бољетин (2, 3), Ритопек (4), Равна (*Timacum Minus*) (5), Текија (6, 9), Чезава (7, 8) (преузето од Vujić 1998: T XXVII/6, T XXIX/ 1, 2, 5, 6, T XXX/ 3, 4, 5, 7).

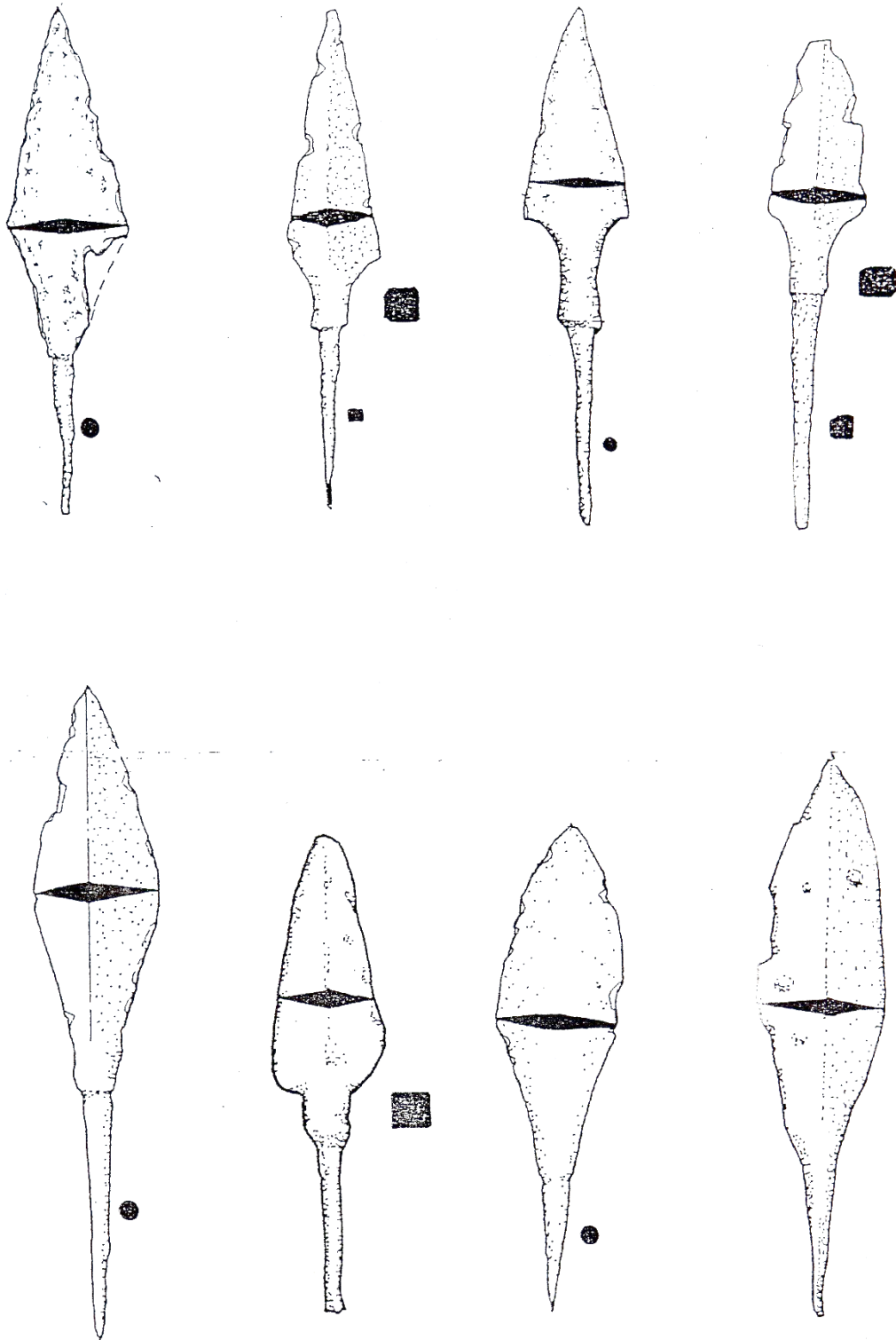

Налази спата: Пожаревац-Болница (1), Ниш (2), Зидинац (3) (преузето од Vujić 1998: T XVIII/1, 2; T XIX: 1).

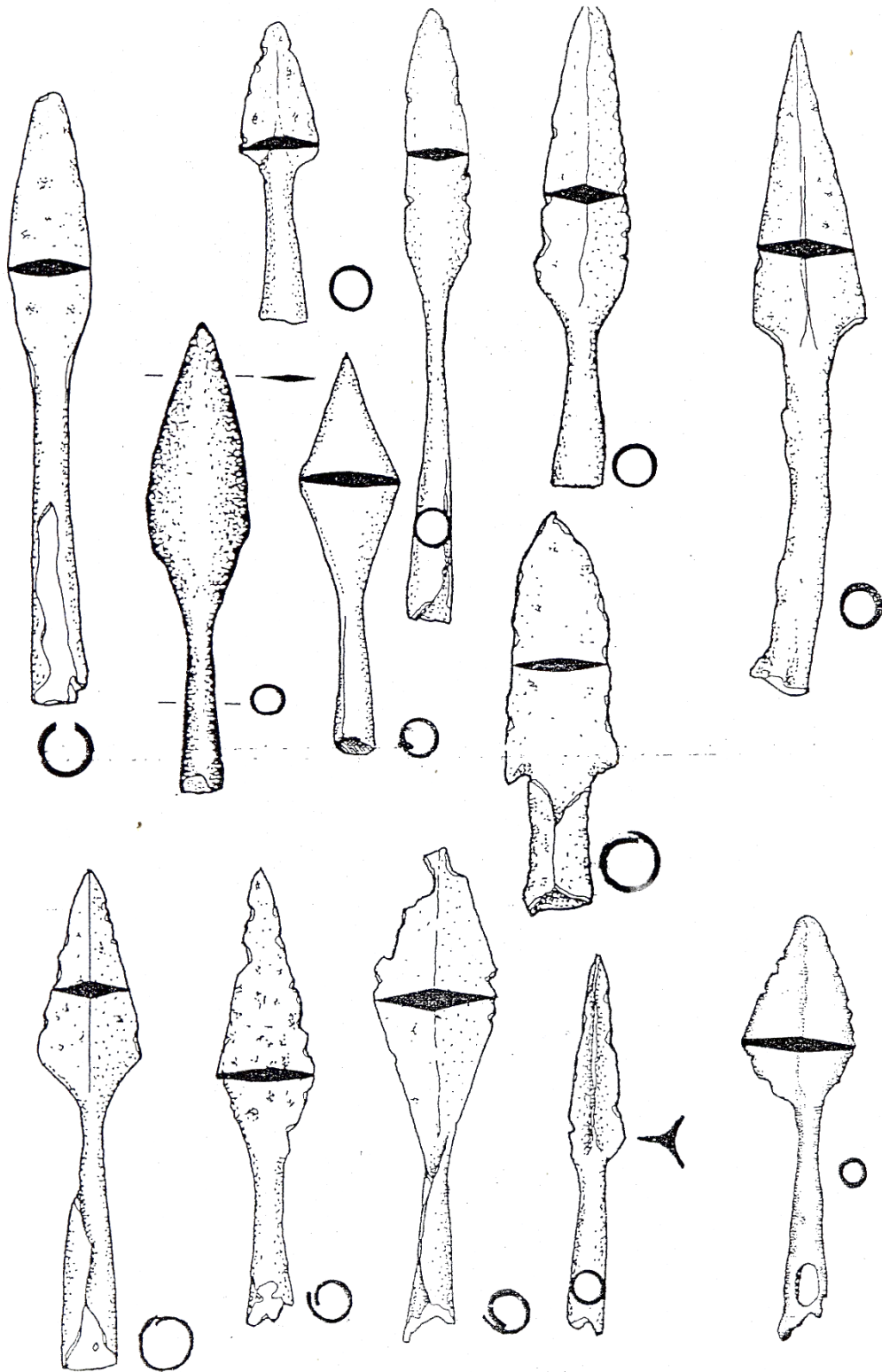

Налази канија мачева нађени у горњомезијским утврђењима: Равна (*Campsa*) (1), Равна (*Timacum Minus*) (2), Бољетин (3, 6), Текија (4), Чезава (5) (преузето од Vuјовић 1998: Т XXI: 1, 2, 4, Т XXII: 2, 5).

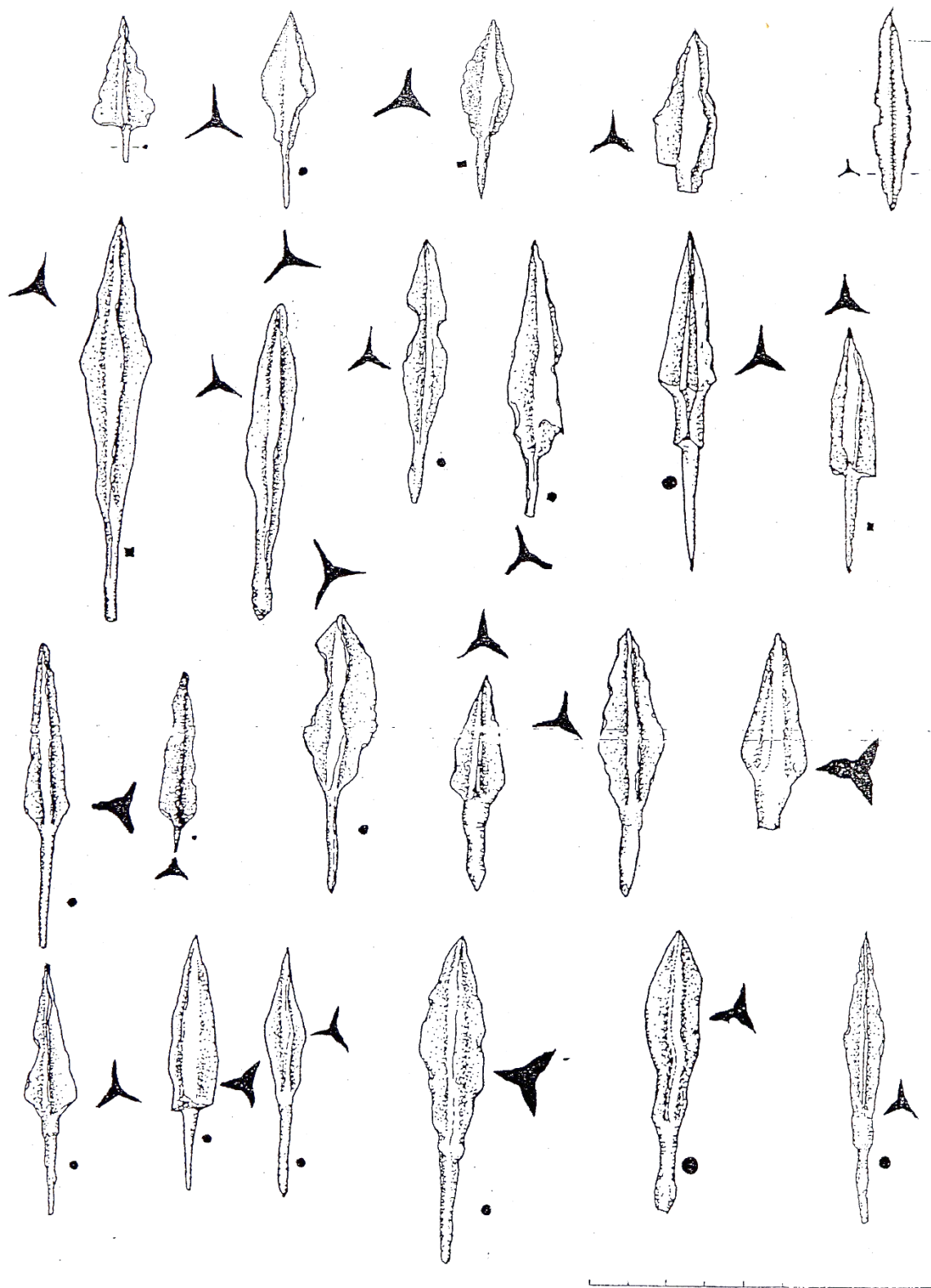
T 51

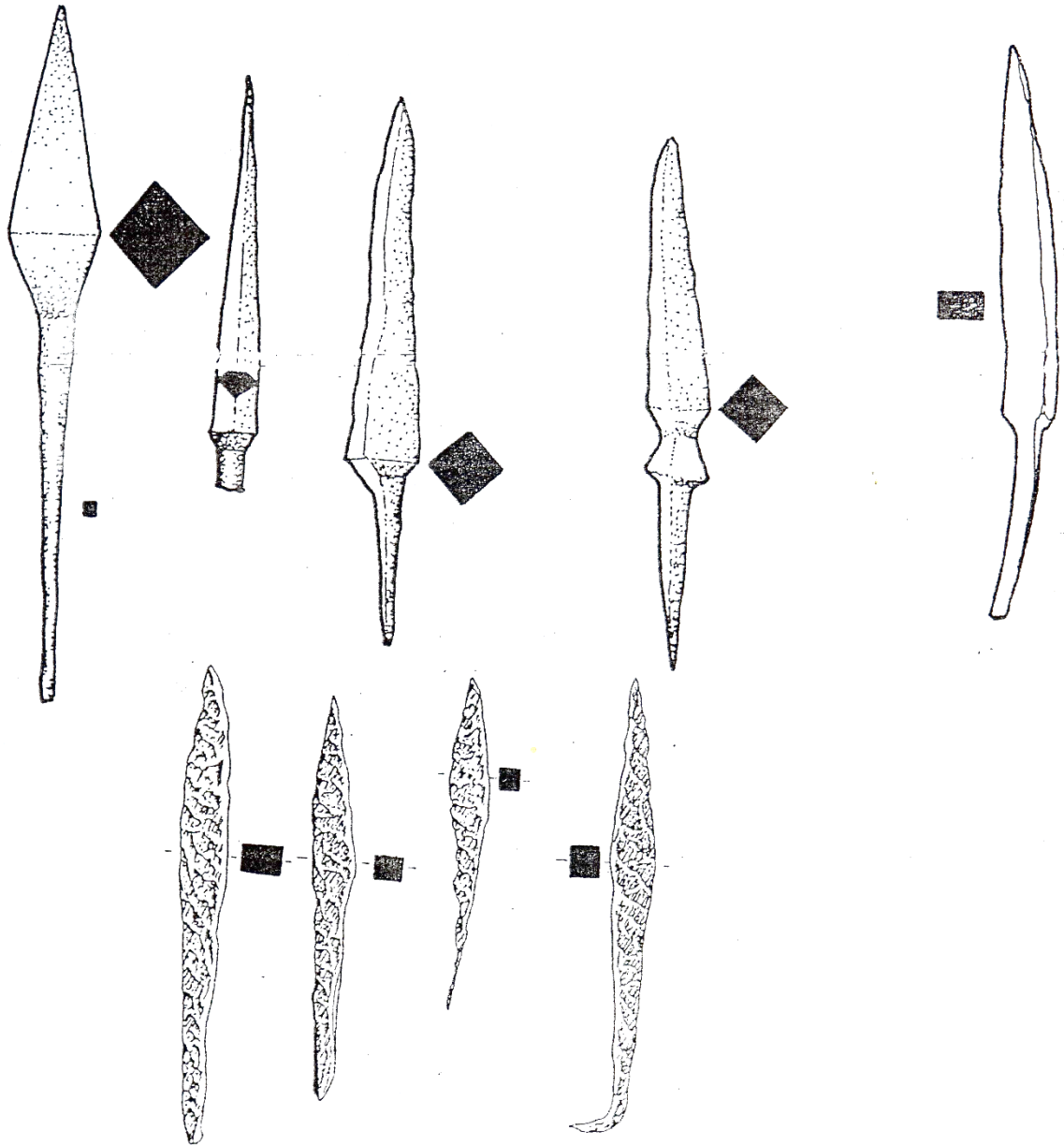
Листолике стреле са усадним трном пронађене у горњомезијским утврђењима (преузето од Vujić 1998: T XXXV/1-8).

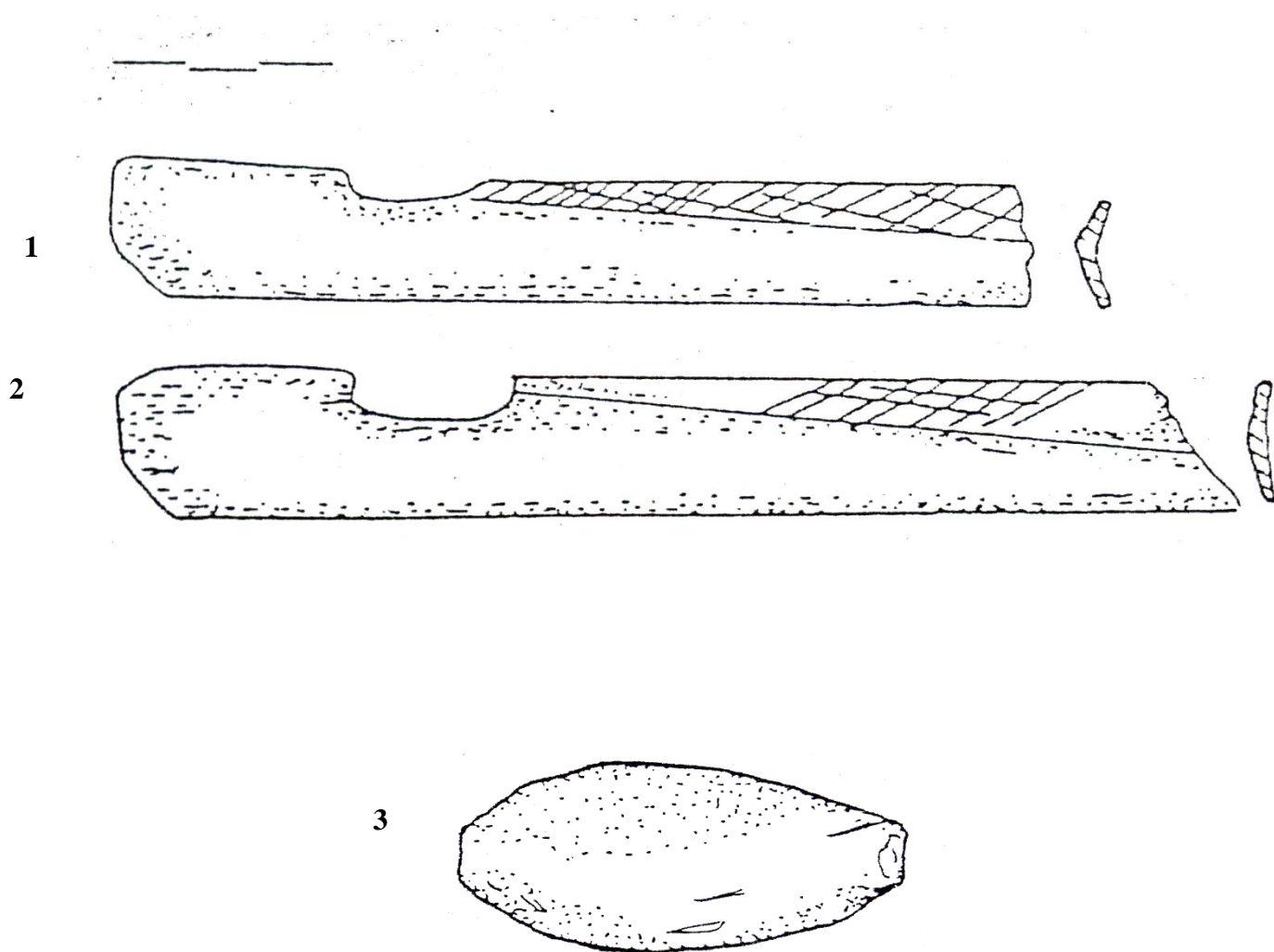
Листолике стреле са усадним тулцем пронађене у горњомезијским утврђењима (преузето од Vujić 1998: T XXXIV/1-13).

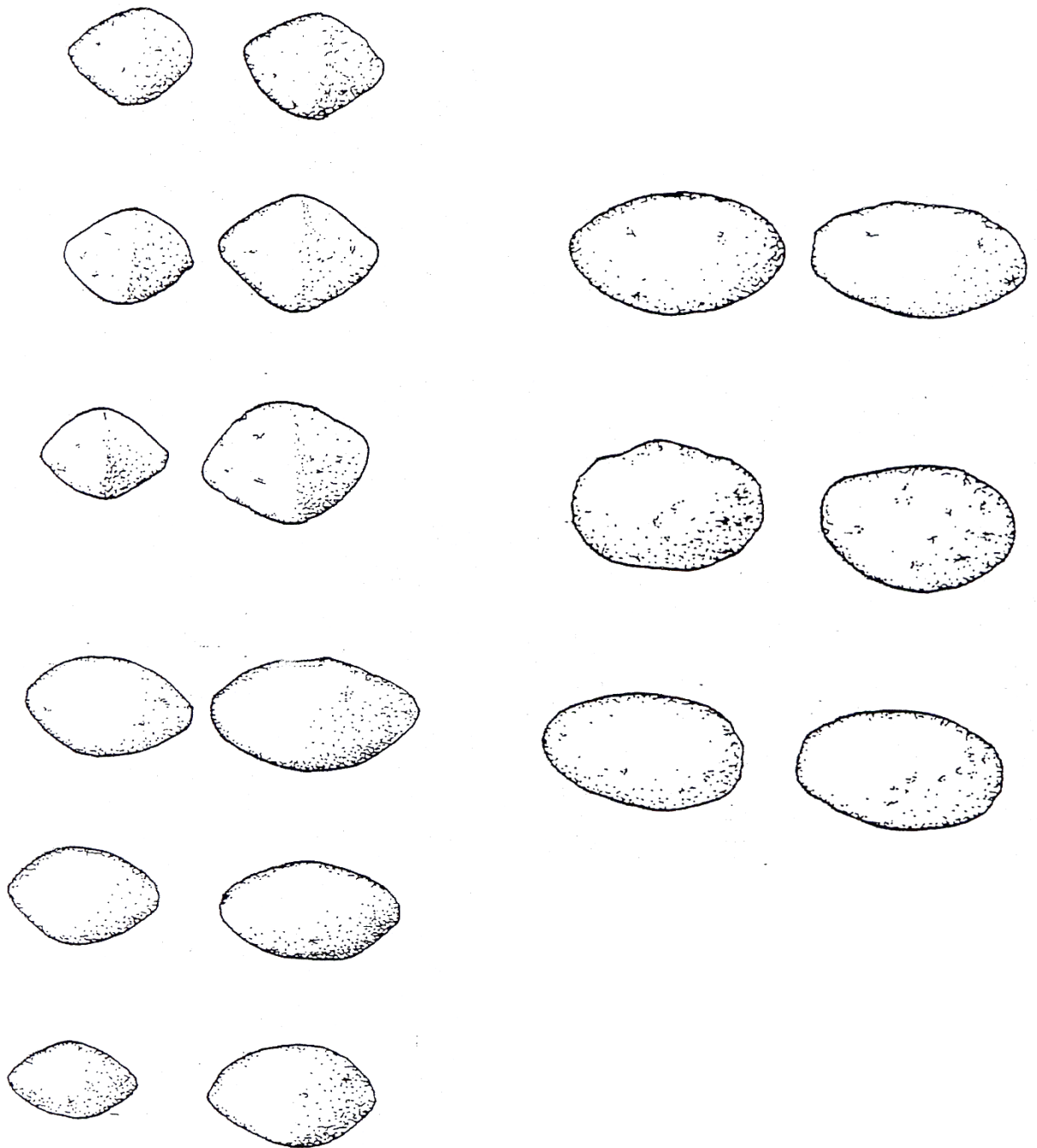
Тробриде стреле пронађене у горњомезијским утврђењима (преузето од Vuјовић 1998: Т XXXIII/1-23).

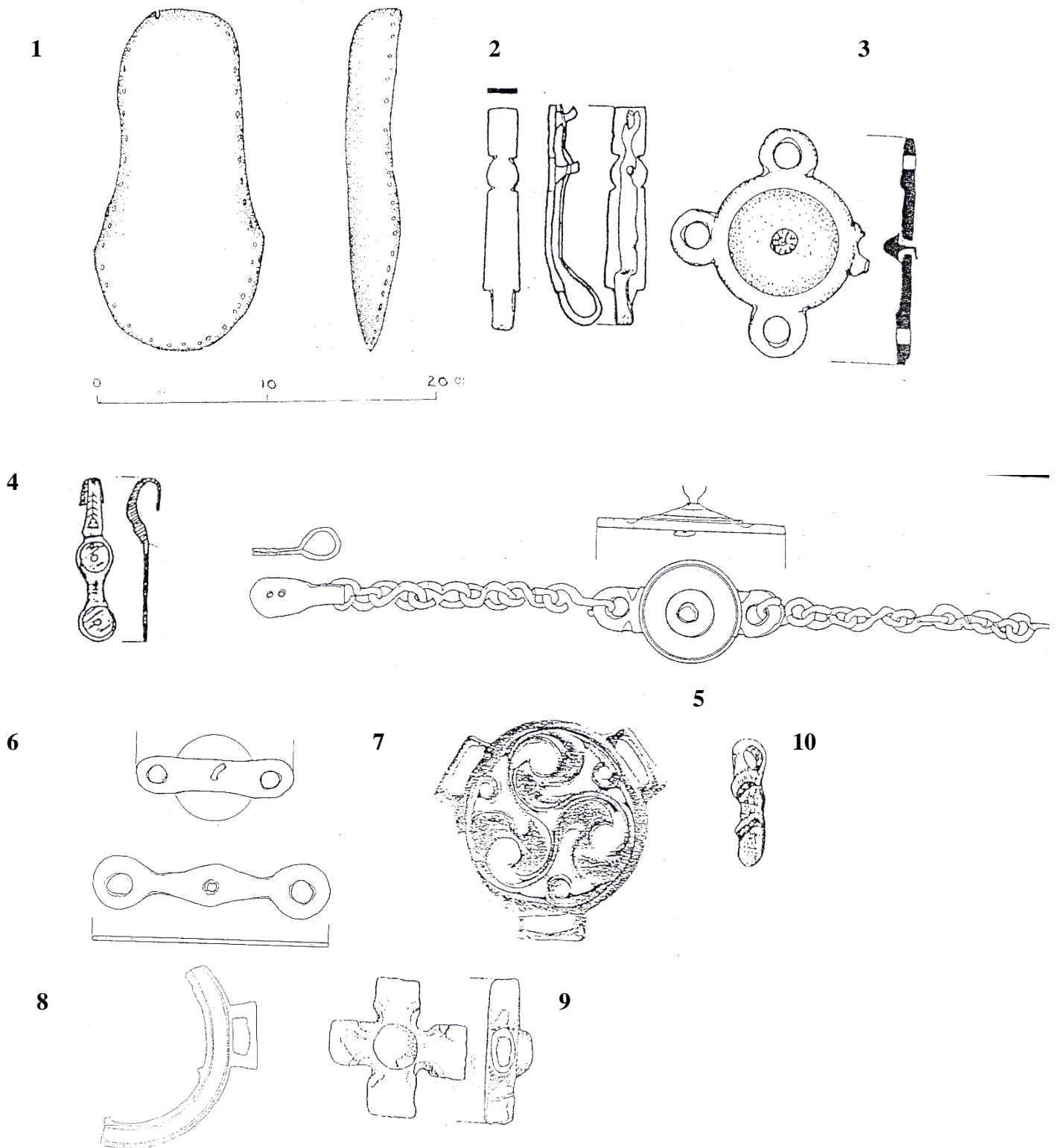
Четворбриде стреле нађене у горњомезијским утврђењима (преузето од Vujić 1998: T XXXVI/5-10d).

Налази коштане оплате рефлексног лука из Текије (1, 2) и оловног пројектила праћке са Космаја (преузето од Vujić 1998: TXXXVI/1, 2, T XXXVII/9).

Керамички пројектили за праћку пронађени у Чезави (преузето од Vujić 1998: T XXXVIII/1-18).

Налази опреме коњичких јединица у горњомезијским утврђењима; оков седла из Бољетина (1), фалере- разводници: Чезава (2-6); Велики Градац (7); Понтес (8, 9); Равна (*Campsia*) (10) (преузето од Vujović 1998: TXXXIX; TXLII/3, 4, 8, 14; T XLIII/ 1, 3, 5, 6).

2-8

Налази гробног наоружања: каричасти оклоп на некрополи Губеревац-Гомилице, гроб 240 (1), гробница спаљеног покојника на Феликс Ромулијани у којој је пронађено оружје међу којима и савијена спата (2-8) (преузето од Глумац 2014: сл. 147; Živić 2007: Plate IIb, fig. 15).

1

2

3

4

DM
 M·AVR·SALVI
 ANVS·>·COH
 I·AVR·VIX·ANN
 XL·M·L·ANN·X
 ET·AVRELIAS·ALVI
 ANE·FIL·VIX·ANN·V
 MENS·VIII·COC
 CEI·A·PETILIA·CO
 NGI·ET·FIL·ET·SIBI·SE
 VIVA·B·M·P·

Надгробни споменици ауксилијарних војника са поменом њихових супруга: (1, 3, 4) *Timacum Minus* (IMS III/2, 38, IMS 3/2, 29, IMS III/2, 43); 2: Прахово (преузето од Mirković 2015: 102).

1

2

3

D · M ·
 SEP · SVPER · V · EX ·
 H · CT · A · D · V · A · E · E ·
 SE · PLONG · N · V · SV · AV ·
 E · SE · P · FIR · MIN · AV · M ·
 T · SE · P · EX · V · PER · AT · S ·
 V · A · I · FL · A · M · A · X · I ·
 M · I · L · L · A · F · I · L · I · S · E ·
 M · A · R · I · T · O ·
 B · M · P ·

4

D · M ·
 A · E · L · I · A · P · L · O ·
 T · I · N · A · V · I · X · I · T ·
 A · N · N · ° · I · X ·
 A · V · R · V · A · E · S · E · T · P · E ·
 T · I · I · A · S · V · R · I · I · A · C · O ·
 I · V · C · E · S · T · E · G · A · T · A · R · I · S · T · I · A ·
 S · V · P · E · R · O · M · I · L · C · O · H · I · I ·
 D · E · T · R · A · L · L · I · S · T · I · A · N · O · E · N · I ·
 I · C · T · O · F · I · L · I · S · E · I · V · S ·

Надгробни споменици ауксилијарних војника са поменом њихових супруга (IMS III/2, 45, 46, 48, 50).

T 61

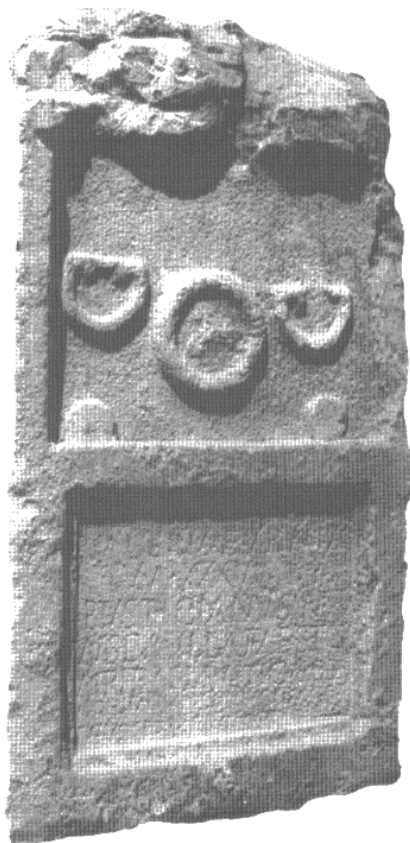
1

D · M
FL · VLES · MIL ·
COH · II · AR · DAIC
VIXIT · ANIS · L
MILIT · ANIS
XVIII · RVSTIA
RESPECTA
CONIVG I
B · M · P

2

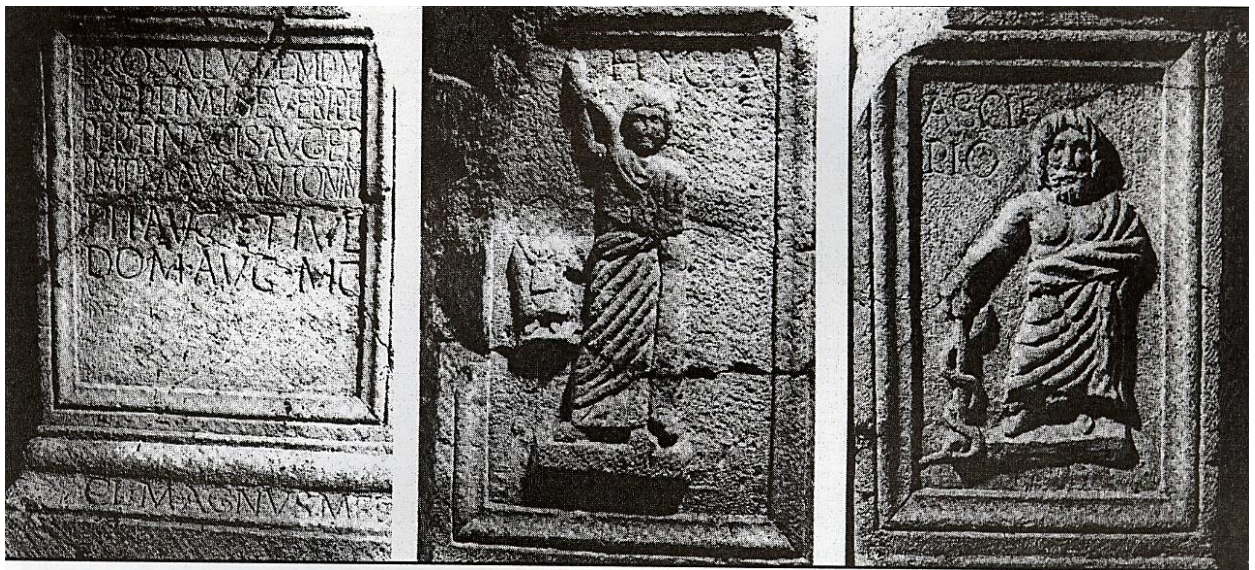
3

Надгробни споменици ауксилијарних војника са поменом њихових супруга (IMS III/2, 42, 47, 51).

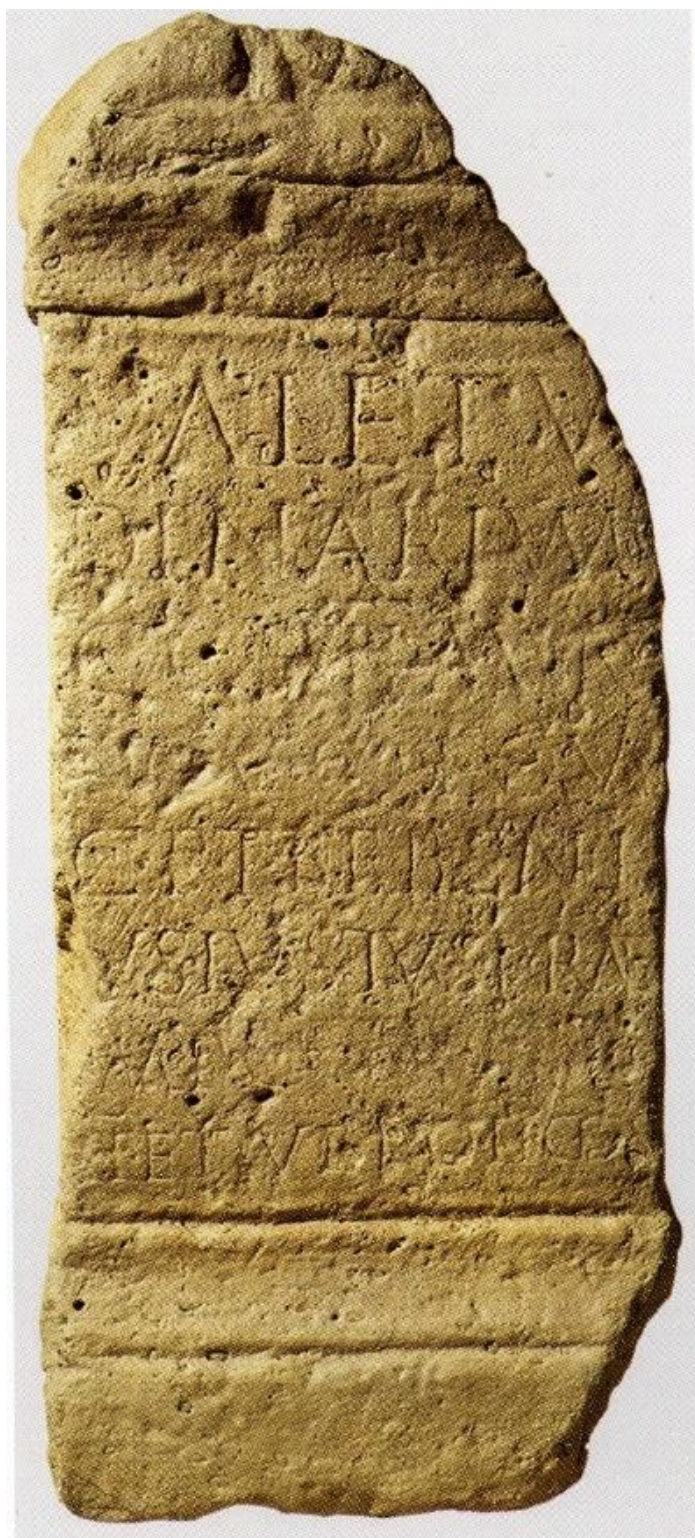
1

D	M
TVAE	ONAR
TIAI	ME
COI	AR
DAR	TP
XIII	MR
E·AEL	ATAIA

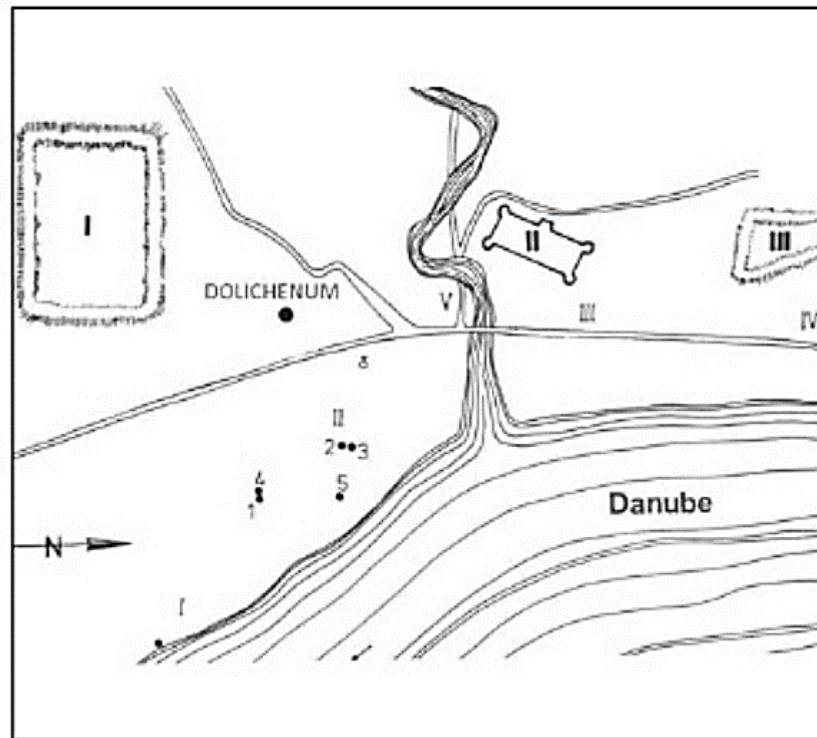
2

Текст надгробног споменика у коме се помиње Тит Елије Марцијал, војни лекар кохорте II Аурелије Дарданорум, нађен у Тимакум Минусу (1) и жртвеник са натписом који помиње лекара Клаудија Магнуса нађен у Ниши (2) (преузето од Крунић 2004: 51, сл. 5; Крунић 2004: 52, сл. 6).

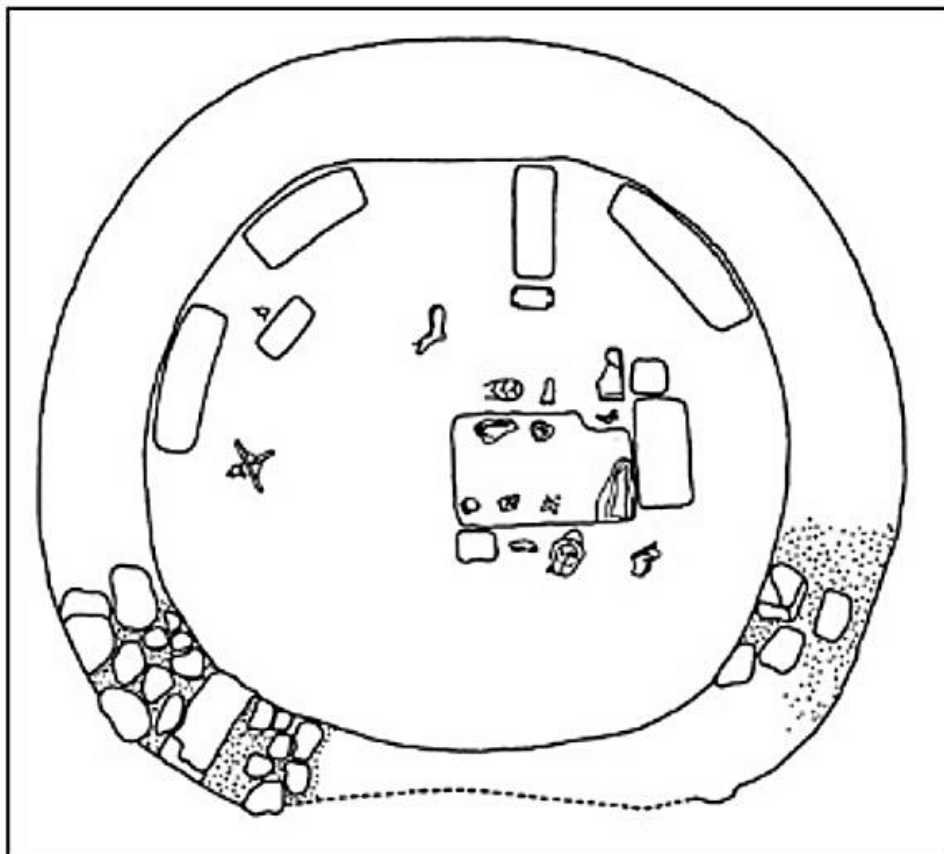

Споменик на коме се помиње валетудинарија – војна болница кохорте II Аурелија нова милиарија, нађен у Стојнику на Космају (преузето од Нинковић 2019: 75-76, кат. бр. 96).

1

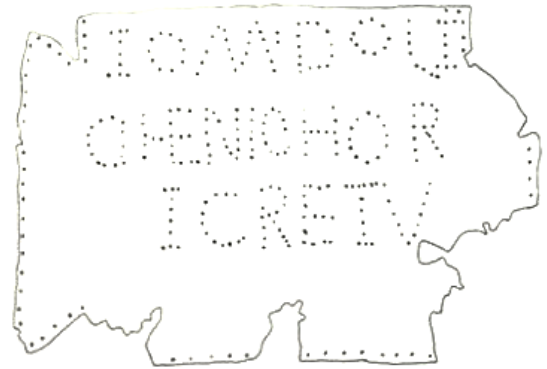

2

Положај (1) и основа (2) светилишта (?) Јупитера Долихена у Егети (Брзој Паланци) (преузето од Jovičić 2013: 539, fig. 2, 3).

1

2

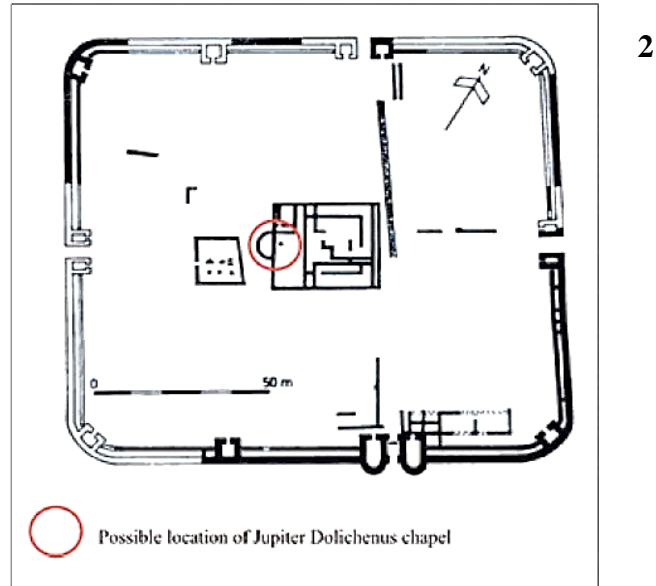

3

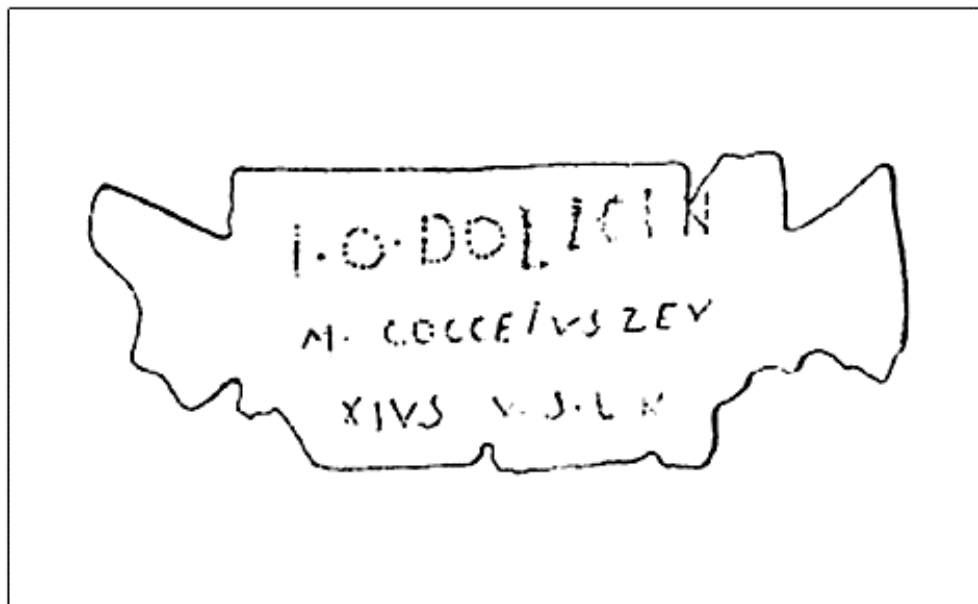

(1) Бронзана табела ансата са пунктираним натписом *cohors I Cretum*, пронађена у Егети (преузето од Зотовић 1964-1965: 179, сл. 12). (2) Бронзани држач троугаоне плоче Јупитера Долихена (преузето од Гавриловић Витас 2019: 193, сл. 3). (3) Позлађена емблема култа Јупитера Долихена случајно пронађена у околини Егете (преузето од Јовићић 2013: 540, fig. 5; Ранков Кондић 2013: 309, кат. бр. 69; Гавриловић Витас 2019: 193, сл. 2).

T 66

3

(1) Бронзани сигнум за култну емблему нађен приликом ископавања утврђења у Нишевцу код Сврљига (*Timacum Maius*) (преузето од Petrović, Filipović 2016: 31, fig. 4). (2) Потенцијална локација капеле Јупитера Долихена у Чезави (преузето од Jovičić 2013: 542, fig. 7). (3) Налаз табеле ансате са посветом Јупитеру Долихену, пронађена у Чезави (преузето од Jovičić 2013: 543, fig. 8).

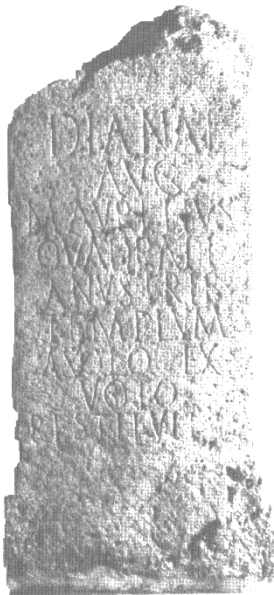
1

2

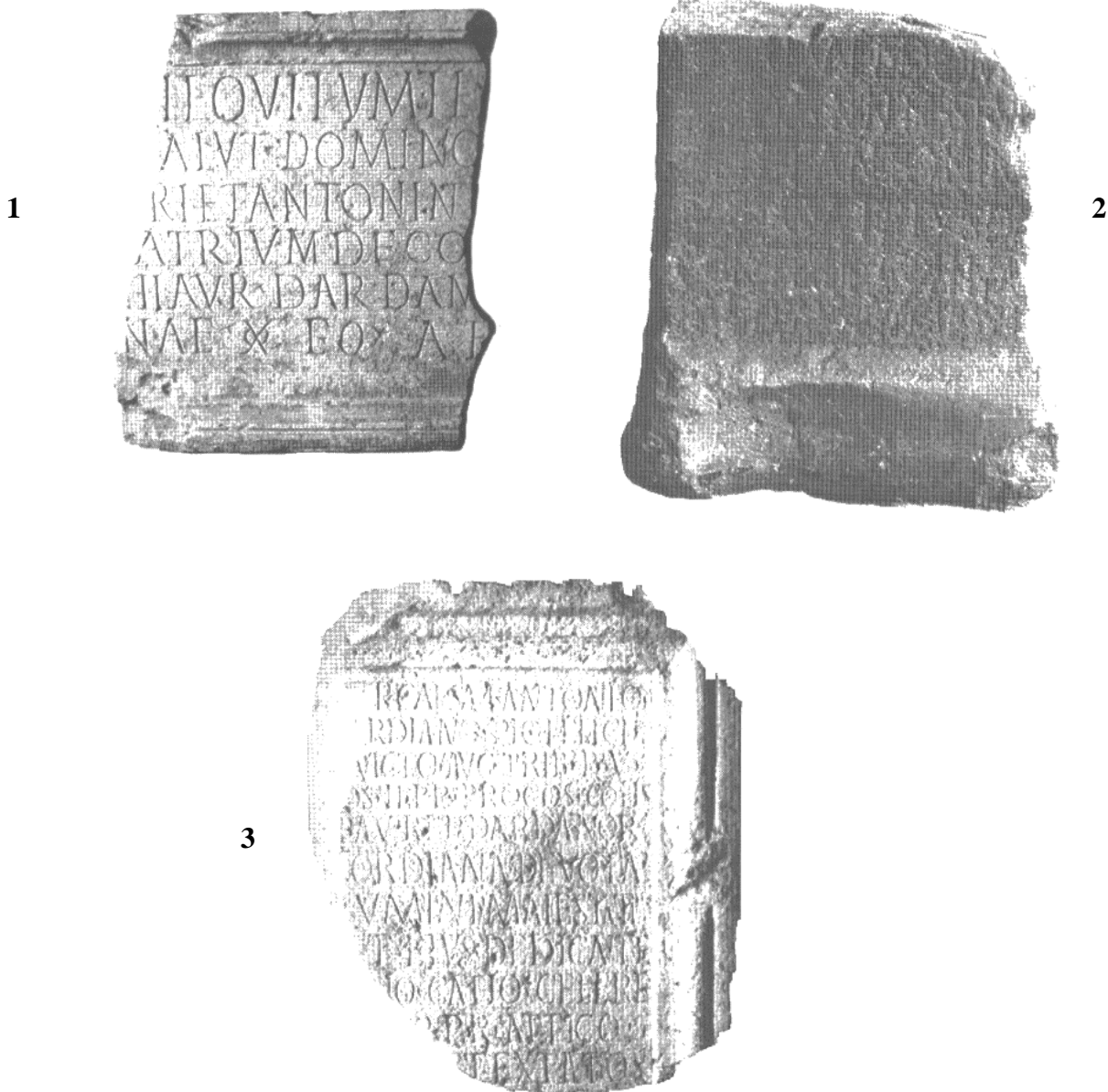
3

4

MARTEQ.
 PROSALVTEO
 MINORNNHSE
 VERIETANTONINI
 IMPPGATRIVSDECO
 RATTRIBCOHIIAREL
 DARDANTONINI
 ANAEAEQ.LP

(1) Жртвеник са Космаја посвећен Јупитеру од стране Гнеј Клодија Класцијана (IMS I/ 97). (2) Жртвеник са Космаја посвећен Јупитеру од стране Гај Гелија Егзората IMS I/98). (3) Жртвеник из Тимакум Минуса посвећен Дијани од стране Марка Аурелија Квадратијана (IMS III/2, 4). (4) Жртвеник из Тимакум Минуса посвећен Марсу Коњичком од стране Гај Атрија Декората (IMS III/2, 8).

(1) Жртвеник из Тимакум Минуса посвећен Марсу Коњичком од стране Гај Атрија Декората (IMS III/2, 9). (2) Жртвеник из Тимакум Минуса подигнут од стране Гај Атрија Декората. Због фрагментарности није могуће утврдити којем је божанству био посвећен (IMS III/2, 19). (3) Жртвеник из Тимакум Минуса посвећен императору Гордијану III од стране кохорте *II Aurelia Dardanorum* (IMS III/2, 22).

Божанство	Локалитет	Дедикант	Војни чин
(?)	<i>Diana</i>	<i>Aurelius Gaianus</i>	<i>Centurion</i> (<i>cohortis V Gallorum</i>)
<i>Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus</i>	<i>Egeta</i>	<i>cohors I Cretum</i>	
<i>Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus</i>	<i>Egeta</i>	<i>Aurelius Caius</i>	<i>Centurion</i> (<i>cohortis I Cretum</i>)
<i>Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus</i>	<i>Novae</i>	<i>Marcus Cocceius Zeu / xius</i> Могуће нека од источњачких јединица (?)	(?)
<i>Iuppiter Optimus Maximus</i>	Стојник (Космај)	<i>Cn. Clodius Classicianus</i>	<i>Tribunus</i> (<i>cohortis XVIII voluntariorum</i> и <i>cohortis I Ulpiae Pannoniorum</i>)
<i>Iuppiter Optimus Maximus</i>	Суводол (Космај)	<i>C. Gellius Exoratus</i>	<i>Praefectus</i> (<i>cohortis V Callaecorum Lucensium</i>)
<i>Diana Augusta</i>	<i>Timacum Minus</i>	<i>M. Aurelius Quadratianus</i>	<i>Tribunus</i> (<i>cohortis II Aureliae Dardanorum</i>)
<i>Mars (Equitum)</i>	<i>Timacum Minus</i>	<i>G. Atrius Decoratus</i>	<i>Tribunus</i> (<i>cohortis II Aureliae Dardanorum</i>)
<i>Mars (Equitum)</i>	<i>Timacum Minus</i>	<i>G. Atrius Decoratus</i>	<i>Tribunus</i> (<i>cohortis II Aureliae Dardanorum</i>)
?	<i>Timacum Minus</i>	<i>G. Atrius Decoratus</i>	<i>Tribunus</i> (<i>cohortis II Aurelia Dardanorum</i>)
<i>Imperator Caesar M. Antonius Gordianus Pius Felix Invictus Augustus</i>	<i>Timacum Minus</i>	<i>Cohors II Aurelia Dardanorum Gordiana</i>	
<i>Marti Campestri</i>	<i>Timacum Minus</i>	<i>Cohors II Aurelia Dardanorum equitata</i>	
<i>Iuppiter Optimus Maximus Cohortali</i>	<i>Mediana</i>	<i>Aurelius Ampelius</i>	<i>Tribunus</i> (<i>Batavorum</i>)

Припадници ауксилијарних одреда као дедиканти вотивних споменика на територији Горње Мезије (приредио Милан Савић).

Биографија аутора

Милан Савић рођен је 12. јануара 1993. године у Прокупљу, од оца Ивана и мајке Драгице. Основно образовање стекао је у О. Ш. Милоје Закић у Куршумлији. Након завршене основне школе уписао је друштвено језички смер Гимназије у Куршумлији. Основне студије археологије уписао је октобра 2012, а завршио 2016. године. Мастер студије уписао је октобра 2016. године на Филозофском факултету у Београду, на катедри за Класичну археологију. Мастер рад са темом *Налази оружја и војне опреме у погребним контекстима од I века до половине V века у римским провинцијама на територији Србије*, под менторством проф. др Мирослава Вујовића, одбранио је септембра 2017. године са оценом 10 (десет). Докторске студије археологије на катедри за Класичну археологију Филозофског факултета, Универзитета у Београду уписао је јануара 2018. године.

Учествовао је у археолошким истраживањима бројних локалитета из периода праисторије, антике и средњег века, као сарадник на пројектима Филозофског факултета, Археолошког института, Народног музеја Србије, Народног музеја Топлице, Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, Завода за заштиту споменика културе у Нишу, као и других установа заштите у Србији. Као истраживач-приправник Археолошког института, годину дана провео је на истраживањима античког Виминацијума. Вишегодишњи је сарадник Народног музеја Србије, на пројекту „Археолошко наслеђе Куршумлије“ који се односи на систематска археолошка рекогносцирања. Циљ му је да са сарадницима поменутог пројекта створи археолошку карту куршумлијског краја, као и да оснује сталну археолошку поставку у Куршумлији.

Коаутор је и аутор бројних археолошких изложби, учесник бројних домаћих и међународних научних конференција, семинара и курсева. Члан је Српског археолошког друштва од 2017. године. Објавио је неколико стручних и научних радова са темом римског наоружања и топографије из области античке и завичајне археологије. Успешно се бави реконструкцијом римског наоружања, као и израдом макета и модела археолошких локалитета. Добитник је Светосавске награде која му је уручена за допринос изучавања археолошке грађе Куршумлије и презентације културно-историјске баштине топличког округа.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора МИЛАН САВИЋ

Број индекса 7A17-1

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АУКСИЛИЈАРНЕ ЈЕДИНИЦЕ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ У СВЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА И
ЕПИГРАФСКИХ ИЗВОРА

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора МИЛАН САВИЋ

Број индекса 7A17-1

Студијски програм АРХЕОЛОГИЈА

Наслов рада АУКСИЛИЈАРНЕ ЈЕДИНИЦЕ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ

У СВЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА И ЕПИГРАФСКИХ

ИЗВОРА

Ментор ПРОФ. ДР МИРОСЛАВ ВУЈОВИЋ

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

АУКСИЛИЈАРНЕ ЈЕДИНИЦЕ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ У СВЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА И ЕПИГРАФСКИХ ИЗВОРА

која је моје ауторско дело

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.